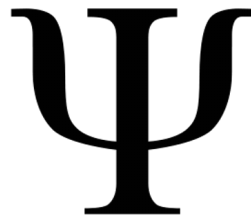

SOSIAL PSIXOLOGIYA

(Mühazirələr)

Mündəricat

Mövzu 1. - Sosial psixologiyanın obyektı və predmeti

Mövzu 2 - Sosial psixoloji tərəkürün əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması tarixi

Mövzu 3 - Sosial psixoloji tədqiqatların əsas metodları

Mövzu 4 - Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi

Mövzu 5 - Sosial psixologiyanın qrup problemi

Mövzu 6 - Qruplararası münasibətlər

Mövzu 7 - Ünsiyyətin sosial-psixoloji problemləri

Mövzu 8 - Tətbiqi sosial-psixoloji problemlər

Mövzu 1.

Sosial psixologiyanın obyektı və predmeti

Plan:

1. Sosial psixologiyanın tədqiqatın obyektı və predmeti.
2. Psixi həyatın sosial kökləri: interpsixika fenomeni.
3. Sosial psixologiyanın tərifı
4. Sosial psixologiyanın bölmələri
5. Elmlərin təsnifatı; sosial psixologiya və həmsərhəd elmlər.
6. Sosial psixologiyanın problemləri və vəzifələri

1. Sosial psixologiyanın tədqiqat obyektı və predmeti problemi.

Hər bir elm haqqında söhbət açarkən, ilk növbədə, diqqəti iki anlayış cəlb edir: biri elmin obyektı, digəri isə elmin predmeti və ya mövzudur.

Elmin obyektı - onun tədqiq etdiyi obyektiv reallıq nəzərdə tutulur. Məsələn, müasir dövrdə insanı öyrənən 200-ə qədər elm sahəsi vardır. Başqa sözlə, insan müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektidir. Məhz buna görə də elmlər öyrəndikləri obyektə görə deyil, əsasən predmetlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir elmin, o cümlədən insanı öyrənən elm sahələrindən hər birinin özünəməxsus predmeti vardır.

Elmin predmeti - onun öyrəndiyi sahəyə, öz obyektinə hansı baxımdan, hansı nəzəri və ya praktik cəhətdən yanaşması nəzərdə tutulur. Elmin predmeti - onun öz obyektinə yanaşma tərzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını da təyin edir və müəyyən anlayışlar sisteminin köməyi ilə şərh olunur.

Sosial psixologiyanın predmetini nə təşkil edir? **Sosial psixologiya** - ayrı-ayrılıqda sosial və ya psixoloji hadisələri öyrənmir. Onun fenomenologiyasını sosial-psixoloji hadisələr təşkil edir.

2. Psixi həyatın sosial kökləri: interpsixika fenomeni.

İnsanın psixi həyatı sosial xarakter daşıyır. L.S.Vıqotski bu cəhəti izah edərək göstərirdi ki, uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya iki dəfə, iki planda - əvvəlcə **sosial**, sonra **psixoloji** planda, əvvəlcə insanlar arasında **interpsixi**, sonra isə uşağın daxilində **intrapsixi** kateqoriya kimi meydana çıxır. Məsələn: Əvvəlcə ana balaca uşağın diqqətini müəyyən bir cismə cəlb edir. O, əli ilə həmin cismi göstərərək deyir: gör nə qəşəng quşdur. Uşaq ananın göstərdiyi istiqamətdə quşa baxır. Bu şəraitdə diqqət ana ilə uşaq arasında bölünmüş funksiya - **interpsixi funksiya** kimi meydana çıxır. Tədricən o, daxili prosesə, yəni **intrapsixi funksiyaya** - uşağın özünəməxsus daxili funksiyasına çevrilir.

İnsan psixologiyasının sosial xarakter daşması, ictimai münasibətlərlə şərtlənməsi psixologiya elmi üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Sosial psixologiya - sosial-psixoloji faktları xüsusi tədqiqat sahəsi kimi ayırır onların qanunlarını və mexanizmlərini geniş miqyasda öyrənir.

İnterpsixika fenomeni – sosial psixoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir insanın mürəkkəb və təzadlı bir aləmi - insanlar aləmi var. Hər bir adam min bir görünməz tellə başqa adamlarla əlaqədardır. Bu əlaqələr nəinki birbaşa, həm də dolay, yaxud vasitəli xarakter daşıyır. İnsanın həyatının bütün sosial-psixoloji məziyyətləri bilavasitə bu kökdə qaynaqlanır. İnsan hətta tək olanda da bu aləmin qayğıları ilə yaşayır.

Sosial psixologiya - belə bir fundamental fakta istinad edir: insan rəbitə və münasibətlərə girərkən onun davranış və rəftarında fərd üçün səciyyəvi olmayan xüsusiyyətləri əmələ gəlir. Məsələn, iki adamın qarşılıqlı təsiri şəraitində özünənəza- rət proseslərinin xarakteri köklü surətdə dəyişir və onlar intensiv surətdə inkişaf etməyə başlayırlar (B.F.Lomov, 280). **Sosial psixologiya** - olduqca müxtəlif və çoxcəhətli olan bu faktları sistemli təhlil edir.

3. Sosial psixologiyanın tərfi və onun predmeti

Sosial psixologiya - fərdlərin davranışını sosial stimulların funksiyası kimi öyrənir (Yones, Gerard).

Sosial psixologiya - davranışı koqnitiv aktivliyin nəticəsi kimi araşdırır (Stetland və Kanona).

Sosial psixologiya – fərdi davranışlar arasındakı asılılığı və qarşılıqlı əlaqənin qanunauyğunluqlarını araşdırır (Zayons)

Sosial psixologiya – insanların simvolik davranışının öyrənir (Moskoviçi)

Sosial psixologiya – insanın rəbitələrini və sosial mühiddəki dəyişiklikləri öyrənir (Teqfel)

Sosial psixologiya – başqa insanların fərdin fikirlərinə, hissələrinə və davranışlarına necə təsir göstərdiyini öyrənən elmdir (Q.Ollport)

Sosial psixologiya – insanların bir-biri haqqında necə fikirləşdiyini, onların bir-birinə necə təsir göstərdiyini və bir-birlərinə necə münasibət bəslədiklərini öyrənən elmdir (D.Mayersin)

D.Mayersin tərfində sosial-psixoloji araşdırmaların bir-birilə bilavasitə bağlı olan və bir-birini mahiyyətə şərtləndirən 3 önəmli istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir: (1) insanlar bir-birləri haqqında necə fikirləşirlər; (2) onlar bir-birlərinə necə təsir göstərirlər; (3) insanlar bir-birlərinə necə münasibət bəsləyirlər.

4. Sosial psixologiyanın bölmələri

Sosial psixologiya bu aktual problemi açıqlayanda üç kateqoriyaya - şəxsiyyət, qrup və ünsiyyət kateqoriyalarına əsaslanır. Hər bir sosial qrup və kollektivdə isə insanlar şəxsiyyət kimi iştirak edirlər. Onların qrup və kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibət kimi formalaşmış inkişaf edir. Ünsiyyət prosesi də həmişə şəxsi xarakter daşıyır.

Sosial-psixologiya başlıca olaraq aşağıdakı problemləri təhlil edir:

I. Şəxsiyyətin sosial-psixoloji problemləri. Şəxsiyyət problemini mahiyyət etibarilə bütün ictimai elmlər, birinci növbədə isə ümumi psixologiya öyrənir. Lakin şəxsiyyət probleminin elə məsələləri vardır ki, onların tədqiq olunması sosial psixologiyanın vəzifəsi hesab olunur. Şəxsiyyətin sosializasiyası, sosial yönümü və s. həmin məsələlər içərisində mühüm yer tutur. Sosial psixologiyada şəxsiyyət müəyyən sistem, qrup və kollektiv daxilində tədqiq edilir, yəni başqa adamlarla birgə fəaliyyəti prosesində nəzərdən keçirilir.

II. Qrupların sosial psixologiyası. Sosial psixologiya həm böyük, həm də kiçik sosial qrupları öyrənir. Bu baxımdan qrupların sosial psixologiyasına aşağıdakılar daxildir:

a) Böyükqruplarda (makromühitdə) sosial-psixoloji hadisələr

b) Kiçik qruplarda (mikromühitdə) sosial-psixoloji hadisələr

İnsanların ünsiyyəti və qarşılıqlı təsiri, nəinki fəaliyyətin məzmunundan, həm də qrupun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hər bir qrupun sosial-psixoloji xarakteristikasının öyrənilməsi böyük elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

III. Ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesinin sosial-psixoloji problemləri. Ünsiyyət bütün sosial-psixoloji hadisələrin mənbəyini təşkil edir. Sosial psixologiyada ünsiyyət müxtəlif istiqamətlərdə - kommunikativ (informasiya mübadiləsi), interaktiv (qarşılıqlı təsir) və perseptiv (insanların bir-birini qavraması) baxımından təhlil olunur. Ünsiyyət və qarşılıqlı təsir real surətdə qruplarda baş verir.

5. Elmlərin təsnifatı: sosial psixologiya və həmsərhəd elmlər.

İnsanı öyrənən elmlər içərisində psixologiya elmi mühüm yer tutur. Akademik B.M.Kedrov tərəfindən təklif olunmuş və dünya psixoloqlarının diqqətini cəlb etmiş elmlərin təsnifatında psixologiya elmin üç başlıca - fəlsəfi, sosial və təbii elmlər sistemində aralıq mövqe tutur, təbii və ictimai elmləri bir-biri ilə əlaqələndirən halqa rolunu oynayır.

Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, insan problemi bütövlükdə bütün elmlərin ümumi probleminə çevrilir.

Psixologiyanın başqa elmlərlə qarşılıqlı təsir meyli daha genişlənilir: sosiologiya, pedaqogika, təbabət, hüquq, iqtisad, texnika və s. «insan amilinin» özünəməxsus problemlərini

müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün psixologiya elmindən daha çox faydalanır. Elmşünashqda bu proses «**elmlərin psixolojiləşməsi**» kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan sosial psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsi də geniş vüsət kəsb edir.

Sosial psixologiyanın öyrəndiyi məsələlər müxtəlif elmləri maraqlandırır. Həmin elmlərin tamamı olmayan siyahısı belədir; sosiologiya, demoqrafiya, estetika, etika, siyasi, hüquqi, iqtisadi elmlər, tarix, pedaqogika, dilçilik, kriminologiya, semiotika, etnoqrafiya, antropologiya və s. Həmin elmlərdən bir çoxu sosial psixologiyanın nisbətən müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Sosiologiya və psixologiya sosial psixologiyanın «ana fənnləri» kimi.

Sosial psixologiyanın başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən onun inkişafında sosiologiya və psixologiyanın əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Sosial psixologiya iki elmin - psixologiya və sosiologiya elmlərinin qovşağında formalaşmışdır. Elmi biliklərin inkişaf məntiqi baxımından bu, tamamilə qanunauyğun hadisədir. Elmlərin differensiasiyası və integrasiyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, iki, hətta üç elmin özünəməxsus sintezi zəminində yeni elm sahələri, məsələn, biofizika, biokimya, biogeokimya və s. kimi elmlər yaranıb sürətlə inkişaf etməyə başlayıb.

Sosial psixologiya da elmi biliklərin inkişafı üçün səciyyəvi olan həmin qanunauyğunluq əsasında formalaşmışdır. Onun yaranmasında sosiologiya və psixologiya, necə deyərlər, ana fənlər rolunu oynamışlar. Sosial psixologiyanın əsas nəzəri-metodoloji problemlərinin həlli sosiologiya və psixologiya ilə bilavasitə əlaqədardır. Sosiologiya və psixologiya onun ideya qaynaqlarını təşkil edir.

Sosial psixologiya nisbətən müstəqil və yeni bilik (elm) sahəsidir. Onun öz predmeti, anlayış və kateqoriyaları, tədqiqat üsulları, aktual problemləri vardır. Bu mənada da o, istər sosiologiyadan, istərsə də ümumi psixologiyadan və psixologiyanın ayrı-ayrı sahələrindən fərqlənir. Lakin bununla belə, ana fənlərin - sosiologiya və psixologiya elmlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan sosial psixologiyanın predmetini düzgün başa düşmək olmaz.

Sosiologiya – (1) ictimai münasibətlər sistemi kimi insan cəmiyyətinin, (2) ictimai-iqtisadi formasiyaların strukturu və inkişafını tədqiq edir. O, (3) müxtəlif sosial sistemləri kompleks şəkildə öyrənərək onların inkişaf və fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını müəyyən edir.

Sosiologiya (4) hər hansı bir fərd deyil, müəyyən bir əlamət və xassəyə görə qruplaşdırılmış fərdlər məcmusu (məsələn, 18-25 yaşlı gənclər, freezerçi fəhlələr, alim-filoloqlar və .) maraqlandırır. Sosiologiya nəzəri sosiologiya və tətbiqi sosiologiya kimi iki

mühüm sahəyə ayrılır.

Sosial psixologiya - (1) insan psixologiyasının cəmiyyətlə əlaqəsini əks etdirir. Həmin elm sosiologiya ilə bilavasitə əlaqədar olsa da, sosial psixoloqu ayrılıqda ictimai və ya sosial şərait maraqlandırmır. Sosial psixoloqlar (2) insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və ya (3) qrupda sosial-psixoloji iqlimin xarakterini ictimai şəraitin inikas xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənirlər. Deməli, ictimai şərait bilavasitə təsir etmir, qrupun və şəxsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə qaynayıb qarışır və son nəticədə həmin xüsusiyyətləri müəyyən edir.

Psixologiya - psixi həyatın faktlarını və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sosiologiya kimi psixologiyanın da nəzəri və tətbiqi sahələrini fərqləndirirlər. Nəzəri psixologiyayı, adətən, **ümumi psixologiya** adlandırırlar. Psixologiyanın metodoloji problemlərinin, nəzəri-tarixi məsələlərinin, tədqiqat metodlarının və s. işlənməsi onun vəzifələrinə daxildir. **Ümumi psixologiya** - psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, iradə, hisslər və s.) psixi halətlərin (dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə və s.) və şəxsiyyətin psixi xassələrinin (temperament, xarakter, qabiliyyətlər və s.) ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Ümumi psixologiya obyektiv aləmlə, predmetlərlə insan arasındakı münasibətə daha çox diqqət yetirir, insanın aləmi necə dərk etməsi və dəyişdirməsi, informasiyanı qəbul edib yenidən işləməsi prosesinin daxili mexanizmini öyrənir. Başqa sözlə, ümumi psixologiyada ön plana subyekt-obyekt münasibəti keçir. Sosial psixologiyada isə daha çox subyekt-subyekt münasibəti tədqiq edilir. Əlbəttə, subyekt-subyekt münasibəti subyekt-obyekt münasibətinə də ciddi təsir edir və bu halda subyekt-obyekt münasibəti də sosial-psixoloji mənə kəsb edə bilər. Amma bu mənə yenə də vasitəli səciyyə daşıyır. Məhz buna görə də subyekt-subyekt münasibəti sosial psixologiya üçün əsas məsələdir. Sosial-psixoloji baxımdan bu münasibətin bütün tərəfləri deyil, daha çox fəaliyyət və ünsiyyət zəminində baş verən qarşılıqlı təsir cəhəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Subyekt-subyekt - münasibətləri dinamik sistemdir. Subyekt-obyekt münasibətlərinə nisbətən onun parametrlərini müəyyənləşdirmək daha çətindir. Buna görə də həmin hadisələri bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər bir elm isə öz predmetini məhz spesifik cəhətlərini aşkar etməyə, bununla da özünün elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini sübut etməyə çalışır.

Sosial psixologiya - yarandığı gündən məhz psixoloji bilik sahəsi və ya psixologiyanın bir sahəsi kimi formalaşmış inkişaf etmişdir. Məhz buna görə də onu sosiologiyanın tətbiqi sahələrinə aid etmək olmaz. Sosial psixologiya bir bilik sahəsi kimi ancaq psixologiya elmləri sistemində öyrənilməli və təhlil edilməlidir. O da əmək psixologiyası və ya pedaqoji

psixologiya kimi psixologiya elminin müstəqil mövqe qazanmış sahələrindən biridir.

6. Sosial psixologiyanın problemləri və vəzifələri

Əgər biz müasir ictimai həyatın ən ümdə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək, ilk növbədə, nəzərimizi cəlb edən cəhət **onun dinamikliyi** olacaqdır. İctimai həyatın dinamikliyi özünü ictimai münasibətlərin çevikliyində göstərir. Bu, insanın psixi həyatında da aydın nəzərə çarpır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, ictimai münasibətlərdəki dəyişkənlik, informasiyaların artması və informasiya kanallarının çoxalması, xüsusən də insanların ünsiyyət sahəsinin həddən ziyadə genişlənməsi onların başqa adamlarla, öz işinə, fəaliyyət sahəsinə münasibətlərində də özünəməxsus şəkildə əks olunur. Urbanizasiya şəraiti, miqrasiya prosesləri, rabitələrin kütləviləşməsi, sosial rol və funksiyaların artması və s. ilə əlaqədar olaraq **insanların psixi yükü nəinki artır, həm də onlar arasındakı münasibətlər sürətlə dəyişilir, yeni xüsusiyyətlər kəsb edir**. Odur ki, müasir dövrdə ümumən insanın psixologiyasına deyil, ancaq onun münasibətlərinin xarakterinə nəzər salmaqla görmək olar ki, bu sahədəki meyl və istiqamətlər müxtəlifdir. İlk növbədə diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, insanın bütün fəaliyyəti və həyat tərzini, onun insanlarla münasibətinin intensivliyi ciddi surətdə dəyişdiyi üçün onun psixi fəaliyyətinin sürəti, ritmi və buna müvafiq olaraq gərginliyi artır. Bu şəraitdə vaxt çatışmazlığı (qıtlığı) daha mühüm psixoloji məna kəsb edir. İnsanlar gərginliyi bu və ya digər dərəcədə azaltmaq məqsədilə davranış stereotiplərindən daha geniş istifadə etməyə başlayırlar. Ünsiyyət üçün texniki vasitələrdən istifadə etmək imkanları genişlənir, başqa sözlə, ünsiyyət daha artıq dərəcədə vasitəli əciyyə daşımağa başlayır. Adi telefonlar və mobil telefonlar, radio və televizor vasitəsilə ünsiyyət saxlamaq imkanlarının artması isə şəxsi görüşlərin, təmasların kəmiyyətini nisbətən azaldır. Bu da son nəticədə **insanların bilavasitə ünsiyyət saxlamasını məhdudlaşdırır**, qohumlar, dostlar, hətta qonşular arasındakı rabitələrin də zəifləməsi ilə nəticələnir. Ölkənin necə deyərlər sosial-psixoloji xəritəsində bu kökdə ağırlı-acılı «ahıllar evi» əmələ gəlir.

Müasir dövrdə insanların bir-biri haqqında məlumat almaq, ona bələd olmaq imkanları həddən ziyadə genişlənməmişdir. Əgər bir zamanlar bu və ya digər adam barədə yalnız bilavasitə müşahidə yolu ilə məlumat alınırıdısa, müasir insanlar tanıdıqları və bilavasitə tanımadıqları adamlar, insan qrupları haqqında belə müxtəlif kanallarla zəngin məlumat ala bilirlər; hətta bəzən həmin məlumatlar o qədər çox olur ki, onları seçmək, ümumiləşdirmək çətinlik törədir.

Bundan başqa, şəxsiyyətin bilik dairəsi genişlənir, zehni kəskinləşir, mənəvi potensialı artır, tələbatı fərdiləşir, iddia səviyyəsi yüksəlir, özünüifadə meylləri həyatı məna kəsb edir. Bu əsasda da onun idrakı və duyğusu həssaslaşır, necə deyərlər, ünsiyyət məkanda daha zəif dalğaları tutmağa, əks etdirməyə qabil olur, daha incə təsirlərdən ehtizaza gəlir. Xalq dili ilə

deyilsə, sanki qəlbi daha kövrək olur. Buna görə də onunla daha ehtiyatla, qayğı ilə davrananaq, fəaliyyət prosesində, münasibətlər sistemində bu cəhəti nəzərə almaq zərurəti meydana çıxır. İnsanların ünsiyyət sahəsinin optimallaşdırılması, ünsiyyət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, kollektivdə sağlam psixoloji iqlimin yaradılması və s. aktual **sosial-psixoloji problemə** çevrilir.

Oktyabr inqilabından sonra sosial psixologiya elminə maraq artmağa başladı. Bu dövrdə insan davranışı haqqında elmlər sırasında **refleksologiya** aparıcı rol oynamağa başladı. Refleksologiyanın əsasını məşhur rus psixonevroloqu və psixiatri **V.M.Bexterev** qoymuşdur ki, bu da əsrin 30-cu illərinə qədər hakim mövqə tutmuşdur. Refleksologiya psixologiyada təbii elmi istiqamətdir. Refleksologiya sübut etməyə çalışırdı ki, elə bir istər, şüurlu, istərsə də şüursuz fikir prosesi yoxdur ki, o gec-tez xaricən hərəkət və davranışda özünü büruzə verməsin. Refleksologiya insan davranışının keçici xüsusiyyətləri sırasında onun mimikasını, jestlərini, səsinə, nitqini öyrənirdi. Bexterev insanı fizioloji fərd kimi başa düşür və eyni zamanda cəmiyyəti də fizioloji maşın kimi nəzərdən keçirirdi. O, 1920-ci ildə yazmış olduğu “**Kollektiv refleksologiya**” əsərində kütlə psixologiyası qanunları ilə əsas təbii qanunları (ətalət qanununu, əks təsir qanununu, bərabər təsir qanununu və s.) eyniləşdirməyə çalışır. O canlı və cansız təbiət arasındakı fərqi şəxsiyyətin strukturundakı bioloji və sosial olanın arasındakı fərqləri silir.

Bexterevin şəxsiyyətin və cəmiyyətin inkişafının universal qanunlarını kəşf etmə cəhdləri boşa çıxır və o real mövcud olan heç bir sosial psixoloji qanunauyğunluq yarada bilmir. Beləliklə 20-ci illərdə marksist sosial psixologiyayı yaratmaq refleksoloqlara nəşib olmadı.

XX əsrin məşhur pedaqoqlarından Vaxterev, Kapterev, Vansel və başqaları uşaqların qrup daxilindəki qarşılıqlı münasibətləri problemini öyrənib şərh etməyə çalışırdılar. Əsrin 20-30'cu illərində sosial psixologiya əsasən uşaq, məktəbli kollektivlərində, şəxsiyyətlə kollektiv arasındakı qarşılıqlı təsir problemini öyrənirdilər. Bu dövrdə sosial psixologiyanın 2 istiqaməti: biologizator və sosiologizator

Mövzu 2

Sosial psixoloji təfəkkürün əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması tarixi

Plan:

1. Sosial psixologiyanın inkişaf mərhələləri
2. Sosial-psixoloji ideyaların inkişafı d vr  (birinci dövr)
3. Sosial psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması (ikinci dövr)
4. Sosial psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı ( c nc  dövr)
5. Sosial psixologiyada eksperimental tədqiqatların genişlənməsi d vr 

1. Sosial psixologiyanın inkişaf mərhələləri

Sosial psixologiyanın inkişafını ümumi şəkildə də olsa 3 d vr  bölmək olar:

1. Fəlsəfə və psixologiya sahəsində sosial-psixoloji biliklərin inkişafı (e. .VI - XIX əsrin ortaları)
2. Fəlsəfə (sosiologiya) və psixologiya zəminində nisbətən müstəqil bilik sahəsi kimi təsviri sosial psixologiyanın formalaşması (XIX 50-60'c  illər - XX əsrin əvvəlləri)
3. Sosial psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı.

Sosial psixologiyanın inkişafının eksperimental d vr n  2 mərhələyə ayırmaq məqsədə uyğundur:

I mərhələ - 1908'ci ildə sosial psixologiya üzrə 2 dərsliyin –V.MakDauqqolun “**Sosial psixologiyaya giriş**” və E. Rossun “**Sosial psixologiya**” dərsliklərinin nəşr olunduğunu nəzərə alaraq birinci mərhələnin bařlanma tarixini rəsmən həmin ildən hesablayırlar. Lakin bu mərhələ əslində birinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdən bařlayır və 1945-ci il dək davam edir.

II mərhələ - sosial psixologiyanın müasir inkişaf proseslərini əhatə edir. O, II dünya müharibəsindən sonra bařlayır və bir çox yeni x susiy tl rl  xarakterizə olunur. Bu d v rd  ilk sosial psixoloji tədqiqatlar aparılır və ilk sosial psixoloji nəzəriyyələr məsələn: Latsarus və Q.Şteyntalın - “**Xalqlar psixologiyası**”, Q. Lebon və S. Sigelenin - “**Kütlə psixologiyası**”, V. Mak-Dauqqolun “**Sosial davranış instinktləri**” - nəzəriyyələri yaranır.

2. Sosial-psixoloji ideyaların inkişafı d vr  (birinci d v r)

Sosial psixologiyanın kökləri qədimdir. Xalqın etnopsixologiyası mahiyyət etibarilə onun sosial-psixoloji görüşlər tarixidir. Ayrı-ayrı adət və ənənələr həm də müəyyən sosial-psixoloji funksiyanı yerinə yetirirdi: onlar b y kl  kiçik, qadınla kiři ara sında ünsiyyət formalarını nəinki mənəvi, həm də sosial-psixoloji cəhətdən tənzim edirdilər.

Adət və ənənələrdə özünəməxsus sosial-psixoloji qat əmələ gəlirdi. Bu sosial-psixoloji

görüşlər, bir tərədən, miflərdə, nağıllarda, atalar sözlərində, digər tərəfdən ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində bilavasitə əks olunurdu. Dövrün görkəmli mütəfəkkirlərinin (Platon, Aristotel, Hobbs, Lokk, Helvetsi, Hegel, Feyerbax və. b.) traktatlarında da sosial-psixoloji görüşlər özünəməxsus ölçülərlə açıqlanırdı.

İntibah dövründə insanı artıq dünyanın modeli kimi dəyərləndirdilər. Şəxsiyyət anlamı əmələ gəlirdi. «Mən» obrazı ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində geniş təsvir olunurdu. Bu kökdə də, sosial-psixoloji təfəkkür tipi tədricən formalaşırıdı və inkişaf edirdi.

Azərbaycanda psixoloji fikrin çox qədim tarixi vardır. İlk sosial-psixoloji təsəvvürlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Ailə və məişət (toy, yas və s.) mərasimlərində kütləvi sosial-psixoloji hadisələrin maraqlı xarakteristikalarına təsadüf edilir. Xalqın həyat müşahidələrinə və empirik təcrübəsinə əsasən əldə edilən psixoloji biliklər məişət təsəvvürləri və təsviri bilik səviyyəsində, ilk növbədə, şifahi xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyat nümunələrində əks etdirilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Keçəl, Küpəgirən qarı. Kosa obrazları uzun müddət həm də xalqın müəyyən sosial etalon və stereotiplərini ifadə etmişdir. Azərbaycan lətifələrində elin-obanın müxtəlif sosial- psixoloji hadisələr haqqındakı ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Molla Nəsrəddin, Bəhlul-Danəndə xalqın «sosial-psixoloji hafizəsində» «insan sərrafı» kimi məşurlaşmışdılar; onlar, necə deyərlər, əsl praktik sosial psixoloqlar idilər. Ayn-ayrı adamlara müəyyən ləqəblərin verilməsi də sosial-psixoloji baxımdan son dərəcə maraqlı hadisələr idi.

Hələ e.ə. 2-1'ci minilliklərdə «Avesta»da ruh və psixi hadisələr haqqında müxtəlif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini tapmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında insanın müxtəlif emosional halətləri təsvir edilmiş, davranış normalarında özünü büruzə verən xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfi emosional sifətlər tənqid edilmişdir.

3. Sosial psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması (ikinci dövr)

Birinci dövrdən fərqli olaraq artıq ikinci dövrdə ilk sosial-psixoloji tədqiqatlar aparılır və ilk sosial-psixoloji nəzəriyyələr, məsələn, M.Latsarus və Q.Şteyntahn «**Xalqlar psixologiyası**», Q.Lebon və S.Sigelenin «**Kütlə psixologiyası**», V.Mak-Dauqollun «**Sosial davranış instinktləri**» nəzəriyyələri yaranır.

Həmin nəzəriyyələr hələ təsviri xarakter daşıyırdı və əsasən empirik faktlara istinad edirdi. Bunu nəzərə alaraq sosial psixologiyanın inkişafının ikinci dövrünü, adətən, təsviri dövr adlandırırlar. Lakin, bununla belə, həmin nəzəriyyələrin meydana çıxması sosial-psixoloji biliklərin inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətli idi.

İlk sosial-psixoloji nəzəriyyələrin Avropa ölkələrində yaranması da maraqlı idi. Xalq psixologiyası alman, kütlə psixologiyası isə fransız və italyan alimləri tərəfindən işlənmişdir. Sosial davranış instinktləri nəzəriyyəsi isə sonralar Amerikada geniş yayılsa da, o, ingilis alimi V.Mak-Dauqoll tərəfindən yaradılmışdır.

Beləliklə, ikinci dövrdə sosial psixologiya Avropa psixoloji fikir ənənələri çərçivəsində inkişaf edirdi və onun coğrafiyası da bu xüsusiyyəti əks etdirirdi. Bu baxımdan, **birincisi, Almaniyada əmələ gəlib intişar tapan xalq psixologiyası; ikincisi, əsasən roman ölkələrində (İtaliya və Fransada) inkişaf etmiş olan kütlə (xalq kütləsi) psixologiyası və üçüncüsü, İngiltərədə meydana gələn davranış instinktləri haqqındakı nəzəriyyələr** həmin dövrdə sosial psixologiyanın əsas mənbələri hesab olunur.

V.Vundtun «**Xalqların psixologiyası**», Q.Tardın «**Təqlidin qanunları**», Q.Lebonun «**Xalq kütləsinin psixologiyası**» əsərləri ikinci dövrün səlnaməsində önəmli yer tuturdu. Lakin onların hamısı üçün bir cəhət səciyyəvi idi: bu əsərlərdə müəyyən sosial-psixoloji hadisələr ayırd edilsə də onlar əslində ancaq təsvir edilirdi. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlı idi ki, XIX əsrin ikinci yarısında xalqın yaxud irqin, kütlələrin, qrupun, qəhrəmanların psixologiyası və sosial davranış instinktlərinin öyrənilməsinin başlıca yolu tarixi, etnoqrafik və antropoloji materialları (adət-ənənələri, dil və ədəbiyyat materiallarını) təsvir etmək, abstrakt mühakimələrlə təhlil etmək, ictimai həyat hadisələri barədə şəxsi təəssüratları ümumiləşdirmək olmuşdur.

Sosial-psixoloji nəzəriyyələr içərisində diqqəti cəlb edən “Xalq psixologiyası” haqqında mülahizələrdir. 1860’cı illərdə **Latsarus** və **Şteyntal** “Xalqların psixologiyası haqqında ilkin mülahizələr” - adlı məqalələrində fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibət məsələsinə toxunmuş və bu münasibətin sosial-psixoloji məzmununu açmağa cəhd göstərmişlər. Müəlliflər görə insan yalnız özünə bənzər varlıqlarla qarşılıqlı münasibətdə arzu etdiyi kimi ola bilər, istədiyi şəkildə davrana bilər. Yəni insan başqa insanlar içərisində onlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə öz insani mahiyyətinə uyğun olaraq hərəkət edə bilər. Bu ideya sonralar psixologiyanın atası hesab edilən V. Vundt tərəfindən “**Xalqların psixologiyasına**” aid geniş material yığılmasına və şərh edilməsinə bir təkan olmuşdur.

Sosial psixologiyanın müstəqil bir bilik sahəsi kimi ayrılmasına bilavasitə təsir edən başlıca amil sosioloqların XIX əsrin ortalarında eləcə də, əsrin sonunda meydana gələn əsərləri olmuşdur. Bu cəhətdən Q.Tardın “**Təqlidin qanunları**” , Q. Lebonun “**Xalq kütləsinin psixologiyası**” kitablarını qeyd etmək olar. Həmin sosioloqlar cəmiyyətin həyatında iqtisadi qanunların təsirini ya tam, ya da qismən inkar edərək bütün ictimai hadisələri psixoloji hadisələr kimi izah etməyə çalışmışlar. Onların mülahizəsinə görə kütlə prinsip etibarilə

“başsızdır”, “intizamsızdır”. Özün müstəqil olaraq müəyyən qanun-qayda yaratmaq iqtidarında deyildir. Ona görə də kütləyə mütləq rəhbər lazımdır. Həmin rəhbər kənardan gələrək kütlə içərisində qanun-qayda yaratmalıdır.

Sosial psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi təşəkkül tapmağa başladığı dövrdə sosial-psixoloji hadisələrə yanaşmaqda iki təmayül diqqəti cəlb edir. Birincisi, Psixologiyadan sosial psixologiyaya gedən alimlər (V.Vundt, T. Ribbo) çalışmışlar ki, fərdi empirik psixologiyayı xalqın fəvqəlfərdi, ruhun təzahürü olan ali psixi hadisələr (nitq, təfəkkür, şüur, özünüdərkətmə) haqqında məlumatlarla zənginləşdirsinlər. İkincisi, Q. Kont və Spenserin sosiologiyasına istinad edən tədqiqatçılar (Lebon, Q. Tard, N. K. Mixaylovski) isə çalışmışlar ki, ictimai hadisələri psixi hadisələrə münqər etsinlər və həmin zəmində başa düşsünlər. Sonralar bu iki təmayül yaxınlaşmağa və qovuşmağa başlamışdı. Sosial psixologiyayı ikinci dövrdə sürətlə inkişaf etməyə başlaması elmi və ictimai tərəqqi ilə bağlı idi və dövrün özünün sosial tələblərindən nəşət edirdi.

Bir tərəfdən sosiologiya və psixologiya müstəqil elm kimi formalaşır, o biri tərəfdən sosiologiyada psixoloji istiqamət, psixologiyada isə sosioloji istiqamət yaranır və tədricən həmin istiqamətlərin bir-birinə yaxınlaşması meyli müşahidə olunur. Bununla yanaşı dilçilik, antropologiya, etnoqrafiya, arxeologiya kimi elmlərin inkişafı müəyyən sosial-psixoloji problemlərin həllini tələb edirdi. Sosial psixologiyanın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması dövrün özünün sosial tələblərindən nəşət edirdi. Kapitalizm cəmiyyətində ictimai münasibətlər kəskin antoqonist xarakter almışdı. K. Marks və F. Engels tərəfindən dialektik və tarixi materializmin yaradılması ilə ictimai fikir tarixində yeni mərhələ başlamışdı.

Sosial-psixologiyanın birinci inkişaf mərhələsində olduğu kimi ikinci mərhələsində də onun paradigmaları müxtəlif sosial-mədəni hadisələrdə və proseslərdə əks olunurdu.

Azərbaycanda sosial psixologiyanın ikinci mərhələsi bilavasitə maarifçiliklə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda maarifçilik ictimai fikrin inkişafında önəmli rol oynamış, Azərbaycan fəlsəfəsi, pedaqogikası, ədəbiyyatı kimi sosial-psixologiyasının inkişafına da özünəməxsus təsir göstərmişdir. Bu dövrdə müxtəlif bədii əsərlərdə, ilk növbədə, Cəlil Məmmədquluzadənin «**Dəli yığıncağı**» əsərində təsviri sosial psixologiya üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər bütün aydınlığı ilə özünü göstərir. Cəlil Məmmədquluzadə maarifçi idi və öz yaradıcılığında maarifçilik ideyalarından bəhrələnidir. O, Qori müəllimlər seminariyasında psixologiya elmini bilavasitə öyrənmişdi. Psixoloji təhlil onun əsərləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Sosial psixologiyanın ikinci dövrdə sürətlə inkişaf etməyə başlaması müxtəlif amillərlə - elmi və ictimai tərəqqi ilə bağlı idi. Bir tərəfdən, sosiologiya və psixologiya müstəqil elm kimi formalaşır, o biri tərəfdən, sosiologiyada psixoloji istiqamət, psixologiyada isə bu və ya

digər dərəcədə sosial-psixoloji istiqamət yaranır və tədricən həmin istiqamətlərin bir-birinə yaxınlaşması meyli müşahidə olunurdu. Bununla yanaşı, dilçilik, antropologiya, etnoqrafiya, arxeologiya kimi elmlərin inkişafı müəyyən sosial-psixoloji problemlərin həllini tələb edirdi. Ən başlıcası isə sosial-psixologiyanın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması dövrün özünün sosial tələblərindən nəşət edirdi.

4. Sosial psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı (üçüncü dövr)

XX əsrin əvvəllərində psixologiya artıq eksperimental elm kimi inkişaf edirdi. Onun eksperimental elm kimi bərqərar olması psixologiya tarixinin önəmli hadisəsi idi. Eksperimental istiqamət o qədər vüsət kəsb etmişdi ki, artıq psixologiyanın başqa-başqa sahələrinə, hər şeydən öncə sosial psixologiyaya da nüfuz etmişdir. Əsrin əvvəllərində sosial-psixologiyada müxtəlif yönümlərdə eksperimental tədqiqatlar aparılırdı. Sosial-psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişaf etməsinin elmi-nəzəri qaynaqları da vardı.

Bəzi müəlliflər (S.Serjante, M.Bityanova, B.Parıgin) sosial-psixologiyanın formalaşmasının 5 elmi mənbəni ayırd edirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Platon, Aristotel, Ş.Monteske, T.Qobbs, C.Lokk, J.J.Russonun sosial-fəlsəfi təlimi;
2. M.Latsarus, Q.Şteyental, V.Vundtun antropoloji araşdırmaları;
3. Ç.Darvin və Q.Spenserin təkamül təlimi;
4. O. Kont və E.Dürqeymin sosioloji baxışları;
5. L.Feyerbax və Hegelin fəlsəfi görüşləri.

Bu mənbələr sosial-psixologiyanın metodoloji paradigmalarnın formalaşmasında mühüm rol oynasa da, onun görünür, eksperimental elm kimi inkişafı bilavasitə psixologiya elminin iliyinə və qanına qədər eksperimental elmə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Sosial-psixologiyanın eksperimental elmə çevrilməsi prosesi iki əsaslı tarixi hadisə ilə əlamətdardır.

1. XX əsrin 30-cu illərinə qədər sosial-psixoloji fikrin mərkəzi Avropa sayılırdı. Sosial psixologiyada bu illərdə ən önəmli tədqiqatlar Avropada, ilk növbədə, Almaniyada, Fransada və b. ölkələrdə aparılırdı. Lakin 30-cu illərdən başlayaraq sosial-psixoloji fikrin episentri dəyişir: Amerika sosial-psixologiyanın mərkəzinə çevrilir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu dövrdə Amerika ən populyar və mütərəqqi elmi-psixoloji paradigmalarm vətəni idi.

Amerikada aparılan sosial-psixoloji tədqiqatlar, ilk növbədə, **Xotom eksperimentləri** praktik effektləri ilə seçilirdi və dünya psixologiyasında böyük əks-səda doğurmuşdu.

Dünya sosial-psixologiyasında Amerika sosial-psixologiyasının rolu günü-gündən artırdı. Beləliklə, sosial psixologiya Amerika tədqiqatları standartlarına, tədqiqat nəticələrinin

qiymətləndirilməsi ölçülərinə və insanın Amerika modelinə uyğun olaraq formalaşmağa başlayırdı.

2. Sosial psixologiyada nəzəriyyələr təşəkkül tapır və bu nəzəriyyələr dövrün sosial psixoloji fikrinin istiqamətini şərtləndirir. Onlar sosial-psixologiyanın tarixində xüsusi yer tutan köklü nəzəriyyələr idi. Bu nəzəriyyələr özlərinin metodologiyası və özünəməxsus sistemə görə fərqlənirdi. Müasir psixologiyada onlar monoqrafik səpgidə geniş təhlil olunur.

Bu sahədə ilk addımları alman psixoloqu **B. Myode** və amerika psixoloqu **F. Ollport** atmışlar. Konkret tədqiqatlar əsasında sosial psixoloqlar fəhlələrlə sahibkarlar arasındakı gərginliyi müəyyən qədər zəiflətməyə, məhsuldarlığı artırmağa, seçkilər zamanı ayrı-ayrı xadimləri çox səs almasına nail ola bilirlər. Fərdin yaxın ictimai əhatəsindən asılı olaraq onun davranışında baş verən dəyişiklikləri öyrənirdilər. Bununla da ümumi cəmiyyət miqyasında baş verən ictimai hadisələrin dairəsi həddən ziyadə kiçilir, cəmiyyət daxilindəki ziddiyyətlər kiçik qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki ziddiyyətlərlə pərdələnir. Yəni ictimai qanunauyğunluq psixoloji qanunlarla əvəz edilir.

Kiçik qrupların yaxud "**Qrup dinamikasının**" tədqiq edilməsinin əsas təşəbbüskarı **C. Moreno** olmuşdur. O həmin qrupları tədqiq etmək üçün **sosimetriya metodundan** istifadə etmişdir. Onun tədqiqatının nəzəri əsasları ciddi nöqsanlara malikdir. Lakin təklif etdiyi tədqiqat metodu və materialların təhlili yolları diqqəti cəlb edir. Çünki həmin metodun köməyi ilə qrup daxilindəki şəxsiyyətlərarası münasibətləri asanlıqla öyrənmək mümkündür.

Amerikada sosial-psixologiyanın vüsətli inkişafında görkəmli alman sosial psixoloqları - **Kurt Levin** və başqalarının mütərəqqi rol oynayırdı. 30'cu illərdə **K. Levin** əməkdaşları ilə birlikdə "**Rəhbərlik üslubu**" məsələlərinə aid tədqiqatlar aparmışdır. Həmin tədqiqatlarda istehsalın müvəffəqiyyətlə idarə edilməsi üçün müxtəlif rəhbərlik üslublarının əhəmiyyəti aşkar edilmişdir. Lakin mahiyyət etibarilə K. Levin də öz tədqiqatlarında kiçik qrupları əsas götürmüşdür. Onun fikrincə cəmiyyətin öyrənilməsində kiçik qruplar model rolunu oynaya bilər. Belə çıxır ki, cəmiyyət guya kiçik qrupların mexaniki yığıımıdır. K. Levinin irəli sürdüyü **sahə nəzəriyyəsi** və **qrup dinamikası** gestalt psixologiya ilə biheviorizmin ünsürlərini özündə birləşdirir. **Sahə nəzəriyyəsi** ən çox cəmiyyətin davranışının mənbələrinə aydınlaşdırmaqla əlaqədardır. K. Levin biheviorizmin insan davranışını bəsit **S→R** formulasına münəcər edilməsi ilə razılaşmamışdır. Onun fikrincə insan davranışı belə formulla ifadə edilə bilər: $B = F(P, E)$. Burada, B - davranışı, P - şəxsiyyəti, E - mühiti, F-funksional asılılığı bildirir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət robot, avtomat kimi S→R formulu üzrə fəaliyyət göstərmir, əksinə fəaliyyət dəyişkəndir. Bu dəyişiklik isə xeyli dərəcədə şəxsiyyətin öz qüvvələri (onun fəallığı nəzərdə tutulur), tələbatları vasitəsilə təyin edilir ki, bunlar da öz növbəsində ətraf mühitin

qüvvə sahəsi ilə qarşılıqlı təsirdədir.

Şəxsiyyətin dinamikliyi qrup dinamikasına və aktivliyinə də şamil edilmişdir. K. Levinin fikrincə qrup davranışı, onun səmərəliliyi, qrup daxilindəki qarşılıqlı münasibətdən, onun dinamikasından, ümumi atmosfer, şübhəsiz ki, onun fəaliyyətinə də təsir edir. Lakin belə bir xüsusi haldan universal siyasi nəticə çıxarmaq olmaz. K. Levinin başlıca səhvi də məhz bundan ibarət olmuşdur.

Müasir dövrdə sosial psixologiya xarici ölkələrdə ümumi nəzəri və ümumi metodoloji cəhətdən bir sıra cərəyanların və psixoloji məktəblərin təsiri altında inkişaf edir. Buraya bihevizizm və neobihevizizm, freydizm və neofreydizm, koqnitiv psixologiya, inteksionizm və s. daxildir. Bütün bu cərəyanların hamısı üçün ən ümumi nöqsan ictimai hadisələrin mahiyyətini düzgün şərh etməmək, onu psixolojiləşdirmək, yəni cəmiyyətin iqtisadi-siyasi quruluşunu nəzərə almamaq, ictimai şüurun ictimai varlıq tərəfindən təyin edildiyini psixoloji faktların təhlilindən sərfnəzər etmək və s. olmuşdur.

Sosial psixologiya öz inkişafının üçüncü mərhələsini sosial psixologiyanın inkişafının eksperimental dövrü kimi xarakterizə edirlər. Bu dövrün birinci mərhələsi (1908 - 1945) Qərb ölkələrinin sosial psixoloji fikrində Amerika sosial psixologiyasının fəlsəfi köklərini **praqmatizm** və **pozitivizm** təşkil edir. Sırf praqmatik, empirik biliklərin mütləqləşdirilməsi Amerikan burjua dünyagörüşü üçün ənənəvi olan bu meyil xüsusilə birinci dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə sosial psixologiyada özünə məxsus şəkildə təzahür edirdi. Amerikada lap əvvəldən tətbiqi biliklərə meyil edən burjua sosial psixologiyası tamamilə və bütünlüklə biznesə, hökumətə, orduya, təbliğata xidmət edirdi. Amerika psixologiyasının tədqiqat problemlərində, həll etdiyi məsələlərdə, onların maliyyələşdirilməsi mənbələrində bu cəhəti bütün aydınlığı ilə görmək olur.

İkinci dünya müharibəsindən sonra sosial psixologiyanın inkişafında yeni mərhələ: üçüncü dövrün ikinci mərhələsi başlayır. L.S.Vıqotski hələ 1927-ci ildə yazdığı **“Psixoloji böhranın tarixi mənası”** əsərində göstərirdi ki, **yeni cəmiyyət yeni insan yaradacaqdır. Gələcək cəmiyyətdə psixologiya həqiqətən yeni insan haqqında elm olacaqdır. Yeni insanın psixologiyasının tədqiqi böyük tarixi vəzifədir.**

Bihevizizmin - tarixi XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində **Edvard Tomdaykın** (1874-1949) heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatlarla başlayır. Lakin buna baxmayaraq həmin cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson (1878-1958) hesab olunur.

Con Uotsonun 1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında **«Psixologiya: bihevizist onu necə görür»** adlı məqaləsi nəşr edildi. Məqalədə **«Stimul - reaksiya»** - bihevizizmin əsas devizi kimi elan olundu və həmin cərəyanın başlıca ideyaları şərh edildi. Buna görə də

sonralar həmin məqaləni «**bihevizmin manifesti**» adlandırdılar.

Bihevizmin əsas müddələri aşağıdakılardan ibarətdir: (1) psixologiya guya şüuru deyil, davranışı öyrənməlidir (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlmişdir, ingiliscə: behavior davranış deməkdir). (2) Psixologiyanın əsas vəzifəsi yalnız müxtəlif şəraitdə davranışın qanunauyğunluqlarını, qıcıqla orqanizmin cavab hərəkətləri arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarətdir. Bihevizmlərə görə davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. (3) Davranışın təhlili ciddi surətdə obyektiv xarakter daşmalı və bütün təbii elmlərdə olduğu kimi, zahirən müşahidə olunan fenomenlərlə məhdudlaşmalıdır.

Beləliklə, (4) bihevizm stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, sosial-psixoloji məsələləri də bu kontekstdə araşdırırdı. Onun **əsas konseptual paradigmaları** belədir: davranış, stimul, reaksiya, möhkəmləndirmə (rəğbətləndirmə, cəzalandırma), öyrənmə. Bihevizmal sosial psixologiyada özünəməxsus aktiv təlim və qrup psixoterapiyası (ilk növbədə, vərdişlər və bacarıqlar qrupu) təcrübəsi əmələ gəlmişdir.

Bihevizmdə aşağıdakı sosial-psixoloji problemlər tədqiq olunmuşdur:

1. **sosial aqressiya** və onun determinantları (N.Miller, D.Dollard, A.Bandura).
2. **sosial öyrənmənin yolları** və metodları (E.Tolmen, B. Skinner, A.Bandura).
3. **şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin** texnologiyası və onu şərtləndirən amillər (Q.Kelli, C.Tiibo, X.Domans).

Koqnitivizm. Koqnitiv (latınca koqnitio - bilik, idrak deməkdir) psixologiya 50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Onun əsasını belə bir müddə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında - biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici rol oynayır. (C.Bruner, U.Naysser, R.Atkinson və b.). Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün təşkilində biliklərin rolunu öyrənir. Bununla bərabər, həmin cərəyan şəxsiyyəti, fərdi fərqləri, emosiyaları və s. koqnitiv nəzəriyyə baxımından təhlil edir. Əgər bihevizm «reaksiya göstərən insan modelinə» əsaslanırdısa, koqnitiv psixologiyada «düşünən insan» (F.Şixirev) modeli formalaşmışdı. İnsanın sosial-psixologiyası da bu model kökündə araşdırılırdı.

Koqnitivizmin çərçivəsində iki görkəmli Amerika psixoloqunun - Kurt Levin və Leon Festingerin görüşləri formalaşmışdır. **Kurt Levin** qrup dinamikası, şəxsiyyətlə qrupun qarşılıqlı təsiri, liderlik və rəhbərlik, qrupdaxili və qruplararası konfliktlərin həlli kimi aktual problemlər sahəsində klassik tədqiqatlar aparmışdır. **Leon Festinger** insanın fərdi və sosial davranışının əsası kimi koqnitiv uyğunluq nəzəriyyəsinin formalaşmasında müəyyənedici rol oynamışdır. Sosial idrakın mexanizmləri (S.Aş, D.Kreç və R.Kraçfild), kommunikasiya və

şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir (F.Xayder, T.Nyukom, L.Festinger) kimi problemlərin öyrənilməsində də koqnitivizm çərçivəsində mühüm araşdırmalar aparılmışdır.

Neofreydizm və Freydizm cərəyanı: Freydizm cərəyanı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir; Qərb ölkələrində qısa müddət ərzində incəsənətə, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif elm sahələrinə, xüsusilə təbabət, antropologiya, sosiologiya, mədəniyyət tarixi, pedaqogika və s.-yə geniş nüfuz etmişdir.

Onun banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyddir (1856-1939). Freydin adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü onu «psixozanaliz» adlandırır.

Neofreydizm Z.Freydin ideyalanna söykənərək psixozanalitik prinsipləri sosial-psixoloji praktikaya tətbiq etməyə və müxtəlif sosial-psixoloji problemləri psixozanalizin paradigmaları əsasında izah etməyə başladı.

Z.Freydə görə, qrupun əsasını emosional libido rabitələrin sistemi təşkil edir. Şəxsiyyətlərarası «məhəbbət» sayəsində qrup özünün psixoloji simasını kəsb edir. Qrup üzvləri özlərini bu kökdə qrupun lideri ilə eyniləşdirirlər. Bu identifikasiya əsasında qrupun adı üzvlərinin münasibətləri formalaşır.

Psixozanalitik sosial psixologiya qrupun inkişafı haqqında müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyələrdə qrupun əsas modeli kimi psixoterapevtik qrup ayırd edilir (Bayon, U.Bennis və Q.Şepard), insan davranışının başlıca sosial motivləri təhlil olunur (U.Şuts, T.Adorna).

Müasir sosial psixologiyada iki nəzəriyyə - simvolik interaksionizm və sosial konstruksionizm nəzəriyyələri də diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Simvolik interaksionizm - insanın sosial davranışı haqqında sosioloji nəzəriyyələrə, ilk növbədə məşhur Amerika filosofu, sosioloqu və psixoloqu C.Midin konsepsiyasına istinad edir. Bu nəzəriyyədə sosial prosesin qanunauyğunluğu interaksiya kimi, konkret sosial situasiya çevrəsində adamların qarşılıqlı təsiri kimi təfsir olunur. Sosial situasiya sadəcə olaraq kontekst deyil, qarşılıqlı təsirin önəmli faktorudur. **İnsan mənsub olduğu mədəniyyətin simvolik vasitələrinə əsaslanaraq situasiyanı şərh edir.** Simvolik interaksionizm başlıca məziyyət kimi insanaməxsus simvolik vasitələri - **nitq, jest, mimika** və s. ayırd etmiş və ünsiyyət prosesində onların rolunu açıqlamışdır.

Simvolik interaksionizm çərçivəsində **davranışın rol nəzəriyyəsi** (T.Sarbin, E.Qofman, R.Linton və b.) ətraflı öyrənilmiş, insanın şəxsi norma və sərvətlərinin mənbəyi kimi referent qrupun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (Q.Nyukom, M.Şerif, Q.Kelli).

Sosial konstruksionizm. K.D.Kergenin sosial konstruksionizm konsepsiyası 70-ci ildə formalaşmışdır. Bu konsepsiyaya görə, sosial psixologiya humanitar xarakterli elmdir. Sosial

konstruksionizm insan münasibətləri praktikasının əxlaqi kontekstdə öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verir.

60-70'ci illərdə Avropa sosial-psixologiyasında keyfiyyət dəyişiklikləri özünü göstərir. Bir tərəfdən, (1) Amerika sosial-psixologiyası müxtəlif istiqamətlərdə tənqid olunmağa başlayır. Digər tərəfdən, (2) sosial psixologiyanın metodoloji məsələləri təhlil olunur (J.Stensel, S.Moskoviçi, Q.Tecfel, Q.Qibş, M.Forbrq, K.Xolskamp və b.) S.Moskoviçi göstərirdi ki, (3) «mədəniyyət ünsiyyətdə və onun vasitəsilə yaradılır. **Sosial həyat - həm ünsiyyətin, həm də ideologiyanın əsasıdır.** Məhz bu hadisələrin öyrənilməsi sosial psixologiyanın başlıca vəzifəsi olmalıdır.

60'cı illərdən başlayaraq Moskva psixoloji məktəbi xüsusilə kollektivin psixologiyası və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət problemləri istiqamətində uğurlu nailiyyətlər əldə etmişdi.

60-70'ci illərdə Azərbaycan psixologiyasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemli öyrənilmişdir. Bu araşdırmalarda iki cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1. Tədqiqat prosesində sosiometriya dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Ç.Osqudun «**Semantik diferensial**» metodu ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmuşdur. Bu sosiometrik seçmənin nüvəsini araşdırmaq, seçilənlərlə seçənlərin psixoloji portretini müəyyənləşdirmək imkanı vermişdi.

2. Tədqiqatda şəxsiyyətlərarası münasibətlər cinsi fərqlər aspektində təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın materialları əsasında ilk dəfə olaraq **psixi** (psixoloji) **cins anlamı** formalaşmışdır. Bu anlam Gender probleminin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

90'cı illərdə Azərbaycan sosial psixologiyasında eksperimental tədqiqatlar sahəsində uğurlu addımlar atılmış, iki fundamental tədqiqat aparılmışdır. B.H.Əliyev «**Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri**», S.İ.Seyidov isə «**Yaradıcılığın sosial psixologiyası**» mövzusunda böyük uğurla doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. S.İ.Seyidovun 2000-ci ildə nəşr olunmuş «**Menecmentin psixologiyası**» monoqrafiyası da Azərbaycan sosial psixologiyasına layiqli töhfə kimi dəyərləndirilmişdi.

Mövzu 3

Sosial psixoloji tədqiqatların əsas metodları

Plan:

1. Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları və metodologiyası
2. Psixoloji tədqiqatların aparılması mərhələləri
3. Sosial psixologiyada müşahidə metodu və onun növləri
  - daxildən müşahidə, kənardan müşahidə, açıq müşahidə, gizli müşahidə, çöl müşahidəsi, laboratoriya müşahidə
4. Arxiv materiallarının təhlili
5. Korrelyasiya metodu
6. Eksperiment metodu və onun növləri
  1. Laborator eksperimenti
  2. Çöl eksperimenti
7. Sosial psixoloji tədqiqatlarda sorğu metodu və onun növləri
  - müsahibə, intervyü, anket
8. Sənədlərin öyrənilməsi metodu. Kontent analiz
9. Kross mədəni tədqiqatlar
10. Sosial psixologiyada statistik (riyazi) metodlar
11. Sosial psixologiyada test metodu

1. Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları və metodologiyası

Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları dedikdə, bu elmin öz predmetini, mövzusunu tədqiq etmək üçün istifadə etdiyi yol və vasitələrin məcmuyu nəzərdə tutulur.

Metod - elmin öz predmetinə yanaşma tərzi öyrənilməsi üsulları başa düşülür. Metod olan yerdə elm var, elm olan yerdə də metod var. Bütün elmlər öz predmetini müəyyən üsullarla öyrənirlər. Bu **metod** adlanır.

Metodologiya - metodlar haqqında təlim deməkdir. Metod və loqos sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Metodologiya dedikdə elmin öz predmetinə hansı fəlsəfə aspektən (baxımdan) yanaşması başa düşülür. Başqa sözlə desək şüurun gerçəklikdə baş verən hadisələrin necə dərk etməsi başa düşülür.

Metodologiya termini 3 mənada işlənilir:

I. Ümumi metodologiya – tədqiqatçının istinad etdiyi ümumi fəlsəfi yanaşma, ümumi idrak üsulu nəzərdə tutulur. Müasir elmin metodoloji əsasını dialektik, tarixi-materializm prinsipi və onun müddəaları təşkil edir.

(Dialektika - inkişaf, dəyişmə deməkdir)

Ümumi metodologiyanın 3 əsas prinsipləri mövcuddur.

1. Hadisələri öz inkişaf prosesində öyrənmək, tədqiq etmək.
2. Hadisələri təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər hadisələrlə qarşılıqlı təsir prosesində öyrənmək lazımdır.
3. Bütün hadisələri sadədən mürəkkəbə doğru keçmiş yeni məzmununda təkrarlayaraq inkişaf edir.

II. Xüsusi metodologiya – dedik də konkret elm sahəsində məsələn, sosial psixologiya sahəsində tətbiq olunan metodoloji prinsiplər nəzərdə tutulur.

Bu metodoloji prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Determinizm prinsipi - “Səbəbli şərtlənmə”(müəyyən etmək) deməkdir. Bütün psixi hadisələrin əmələ gəlməsi müəyyən səbəblərlə şərtlənir və konkret ictimai - tarixi şəraitlə şərtlənir.

2. Sistemli yanaşma prinsipi - Bu prinsipə görə bütün psixi hadisələr (psixi proseslər, halətlər, xassələr) bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, yəni sistemli xarakter daşıyır. Hal - hazırda bu prinsip psixologiyanın əsas prinsiplərindən biri hesab edilir.

3. Fəaliyyət prinsipi - Şüur fəaliyyət prosesində təşəkkül tapıb, inkişaf edir və öz növbəsində fəaliyyəti tənzim edir. Psixika fəaliyyət prosesində inkişaf edir, bunu ayrı - ayrı yaş dövrlərinə xas olan aparıcı fəaliyyətdə daha aydın görmək olar.

4. İnkişaf prinsipi - Psixika insanların məhsuludur. Psixi hadisələr daima inkişafdadır. Ona görə də onları öz inkişaf prosesində öyrənmək lazımdır. Psixikanın ontogenetik və filogenetik inkişafı.

III. Metodologiya konkret metodiki priyomların məcmusu kimi.

Hər bir tədqiqatın konkret metodikası mövcuddur. Konkret metodika ümumi və xüsusi metodologiya əsasında işlənir.

İşlənən bütün konkret metodikalar aşağıdakı meyarlara (nəyə əsaslanan) cavab verməlidir.

1. Validlilik meyarı (metodun əsaslı olması) - Yəni seçilən metodun öyrənilən parametreyə uyğun olması. Diqqət testiylə təfəkkürü öyrənmək olmaz.

2. Metodikaların mötəbərliyi meyarları - Bu meyara görə metodika hətda müxtəlif şəraitdə təkrar edildikdə belə eyni nəticə verməlidir.

3. Metodikanın reprezentativliyi - metodika vasitəsilə alınan nəticələri ümumiləşdirib, digər obyektlərə aid etməyin mümkünlüyü. Məs: metodikanı məhdud kontingent üzərində tətbiq edərək alınan nəticələri qismən böyük kontingentdə (adama) şamil etmək.

4. İnformasiyanın dəqiqliyi - öyrənilən adamların miqdarından asılıdır. Metodika nə qədər çox adam üzərində tətbiq olunarsa informasiya bir o qədər dəqiq olar.

2. Psixoloji tədqiqatların aparılması mərhələləri

Psixoloji tədqiqatlar 4 mərhələdə aparılır.

I mərhələ - hazırlıq mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə müxtəlif yollarla məs: müşahidə, anket və.s. ilkin məlumat toplanmalar: onların əsasında tədqiqatların **emprik** (faktların aid edilməsi, tədqiqat metodikanın işlənilməsi), **məntiqi** (bir müddəadan çıxarılması, onların arasında əlaqənin müəyyən edilməsi) və **nəzəri** (səbəbin axtarılması, prinsiplərin aşkar edilməsi, fərziyyə və qanunların müəyyən edilməsi) **vəzifələri həll edilir**. Fərziyyənin formula edilməsi psixoloji tədqiqat da olar mühüm yer tutur. Bir çox psixoloji tədqiqatların müasir tələblərə cavab verməməsi, onlarda fərziyyənin olmaması və ya zəyif olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

II mərhələ - Bu mərhələ eksperimental xarakter daşıyır. Burada tədqiqatın konkret metodikası reallaşdırılır. Yəni müxtəlif metodikaların tətbiqi və faktlar toplanır.

III mərhələ - Nəticələrin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından emalı mərhələsi, yəni tədqiqat materialı kəmiyyət baxımından təhlil olunur.

IV mərhələ - İnterpretasiya (şərh) mərhələsi adlanır. Burada nəticə konkretləşir. Materialları psixoloji nəzəriyyə əsasında şərh edilir, nəticə ehtibarı ilə fərziyyənin düzgünlüyü və səhv olması aydınlaşdırılır və tədqiqatın nəticələri şərh olunur.

3. Sosial psixologiyada müşahidə metodu

Müşahidə metodu - özünəməxsus texnikadır: bu zaman tədqiqatçı adamları müşahidə edir və onların davranışını sistemli təsbit edir. Sosial psixologiyada müşahidə özünəməxsus ölçülərlə tətbiq olunur. Müşahidə prosesində sosial psixoloqu ayrı-ayrı sosial psixoloji fenomenlər, məsələn aqressivliyin təzahür xüsusiyyətləri maraqlandırır.

Bu metod müxtəlif variantlarda tətbiq olunur və aşağıdakı növlərini ayırırlar: 1) daxildən müşahidə, 2) kənardan müşahidə, 3) açıq müşahidə, 4) gizli müşahidə, 5) çöl müşahidəsi, 6) laboratoriya müşahidəsi.

Daxildən müşahidə - zamanı tədqiqatçı müəyyən müddət ərzində eksperimental qrupun üzvü olur. Məsələn müəllim dərstdə, gəzintidə, düşərgədə, iməcilikdə, yarış zamanı və s. Bu müşahidə kənardan müşahidədən daha çox üstünlüyə malikdir.

Kənardan müşahidə - bu müşahidə prosesində tədqiqatçı sınıanan qrupun üzvü olmur və müşahidəni kənardan aparır. Kənardan müşahidə daxildən müşahidəyə nisbətən daha dəqiq planlaşdırılmalı və təşkil olunmalıdır. Müşahidənin bu növündən əksər hallarda tədqiqatın proqramını hazırlayarkən, yaxud fərziyyənin dəqiqləşdirilməsində, konkret tədqiqat metodlarının seçilməsində və eləcə də bu və ya digər reallığın elmi şərhində istifadə olunur.

Açıq müşahidə - məktəb praktikasında tez-tez istifadə olunur, bununda spesifikliyi ondan ibarətdir ki, sınıyanlar onların üzərində müşahidə aparıldığını bilirlər.

Gizli müşahidə - zamanı isə sınıyanlar bilmirlər ki, onların üzərində müşahidə aparılır. Bu zaman maqnitofonlardan, gizli kino kameralardan, xüsusi otaqlardan istifadə olunur (etika normalarını nəzərə almaq şərti ilə)

Çöl müşahidə - müşahidə obyekti real sosial proses olur və adamların davranışı təbii şəraitdə öyrənilir. Çöl müşahidəsi sosial psixoloji eksperimentin xarici validliyini yüksəltməyin ən yaxşı vasitəsidir.

Laborator müşahidə - eksperimental situasiya müşahidə olunur. Müşahidənin nəticələri qeydə alınır. Bu zaman protokoldan, qeydiyyat və yazılardan istifadə olunur. Tez-tez müşahidəçi xüsusi müşahidə cədvəli hazırlayır və burada müşahidə vahidlərinin qeydiyyatını aparır. Müşahidə aparılıb qurtarandan sonra müşahidə vahidləri statistik cəhətdən işlənir və təhlil olunur. Şagirdin dərstdə yoldaşına müraciət etməsinin sayı, tənəffüsdə yoldaşları ilə kontaktı, dərstdə aktivliyi (əlini qaldırması və s.) müşahidə vahidləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Deməli sosial psixologiyada **müşahidə vahidləri** dedikdə fərdin qrupdakı davranışının müxtəlif formaları nəzərdə tutulur. Müşahidə zamanı müşahidə vahidlərinin düzgün seçilməsi, qarşıya qoyulan məqsədə nə dərəcədə uyğun olması alınmış nəticələrin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Müşahidə metodunun üstünlükləri:

1. Hadisələrin gedişatını qeydə almağa imkan verir.
2. Sınıyanlarda ustanovka yaranmır.

Müşahidə metodunun çatışmayan cəhətləri:

1. Subyektivlik amilinin olması interpretasiya zamanı (tədqiqatçının şəxsi xüsusiyyətləri, ustanovkası, keçmiş təcrübəsi, emosional vəziyyəti və s.)
2. Bəzən sınıyanların onlar üzərində müşahidə aparıldığını bilməsi.
3. Daxildən müşahidə zamanı adaptasiya.

4. Çox vaxt sərf olunur və hər şeyidə müşahidə etmək mümkün deyildir.

Müşahidənin nəticələri, etibarlı, əsaslanmış və dəqiq olmalıdır. Adətən sosial psixoloji tədqiqatlarda müşahidədən ayrı-ayrılıqda deyil, eksperiment, sorğu, sənədlərin öyrənilməsi və başqa metodlarla birlikdə istifadə olunur.

4. Arxiv materiallarının təhlili

Arxiv materiallarının təhlili - müşahidənin özünəməxsus növü hesab edilir. Bu zaman tədqiqatçı arxiv materialları, məs. gündəlikləri, romanları, jurnal və qəzetləri, toplanılmış sənədləri nəzərdən keçirir və onların məzmununu təsvir edir. Əgər tədqiqatçının məqsədi hər hansı sosial fenomeni təsvir etməkdən ibarətdirsə, müşahidə bu baxımdan ən səmərəli üsuldur. Lakin onun məhdud cəhətləri və çatışmamazlıqları da vardır. Əvvəla ona görə ki, davranışın müəyyən növlərini sadəcə olaraq müşahidə etmək mümkün deyil, məsələn intim həyat hadisələrini. Bundan başqa müşahidə üsulu bir qayda olaraq hələ öyrənilən sosial fenomenlərin mahiyyətini, sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarını açıqlamaq imkanı vermir. Bu məsələləri araşdırmaq üçün tədqiqat prosesində müşahidə üsulları ilə birlikdə korrelyasiya və eksperiment metodlarından istifadə olunur.

Məsələn. Uşaqlar televizorda müxtəlif zorakılıq hallarını görürlər. Görəsən, bu zorakılıq hallarının miqdarı ilə uşaqlarda müşahidə olunan aqressivlik halları arasında əlaqə var? Bu sualı müşahidə üsulu vasitəsilə açıqlamaq mümkün deyil. Onu araşdırmaq üçün korrelyasiya metodundan istifadə etmək lazımdır.

5. Korrelyasiya metodu

Korrelyasiya metodu - özünəməxsus texnikadır. Korrelyasiya metodu vasitəsilə iki və ya daha çox kəmiyyət sistematik surətdə ölçülür və onların arasında təbii surətdə əmələ gələn qarşılıq münasibət müəyyən olunur. Müəyyən olunmuş mühüm kəmiyyətlər korrelyasiya metodu vasitəsilə təbii surətdə öyrənilir. Müşahidə metodunda olduğu kimi tədqiqatçı çox vaxt adamların davranışını bilavasitə müşahidə edir.

Məsələn. Psixoloq korrelyasiya metodu vasitəsilə uşaqların aqressiv davranışı ilə zorakılığı göstərən televiziya verilişlərinin qarşılıqlı əlaqəsini yoxlamaq imkanına malikdir. Bu kəmiyyətlər arasındakı korrelyasiyanı bilavasitə müşahidə etmək əslində mümkün deyil.

Bəs həmin kəmiyyətlər arasındakı əlaqə korrelyasiya metodu ilə necə müəyyən olunur? Bunu D. Mayersin təfsirində bir misalla izah edək.

Sosial psixoloqlar bir araşdırma zamanı iki önəmli kəmiyyət müəyyən etmişlər:

- a) adamların sosial iqtisadi statusu
- b) adamların sağlamlığı

Onları bir məsələ maraqlandırır: görəsən, adamların sosial-iqtisadi statusu ilə sağlamlığı arasında nə kimi əlaqə var?

Məsələn. Sosial psixoloqlar (Core Devi Smit və Pol Benneti) məsələnin mahiyyətin aydınlaşdırmaq üçün Qlazqo şəhərinin qədim qəbiristanlığını öyrənməyə başladılar. Onlar sağlamlığın ölçü vahidi kimi 842 fərdin ömrünü uzunluğunu göstərən qəbir yazılarını ayırd etdilər. Statusun göstəricisi kimi isə qəbirdə baş daşlarının hündürlüyünü fərqləndirdilər. Alimlər belə hesab edirlər ki, baş daşlarının hündürlüyü onların baha olmasını, deməli həm də "ölülərin" dövlətli olmasını əks etdirirdi. Müəyyən edildi ki, baş daşları hündür olan kişi və qadınların da ömrü uzun olmuşdur. Bu tədqiqatlar göstərdi ki, adamların statusu ilə onların uzun ömürlü olması qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

Korrelyasiya metodunun mahiyyətini: korrelyasiya metodu ilə ancaq və ancaq iki kəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə ölçülür. Onun səbəbi isə açıqlanmır: bu zaman yalnız A-nın V ilə əlaqədar olduğu müəyyən olunur. Onların arasındakı səbəb-nəticə münasibətləri isə aydınlaşdırılmır. Korrelyasiya araşdırmaları eksperimental tədqiqat deyil, lakin ilk baxışda eksperimentə oxşayır. Korrelyasiya araşdırmaları ilk baxışda eksperimentə oxşayır, bu cəhəti nəzərə alaraq onu bəzən kvaziekperiment adlandırırlar.

6. Eksperiment metodu və onun növləri

Eksperiment metodu ayrı-ayrı kəmiyyətlər arasında səbəb-nəticə münasibətləri ancaq eksperiment metodu ilə müəyyən olunur.

Eksperiment metodun əsas xüsusiyyətləri:

- səbəb-nəticə əlaqələri haqqında informasiyanı müəyyən edir
- bu zaman tədqiqatçı eksperiment iştirakçılarını təsadüfi surətdə müxtəlif situasiyalara salır və şəraitin identik olmasını təmin edir
- bir və ya bir neçə faktoru (asılı olmayan kəmiyyətləri) dəyişir
- ancaq o biri faktorları olduğu kimi saxlayaraq onlara nəzarət edir.

Eksperiment prosesində **iki qrup** - eksperimental və kontrol qruplar yaradılır. Eksperimental qrupun materialları kontrol qrupun materiallarına nəzərən təhlil olunur.

Sosial-psixoloji eksperimentin iki əsas komponenti olur:

1. asılı olmayan kəmiyyət - dəyişən kəmiyyətdir
2. asılı kəmiyyət - ölçülən kəmiyyət deyilir

Tədqiqatçı asılı olmayan kəmiyyəti - dəyişir və ya variantlaşdırır, bu zaman o yoxlayır ki, asılı olmayan kəmiyyət başqa faktorlara necə təsir göstərir.

Asılı kəmiyyətə ölçülən kəmiyyət deyilir. Asılı kəmiyyətə ona görə belə deyirlər ki, o bir qayda olaraq asılı olmayan kəmiyyətin dəyişdirilməsindən asılıdır. Bu kəmiyyəti tədqiqatçı

müəyyən edir və onun asılı olmayan kəmiyyətlə necə şərtləndiyini yoxlayır. Bu zaman tədqiqatçı belə hesab edir ki, asılı kəmiyyətin böyüklüyü asılı olmayan kəmiyyət ilə müəyyən olunanacaqdır.

Məsələn. Görəsən adamlar bir-birlərinə hansı şəraitdə və necə köməklik göstərirlər ? Bu önəmli sosial-psixoloji fenomen hansı amillərlə şərtlənir ?

(Latans və Darli eksperimenti)

Müxtəlif tərkibli məsələ: 2, 3 və 4 nəfərlik sosial qrup təsəvvür edək. Kiməsə kömək lazımdır. Görəsən bu sosial qrupdakı adamların hamısı - tutaq ki, hər ikisi, üçü və ya hər dördü ona eynidərəcədə kömək göstərəcəkdir? Latans və Darli bu sahədə qrupun həcmnin effektivliyi haqqında fərziyyə irəli sürmüş və onu eksperimental surətdə öyrənmişlər. Bu maraqlı eksperimentin bəzi cəhətlərini ayırd edək.

La-tan-s və Dar-lin-in eksperimentində müxtəlif situasiyalar - iki nəfərlik, üç nəfərlik və dörd nəfərlik situasiyalar yaradılır. Onların eksperimentində müvafiq situasiyalarda iştirak edənlərin miqdarı asılı olmayan kəmiyyət kimi götürülmüşdür. Tədqiqatçılar onu dəyişməklə asılı kəmiyyətin fenomenologiyasını araşdırmışlar. Təsəvvür edin ki, siz eksperimentdə iştirak edirsiniz. Müəyyən olunmuş vaxtda gəliniz və uzun bir dəhlizə düşürsünüz. Dəhlizdə çoxlu kiçi otaqlar var. Eksperimentator sizi qarşılayır, otaqlardan birinə ötürür və qeyd edir ki, o biri otaqlarda da ayrı-ayrılıqda beş tələbə yerləşdirilib. Onlarda sizinlə birlikdə eksperimentdə iştirak edəcəklər. Eksperimentator sizə qulaqlıq və mikrofon verib gedir. Siz qulaqlığı taxırsınız və tezliklə eksperimentatorun səsini eşidirsiniz: o eksperimentin bütün iştirakçılara təklif edir ki, tələbə problemləri haqqında öz mülahizələrini bildirsinlər.

Bundan sonra diskussiya başlayır. Birinci iştirakçı qeyd edir ki, o kollecdə tədris prosesinə çətinliklə alışmışdır. Oeyni zamanda etiraf edir ki, bəzən onda ürək keçmə olur. Bəzi məsələləri aydınlaşdırdıqdan sonra birdən həyəcanla qeyd edir ki, ürəyimdə bərk ağrılar başladı. Mənə kömək edin! Görəsən ona kim kömək etdi? Müəyyən olundu ki, bu şəraitdə **xəstəyə kömək edənlərin miqdarı bilavasitə qrupun həcmindən asılıdır !!!**. Əgər eksperimental situasiyada 2 nəfər iştirak edirsə, onların 85%-i xəstəyə kömək edir. Eksperimental situasiyada 3 nəfər iştirak edəndə onların yalnız 62%-i, dörd nəfər iştirak edəndə isə 31%-i xəstəyə kömək əlini uzadır.

Eksperimental araşdırmaların özünəməxsus metodologiyası və metodikası var. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, say-seçimi hər şeydən öncə, məqsədyönlü kompleksləşdirilməlidir yəni representativ olmalıdır: eksperimentin ehtiva etdiyi qrupları müəyyən nisbət dairəsində əhatə etməlidir. Bundan başqa **sosial-psixoloji eksperiment daxili və xarici validliklə** seçilməlidir.

Daxili validlik - situasiyanın identik olmasını nəzərdə tutur. Eksperiment prosesində yalnız asılı olmayan kəmiyyət - eksperimentdə iştirak edən adamların miqdarı fərqlənməlidir. Görəsən hər hansı konkret sosial-psixoloji eksperimentin nəticələrini başqa situasiyalar və adamlar üçün ümumiləşdirmək olar? Sosial-psixoloji tədqiqatlar təcrübəsi göstərir ki, onun nəticələri əsaslı olanda onları başqa situasiyalar və adamlar çevrəsində də ümumiləşdirmək olar. Sosial-psixoloji tədqiqatların **xarici validliyi** bu cəhəti nəzərdə tutur.

Ümumiləşdirmənin iki növünü fərqləndirirlər.

1. Bir halda eksperimental situasiyanın özü ümumiləşdirilir və onun xüsusiyyətləri həyatda təsadüf olunan oxşar situasiyalara şamil edilir. Belə ümumiləşdirməyə **situativ ümumiləşdirmə** deyirlər.

2. Eksperimentdə iştirak edən şəxslərin davranışının xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir və onların kökündə bütünlüklə insan davranışının xüsusiyyətləri açıqlanır. Belə ümumiləşdirməyə **insanlara tətbiq edilən ümumiləşdirmə** deyilir.

Görəsən bu ümumiləşdirmələr nə dərəcədə əsaslıdır? Bakıda aparılmış eksperiment Gəncə şəraitində yeni adamların iştirakı ilə təkrar olunur. Əgər nəticə eyni ilə alınarsa, bu eksperimental ümumiləşdirmələrin əsaslı olduğunu təsdiq edir.

Metaanaliz adlanan xüsusi statistik texnika mövcuddur. Onun vasitəsilə iki və daha çox tədqiqatın nəticələri qiymətləndirilir və asılı olmayan kəmiyyətin dayanıqlığı yoxlanılır.

Çöl eksperimentləri. Eksperimentin özünəməxsus bir forması çöl eksperimenti sayılır. Çöl eksperimentində laboratoriya eksperimentindən fərqli olaraq adamların davranışı təbii şəraitdə öyrənilir. Çöl eksperimenti sosial-psixoloji eksperimentin xarici validliyini yüksəltməyin ən yaxşı vasitəsi sayılır.

Sosial psixologiyada müxtəlif çöl eksperimentləri aparılmışdır. Biz Latans və Darlinin laborator eksperimenti ilə yuxarıda tanış olmuşduq. Onları bir məsələ maraqlandırır: Görəsən insanların bir-birinə kömək göstərməsi bilavasitə qrupun həcmindən asılıdır? Latans və Darli bu fərziyyəni çöl eksperimentləri vasitəsilə yoxlamışlar. Eksperiment Nyu-Yorkun ətrafında münasib maqazinlərdən birində təşkil olunmuşdur (satıcının və maqazin administrasiyasının razılığı ilə). İki "oğru" maqazinə daxil olur və s. Bu eksperiment hüquq psixologiyası kontekstində təşkil olunmuşdu. Psixoloqları eksperimental şəraitdə şahid ifadələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi maraqlandırır. Eksperiment hüquq psixologiyası axarında aparılsa da mahiyyət etibarilə sosial-psixoloji eksperiment idi. Onun nəticələri insanların bir-birini qavraması yönümündə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Eksperiment aydın şəkildə göstərir ki, ekstremal şəraitdə insanların bir-birini qavramasında situativ amillərlə şərtlənən xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Latans və Darlinin adamların bir-birinə kömək etməsi fenomenini həm laborator, həm də çöl eksperimentləri şəraitində öyrənmişlər. Hər iki eksperimentin nəticəsi təxminən eyni olmuşdur. Öz-özünə sual əmələ gəlir: əgər çöl eksperimentləri tədqiqatın xarici validliyini tədqiqatın xarici validliyini təmin etmək üçün əlverişlidirsə, onda laborator eksperimentinə nə dərəcədə ehtiyac var? Olmaz ki, laborator eksperimentləri aparılmasın, elə çöl eksperimentləri təşkil olunsun.

Çöl eksperimentlərində situasiyaya, ilk növbədə, xarici kəmiyyətlərə qədərincə nəzarət etmək olmur. Bu baxımdan laboratoriya eksperimentləri əvəzsizdir. Ancaq bununla belə, laboratoriya eksperimentlərindən fərqli olaraq çöl eksperimentində onun iştirakçıları eksperiment aparıldığını hiss etmirlər, onları təbii hadisələr kimi qavrayırlar. Real həyatı çöl eksperimenti vasitəsilə daha yaxşı dərk etmək olur. Bu baxımdan laboratoriya və çöl eksperimentlərindən hər birinin öz xüsusiyyətləri var. Onlar bir-birini nəinki inkar etmirlər, əksinə yeni materiallarla bir-birini tamalayırırlar. Latans və Darlinin təcrübəsi bunu aydın şəkildə sübut edir.

7. Sosial psixoloji tədqiqatlarda sorğu metodu və onun növləri

Sorğu metodu - sosial psixologiyanın əsas metodlarından biridir. Burada ilk məlumat 2 cür: bilavasitə - (müsahibə, intervyü) və vasitəli (anket) formada alınır. Sorğu aparılan adama **respondent** deyilir. Sorğu metodunun aparılmasına az vaxt sərf olunur. Sosioloji sorğu ilə sosial psixoloji sorğunu fərqləndirmək lazımdır; Sosioloji sorğunu ayrı-ayrı faktlar, sosial psixoloji sorğunu isə faktların psixoloji mexanizmləri maraqlandırır. Sorğu metodunun ən çətin cəhəti etibarlı və əsaslanmış informasiya almaqdır. Buna isə respondentin ustanovkasının olması və ya olmaması (cavab verərkən), respondentlə kontaktın yaranması, eksperimentatorun şəxsi keyfiyyətləri, bacarığı təsir göstərir. Deməli alınan informasiya subyektiv xarakter daşıyır. Sorğu **qrup şəklində** və **fərdi formada** aparıla bilər. Əyani və qiyabi, şifahi və yazılı formada aparıla bilər.

Müsahibə ilə intervyü bir-birindən fərqlənir:

Müsahibə - əks əlaqə olur, yazılı plan olmur
qabaqcadan hazırlanmış plan üzrə aparılır

İntervyü -

İstər intervyüdə, istərsədə müsahibədə inamlı, dostluq münasibətlərinin yaranması əsas şərtidir. Uşaqlarla işləyən tədqiqatçı yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Anket - sorğunun ən geniş yayılmış formalarından biridir. Anketi aparmaq və nəticəsini işləmək asandır. Lakin onu tərtib etmək çox çətindir və tədqiqatçıdan yüksək bacarıq tələb edir. Anketdə qoyulmuş suallar tədqiqatçının məqsədinə uyğun olmalıdır. Anketin sualları formasına görə açıq və bağlı, birbaşa və dolaylı ola bilər.

Bağlı suala misal: (alternativləri göstərilir)

- Səni öz müvəffəqiyyətin qane edirmi ?

- a) çox qane edir
- b) qane edir
- c) o qədər qane etmir
- d) qane etmir
- e) tamamilə qane etmir.

Açıq suala misal: (alternativlər göstərilir, o qədər məhdudiyət olmur)

- Hal-hazırda səni hansı məsələlər daha çox düşündürür ?
- Müasir olmağı sən necə başa düşürsən ?

Bağlı sualların cavabını işləmək və şərh etmək asandır, lakin bu respondentə azadlıq vermir. Açıq sualların cavabları isə müxtəlif olur və üzərində işləmək çətin olur. Buna görə də anketdə adətən yarımbağlı suallardan istifadə olunur. Misal

- Boş vaxtlarımda mən adətən...

- a) televizora baxıram
- b) sinif yoldaşlarımla ünsiyyətdə oluram
- c) kitab oxuyuram
- d) idmanla məşğul oluram.

Bir başa sual: “Sən kinoya tez-tezmi gedirsən?”

Dolaylı sual: “Say görüm bu ayda hansı filmləri görmüsən?”

Dolaylı suallara nisbətən birbaşa suallara respondent daha həvəslə cavab verir.

8. Sənədlərin öyrənilməsi metodu

Sənədlərin öyrənilməsi - metodundan əksər hallarda köməkçi metod kimi istifadə olunur. Bu metoddan ya tədqiqatın əvvəlində obyekt haqqında məlumat almaq üçün, ya da tədqiqatın sonunda nəticələrin daha dəqiq şərh üçün istifadə olunur. Bəzi hallarda isə informasiya almaq üçün vahid metod rolunu oynayır. Sənəd kimi öyrənmək olar: əlyazmalarını, çap materiallarını, maqnitofon yazılarını, kinoplyonkaları və s. Məktəbdən informasiya almaq üçün sənəd kimi yığıncaq protokolunu, çap materiallarını, iş planını, inşanı, məktubu, gündəliyi, məktəblilərin bir-birinə yazdıqları kağızları və s. göstərmək olar.

Kontent analiz (kontent-analiz—ing. s sözü olub mənası məzmun deməkdir) zamanı sənədlərin öyrənilməsi metodu ilə tədqiqatçı məzmun vahidlərini ayırmalı və statistik cəhətdən işləməli, sonra isə şərh etməlidir. məs. məktəblinin həyatında sinif yoldaşlarının nə dərəcədə rol oynadığını onun öz gündəliyində, yaxud yaxın yoldaşları ilə yazışmalarında, bu

yoldaşlarının adının nə qədər çəkilməsində görmək olar. Kontent analiz metodundan yalnız xüsusi hazırlığı olan şəxs istifadə etməlidir.

9. Kross mədəni tədqiqatlar

Hər bir xalqın özünəməxsus bənzərsiz mədəniyyəti vardır və şəxsiyyət bu mədəniyyət kontiniumunda doğulur, böyüyür. Görəsən hər hansı mədəniyyət məsələn. Amerika mədəniyyəti çərçivəsində aparılmış sosial psixoloji tədqiqatın nəticələri başqa mədəniyyətlər tutaq ki, Fransa, Almaniya və ya Azərbaycan mədəniyyəti axarında da özünü eyni ölçülərlə göstərir?

Kross-mədəni tədqiqatlar əsasən **2 yönümdə aparılır**.

a) Müxtəlif mədəniyyətlər arasında müqayisəli araşdırmalar təşkil olunur. Bu müqayisələrin ana xətti oxşarlığına, müxtəlif xalqların sosial psixoloji durumunda universal məziyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

b) Hər bir xalqın mədəniyyəti, başqa sözlə tərcümeyi-halı üçün səciyyəvi elmi özünəməxsus xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir. Əsas psixoloji proseslərin formalaşmasına və inkişafına mədəniyyət hansı önəmli ölçülərlə təsir göstərir? Kross-mədəni araşdırmalarda bu sual əsaslı təhlil olunur. **Psixi qanunauyğunluqların formalaşmasında mədəniyyət faktoru köklü rol oynayır**. Onun araşdırılması sosial-psixoloji problemdir. Dünya psixologiyasında müxtəlif istiqamətlərdə Kross-mədəni tədqiqatlar aparılır. Kross-mədəni tədqiqatlar Azərbaycan sosial psixologiyası üçün yeni olan istiqamətdir.

10. Sosial psixologiyada statistik (riyazi) metodlar

Riyazi psixologiya XX əsərdə psixologiya elminin bir sahəsi kimi formalaşmağa başlasa da, statistik metodlar qısa müddət ərzində psixologiya elminin bir çox sahələrinə nüfuz etdi. Elmsünasların proqnozlarına görə, əsrin sonuna doğru psixologiya elminin bütün sahələri riyaziləşəcək, yəni riyaziyyat sözün əsl mənasında, bütünlüklə və tamamilə onun ətinə, iliyinə hopacaqdır. Bu psixologiya elminin inkişafında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlamətdar olacaqdır. Elmin ənənəvi "qeyri-riyazi" sahələrinə riyaziyyatın nüfuz etməsi elmi biliklərin inkişafının qanunauyğun hadisələrindən biridir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, riyaziləşməkdən ötrü problemin özü yetişməlidir, yəni bunun üçün aşağıdakı şərtlər zəruridir: a) müvafiq fenomen sahəsində kifayət qədər dəqiq, məzmunlu nəzəri konsepsiya olmalıdır; b) elə bir empirik baza olmalıdır ki, o nəzəriyyəni yoxlamağa imkan verə bilsin; c) relevant kəmiyyətləri ölçmək üçün adekvat metodlar olmalıdır; d) müvafiq fenomeni formalaşdırmaq imkanı verən riyazi sxemlər işlədilməlidir.

11. Sosial psixologiyada test metodu

Testlər psixologiyada XIX əsrin sonlarından başlayaraq testlərdən istifadə olunur. Müxtəlif tapşırıqlar, suallar şəklində mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır. **Testin diaqnostik dəyəri:** (1) elmi eksperimentin səviyyəsindən və (2) testin əsasına qoyulmuş psixoloji faktın mötəbərliyindən, yəni həmin testin hansı tərzdə qurulmasından, (3) qabaqcadan aparılmış işin nəticəsi təxmini və təsadüfi şərh, (4) müşahidələrin nəticəsi olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kifayət qədər əsaslandırılmamış və yoxlanılmamış psixoloji testlər ciddi səhvlərə səbəb ola bilərki, bu da psixi inkişafın qüsurlarının və müvəqqəti ləngiməsinin diaqnostikası zamanı xeyli zərər vətirə bilər.

Testlərin müxtəlif növləri var:

1. Müvəffəqiyyət testləri
2. İntellekt testləri
3. Kreativ testlər
4. Şəxsiyyət testləri
5. Proyektiv testlər.

Müvəffəqiyyət testinin - köməyi ilə yoxlananların konkret bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dərəcəsi aşkara çıxarılır.

İntellekt testləri - yoxlanılanların əqli inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmağa xidmət edir. İntellekt testləri haqqında ilk fikir **Halton** (1822 - 1911) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Sonralar fransız psixoloqu **Alfred Bine** ilk psixoloji testləri yaratmışdı (1905). **Əqli yaş anlayışından** istifadə edən **V.Ştern əqli koeffisenti** aşağıdakı formulla ölçməyi müəyyənləşdirmişdir.

$$İ Q = \text{əqli yaş} / \text{xronoloji yaş} \times 100$$

Hal-hazırda psixodiaqnostik tədqiqatlarda: D.Vekslerin şkalasından, Proqressiv Raven matrisasından, R. Amtxauerin “Əqlin strukturu”, Q.Y.Ayzenqin “öz qabiliyyətinizi yoxlayın” və s. testlərdən geniş istifadə olunur.

İntellekt testlərindən fərqli olaraq **xüsusi qabiliyyət testlərindən** də istifadə olunur. Bu cür testlərin köməyi ilə insanların nə kimi xüsusi qabiliyyətlərə (musiqi, riyazi, texniki) malik olduqları aşkara çıxarılır.

Kreativ testlər - insanlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün tətbiq edilir. Ən çox tanınan **C. Gilfordun** və **E. Forrensin** testlərini aid etmək olar. Bu testin əsasında yeni, qeyri-adi ideyaları irəli sürə bilmək qabiliyyətini aşkara çıxarmaq dayanır. Bu testdə tapşırıqlar sistemi elə qurulmuşdur ki, yoxlanan adam şəraiti dəyişmək, obyektə başqa cür yanaşa bilmək imkanına malik olsun.

Şəxsiyyət testləri - fərdin şəxsiyyətinin müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmək üçün istifadə olunur.

Proyektiv testlərə - gəldikdə onlar daxili proyeksiya dinamikası doğuran qeyri-müəyyən stimulların təqdimi əsasında yoxlananların şəxsiyyətini tamlıqda öyrənməyə imkan verən metodikadır. Bu cür testlərə **Rorşaxın testini**, Tematik appersepsiya testi (**TAT**) və s.

TAT-ın tətbiqi zamanı yoxlanan adam ona təqdim olunan şəkildə baş verən hadisələri təsvir edir və bu zaman həmin hadisələrə öz daxili hiss və məramını ifadə edir. Şəkillər elə tərtib olunur ki, onları müxtəlif şəkildə şərh etmək mümkün olsun.

Mövzu 4

Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi

Plan:

1. Fərd, şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışları
2. Şəxsiyyətin təşəkkülündə bioloji və sosial amillər.
3. "Mənlik şüur"u
4. Mən-obraz
5. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi
6. Psixoloji müdafiə haqqında
7. Şəxsiyyətin sosial – psixoloji nəzəriyyələri
  1. Şəxsiyyət haqqında klassik nəzəriyyələr
  2. Şəxsiyyət haqqında eksperimental nəzəriyyələr
  3. Şəxsiyyət haqqında koqnitiv nəzəriyyələr
  4. Şəxsiyyət haqqında klinik nəzəriyyələr
  5. Şəxsiyyət haqqında biheviarist nəzəriyyələr
  6. Şəxsiyyət haqqında humanist nəzəriyyələr
8. Şəxsiyyətin tipologiyası
  1. Şostromun şəxsiyyət tipologiyası
  2. E.Frommun şəxsiyyət tipologiyası
  3. Şprangerin şəxsiyyət tipologiyası
9. Şəxsiyyətin sosializasiyası
  1. Sosializasiya anlayışı və sosializasiyanın əhəmiyyəti
  2. Sosializasiya prosesi və onun quruluşu
  3. Sosializasiyanın sosial-psixoloji effektləri

1. Fərd, şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışları

İnsan nə deməkdir? Bu suala fəlsəfə, antropologiya, psixologiya və sosiologiya kimi bir çox elmlər cavab verməyə çalışmışlar.

İnsan - hər şeydən əvvəl **bioloji varlıqdır** və bioloji təsnifata görə «Homo Sapiens» (ağıllı insan) növünə daxildir. Bioloji növ kimi xüsusi bədən quruluşuna və deməli, müəyyən anatomik-fizioloji imkanlara malik olur. Elə imkanlara ki, onlar bu növün şəxsiyyətə çevrilməsini mümkün edir. Ona görə də, demək olar ki, insan – gələcəkdə şəxsiyyətə çevrilə biləcək, anadangəlmə irsi imkanlara malik canlı varlıqdır. İnsan öz təbiəti etibarilə bioloji

olduğu halda, mahiyyət etibarilə sosialdır. İnsanı fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, o, özünün subyektiv aləmində gedən prosesləri dərk edir. Həm filogenetik və həm də ontogenetik inkişaf prosesində özünüdərkətmə insanın inkişafının zirvəsini təşkil edir.

İnsanı orqanizm, fərd və şəxsiyyət kontekstində xarakterizə etmək olar. **Orqanizm** anlayışı bioloji elmlər, **şəxsiyyət** anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır. Psixologiya insanı fərd və şəxsiyyət kimi öyrənir.

İnsanın bioloji varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini fərd termini, sosial varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini isə şəxsiyyət termini ilə ifadə edirlər.

Fərd - insan nəslinin özünəməxsus ümumi, spesifik cəhətləri özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsidir. Deməli, fərd cəmiyyəti və sosial qrupu təşkil edən nümayəndələrdən biri kimi özünü göstərir. **Fərd** – özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. Fərd həm bioloji, həm sosial, həm də psixi tərəflərə malikdir. Yəni biz fərd dedikdə, buraya yenicə doğulmuş körpəni, yaşlı adamı və ağıldankəm, elementar vərdişləri belə mənimsəyə bilməyən ağılsızları da aid edə bilərik.

İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və şəxsiyyətə çevrilir. “Şəxsiyyət” sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində “şəxsiyyət” sözü öz əsasını ərəb sözü olan “şəxs” sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi simanı bildirir. Rus dilində “şəxsiyyət” (личност) sözü də “litso”, “liçina” (özü, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində şəxsiyyət mənasını ifadə eliyən “personality” sözü öz əsasını iki latın sözündən – “per” və “sona” sözlərindən götürmüşdür ki, bu da bir növ “vasitəsilə danışır” mənasını ifadə edir. Sonralar qədim Yunanıstanda və Roma imperiyasında bu sözlər aktyorun teatr tamaşasında istifadə etdiyi “maskanı” bildirirdi. Yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra persona sözü hazırki dövrdə daşdığı mənanı yəni “personality” - “şəxsiyyət” mənasında işlənməyə başlanmışdır.

Qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi insanın şəxsiyyəti birbaşa və dolaylı mənada onun siması, sifətidir. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca identifikatorudur. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilirik. Təsadüfi deyil ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə tək verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyi ilə ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolaylı mənada insan şəxsiyyəti onun “ruhunun”, başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün “sifətidir”. İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun

ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini proqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, **psixi inkişaf iki mərhələdən keçir və onun iki səviyyəsini ayırd etmək olar.**

1. Təbii səviyyə
2. Mədəni səviyyə

Təbii səviyyə - psixikanın filogenezdə bioloji təkamülünün məhsuludur. **Mədəni səviyyə** - psixikanın növün ontogenezdə mədəni – tarixi inkişafının məhsuludur.

Psixikanın yüksək səviyyəsi fərdin öz mədəni dünyasını yaratmaqla meydana gəlir, həmin dünyanı inikas etdirmək zərurətindən yaranır və öz növbəsində mədəni və təbii aləmin yeni keyfiyyətdə dərk edilərək dəyişilməsinə səbəb olur. Beləliklə, insan üçün “dünyanın mənzərəsi” və “obrazı” yaranır. İnsanın “dünyanın obrazını” necə yaratmasından asılı olaraq onun öz “dünyasının obrazı” təşəkkül tapır. Bu iki obraz arasındakı əlaqə və asılılıq dialektik vəhdət təşkil edərkən bir-birlərini şərtləndirirlər.

İnsanın həmin dünyaya daxil olması, daha doğrusu, həmin dünyadakı münasibətlər sistemində daxili olması və o münasibətləri mənimsəməsi və dərk etməsi fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi, şəxsiyyət kimi inkişafı prosesidir. Fikrimizcə, fərd dünyanın mənzərəsini yaradarkən həmin sistemdə sərvət dəyərlərini hansı ardıcılıqla düzürsə, həmin ardıcılıqda mənimsəyərək özünün sərvət dəyərləri sistemini yaradır. Ona görə şəxsiyyətin psixoloji mahiyyətini araşdırmaq üçün bu iki “obrazın” psixoloji mahiyyəti, mexanizm və qanunauyğunluqları öyrənilməlidir.

Şəxsiyyət - bioloji, sosial və psixoloji münasibətləri inteqrasiya edərək fərdin özünəməxsus simasının yaranması prosesidir. Məhz bu ierarxik münasibətlər sistemi inteqrativ bir keyfiyyət kimi şəxsiyyəti səciyyələndirir. (Prof.B.Əliyev).

Şəxsiyyət - keçmişin şüursuz meylləri və gələcəyə şüurlu yönəlmənin qarşılaşdırılmasının imkan və təzahür vasitəsidir. (Prof. S.Seyidov).

Ümumiyyətlə, **şəxsiyyət dedikdə**, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. O, münasibət subyektinə, şüurlu fəaliyyət subyektinə çevrilir. Yəni, şəxsiyyət ancaq şüur və mənlik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir. **Şəxsiyyət** – yüksək düşüncəsi, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən insandır. **Şəxsiyyət** – müstəqil, sosial, fəal olan adamdır. Əgər şəxsiyyət öz mahiyyətinə görə sosialdırsa, mövcudluq üsuluna görə fərddir.

Şəxsiyyətə hansı tərəfdən yanaşsaq görürük ki, **şəxsiyyət - o adamdır ki, onun bir sıra psixoloji keyfiyyətləri olsun.** Onları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilirik:

1. Şəxsiyyət o adamdır ki, başqalarını qavrayıb qiymətləndirməklə bərabər öz mənliliyini də dərk edib qiymətləndirsin.

2. Şəxsiyyət o adamdır ki, mühitə aydın dərk olunmuş münasibəti olsun.

- Cəmiyyəti təşkil edən insanlara münasibəti;

- Onu əhatə edən əşyalara münasibəti;

- Əməyə münasibəti;

- Öz mənliliyə münasibəti;

- Adət – ənənəyə münasibəti.

3. Şəxsiyyət o adamdır ki, özünün əqidəsi, sərvət meyli var.

4. Şəxsiyyət fəal insandır. O adam ki, cəmiyyəti dəyişə bilir, təkmilləşdirə bilir, özünü də təkmilləşdirir, özünə nəzarət edir.

Anadan təzəcə doğulmuş uşaq hələ şəxsiyyət deyil. O, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikcə şəxsiyyətə çevrilir.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialektik surətdə **iki proses** uzlaşır: 1). Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş daxil olur; onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti onun **ictimailəşməsi (sosializasiyası)** kimi xarakterizə olunur. 2). Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, eyni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtanomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir.

Fərd şəxsiyyətə çevrildikdə həm də fərdiyyət xüsusiyyətlərini kəsb edir. **Fərdiyyət** və **şəxsiyyət anlayışları məzmunca qismən yaxındır.** Belə ki, əgər **fərdiyyət** anlayışı insanın təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini, orijinallığını ifadə edirsə, **şəxsiyyət** anlayışı daha çox insan müstəqilliyini, əqidə möhkəmliyini, şəxsi simasını, prinsipliliğini, çətin vəziyyətlərdə sərbəst qərar qəbul etmək (ağlın çevikliyi) qabiliyyətini göstərir. **Fərdiyyət** dedikdə, buraya xarakter, temperament, psixi proseslərin cərəyan etmə xüsusiyyətləri, üstünlük təşkil edən hissələrin və fəaliyyət motivlərinin məcmuyunu, formalaşmış qabiliyyətlər daxildir.

Şəxsiyyətin təsiri ilə fərdin bütün xüsusiyyətləri inteqrasiyaya uğrayır, riyazi terminlə desək onlar hamısı şəxsiyyət adlanan ümumi məxrəcə gətirilir. Psixologiyada bu cəhəti təhlil etmək üçün **inteqral** (latınca *intequer* – bütöv deməkdir) **fərdiyyət** anlayışından istifadə olunur.

İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyətlər şəxsiyyətin təsirilə yeni məzmun və forma kəsb edirlər.

2. Şəxsiyyətin təşəkkülündə bioloji və sosial amillər

Şəxsiyyətin formalaşması hansı amillərə əsaslanır? Şəxsiyyətin formalaşması dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbii, bioloji və anadangəlmə amillərlə xarici, yəni tərbiyənin, təlimin və sosial mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verən inkişaf prosesi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətin təşəkkülündə **bioloji** və **sosial** amillər məsələsi hələ də mübahisəli şəkildə qalır. Lakin məlumdur ki, **insan** bioloji, təbii quruluşa malik olsa da o, tarixi inkişafın məhsuludur. İnsanın bütün **psixi prosesləri ictimai amillərin təsiri ilə şərtlənir.**

Bu da məlumdur ki, **şəxsiyyətin mahiyyəti öz təbiəti etibarilə ictimaidir** və onun bütün psixi xassə və keyfiyyətlərinin inkişaf mənbəyi və yaradıcı fəallığı sosial mühitdə və cəmiyyətdədir. Lakin bütün bunlar heç də şəxsiyyətin bioloji, təbii varlıq olduğunu inkar etmək demək deyildir. Aydındır ki, insanın psixi inkişafı üçün müvafiq təbii, bioloji imkanının olması da zəruridir. İnsanın beyni, sinir sistemi və s. olmalıdır. İnsanın təbii xassələri psixi inkişafın zəruri şərtini təşkil edir. Lakin bununla bərabər, təbii xassələr özlüyündə nə insanın xarakterini, qabiliyyətlərini, nə də maraqlarını, əqidələrini, ideallarını təyin etmir. **Beynin** quruluşu bir bioloji orqan kimi şəxsiyyətin əsasıdır. **Şəxsiyyətin** bütün keyfiyyət və xassələri isə ictimai varlığın məhsuludur. Ona görə də normal beyinə malik uşaq cəmiyyətin xaricində böyüdülsə, o heç vaxt şəxsiyyətə çevrilə bilməz. İnsanın sinir sistemi ətraf aləmi dərk etmək üçün müəyyən anadangəlmə imkanlara malikdir. Lakin insanın müvafiq qabiliyyəti məhz fəaliyyət prosesində, ictimai həyat şəraitində təlim – tərbiyə nəticəsində formalaşır.

Psixologiya tarixinə nəzər salsaq **şəxsiyyətin formalaşması** sahəsində bir-birinin əksini təşkil edən **iki nəzəriyyənin** – inkişafın endogen və ekzogen nəzəriyyəsinin mövcud olduğunu görürük.

I. Endogen (yunanca endon – daxili, genes – mənşə deməkdir) **nəzəriyyələr** şəxsiyyətin inkişafını bioloji amillərlə əlaqələndirərək irsiyyətin roluna xüsusi əhəmiyyət verir.

II. Ekzogen nəzəriyyələrdə isə insan bir növ tabula rasaya (ağ lövhə) bənzədilir, şəxsiyyətin formalaşması ancaq sosial amillərin təsirilə izah olunur. Şəxsiyyətin sosializasiyası ilə bağlı müasir burjuva nəzəriyyələrini də mahiyyət etibarilə ekzogen nəzəriyyələr sırasına aid etmək lazımdır.

Xarici ölkələrin müasir psixologiyasında insan şəxsiyyətində iki amilin – bioloji və sosial amillərin təsirilə formalaşan iki başlıca yarımstrukturu ayırd edən nəzəriyyələr əsas yer tutur.

Şəxsiyyət problemi istər sosiologiyada, istərsə də psixologiyada xüsusi yer tutur. **Sosiologiya** - şəxsiyyəti cəmiyyətin makrostrukturunu kontekstində araşdırır və onu müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi öyrənir.

A.V.Petrovski və M.Q.Yaroşevskiyə görə, psixologiyada şəxsiyyət dedikdə, fərdin əşyavi fəaliyyətdə və ünsiyyətdə mənimsədiyi sistemli (sosial) keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətlər fərddə ictimai münasibətlərin təmsil olunma səviyyəsini səciyyələndirir.

K.K.Platonov şəxsiyyətin strukturunda aşağıdakı **yarımstrukturuları** fərqləndirirdi:

1. **Bioloji** cəhətdən şərtlənən **yarımstruktur** (temperament, cins, yaş xüsusiyyətləri, bəzi hallarda psixikanın patoloji xassələri);
2. Şəxsiyyətin xassələrinə çevrilmiş ayrı-ayrı psixi proseslərin fərdi xassələri (hafizə, emosiyalar, duyğular, təfəkkür, qavrayış, hisslər və iradə);
3. **Sosial təcrübə** yarımstrukturunu (insanın mənimsədiyi biliklər, vərdislər, bacarıqlar və adətlər);
4. **Şəxsiyyətin istiqaməti** yarımstrukturunu (həvəslər, arzular, maraqlar, meyllər, ideallar, əqidə).

Psixanalitik **Z.Freyd** qeyd edir ki, şəxsiyyət bir sistem kimi inkişafının konkret hərəkətverici mexanizmlərinə malikdir. O, şəxsiyyətin strukturunu müəyyənləşdirib. Freydə görə **şəxsiyyətin strukturunda** 3 instansiya əsas yer tutur: 1) **Id** (O), 2) **Ego** (Mən), 3) **Super Ego** (Super Mən). Freyd belə hesab edirdi ki, **şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi**, hər şeydən əvvəl, **libido**, **cinsi enerjidir**. Freydin fikrincə, həyata keçirilməyən arzular nevroz yaradır. O qeyd edir ki, insana heç vaxt ağıldan bəla gəlmir, bəla arzudan gəlir. Arzuların çoxluğu patologiya yaradır. Arzu və onun ödənilməməsi arasındakı uyğunsuzluq insanın xəstələnməsinə səbəb olur. Bütün bunları əsas götürən Freydin fikrincə, şəxsiyyətin formalaşmasında həmin tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin normal inkişafını təmin edir.

3. Mənlik şüuru

Mənlik şüuru termini iki sözdən “mənlik” və “şüur” sözlərindən ibarətdir. Bu termin daxilində “şüur” sözünün evristik mənası vardır. Bu ondan ibarətdir ki, **“mənlik şüuru”** şüurun strukturuna daxildir, yuxarıda qeyd edildiyi kimi şüurun mühüm

xarakteristikalarından birini təşkil edir. Mənlik şüurunda şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “məni” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir.

Mənlik şüuru - insanın özünü şəxsiyyət kimi tapması və dərk etməsi prosesidir.

Mənlik şüuru - insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hislərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas halətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü bütün ətraf aləmdən, yəni “mən”ini “qeyri-mən”dən ayırır, özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatın bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır.

Mənlik şüurunun strukturunda aşağıdakı üç cəhəti xüsusilə fərqləndir-mək lazımdır:

1. **“Mən-obraz”** – insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna başqa sözlə, psixoloji avtoportret də deyilir):

2. **Özünüqiymətləndirmə** - insanın özünün özü haqqındakı təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirilməsi;

3. **Potensial davranış reaksiyaları** – insanın “Mən obrazı” və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi.

Mənlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik və gənclik yaşlarında formalaşsa da onun **mənbəyi**, qaynaqları əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir. Məsələn, mənlik şüurunun formalaşması prosesinin köklərini araşdırarkən ilk növbədə körpə uşaqların **güzgüdə özlərini tanımaları** məsələsinə xüsusi diqqət yetirlər. Tədqiqat 16-22 aylıq uşaqlar üzərində aparılmışdır. Ana uşağın üzünü silərkən barmaqları ilə onun burnuna qırmızı rəng vurur. Uşağı güzgünün qarşısında oturdurlar. Əgər uşaq əlini güzgüdəki əksinə deyil, öz burnuna vururdusa, psixoloqlar bunu uşağın güzgüdə özünü tanıması əlaməti hesab edirdilər. Eksperiment prosesində 16 aylıq uşaqlardan heç biri əlini burnuna toxundurmur. Müəyyən edilmişdir ki, **uşaqlar özlərini güzgüdə 18 aylıq olanda tanıyırlar**. 2 yaşında uşaq təxminən 200-300 söz bilir. **3 yaşında** onun fəal lüğət ehtiyatı bir il ərzində təxminən 5 dəfə artır. 1200-1500 sözə çatır. Uşağın nitqində “Mən” şəxs əvəzliyi daha geniş və qrammatik cəhətdən tamamilə düzgün işlənməyə başlayır. Əgər məsələn, 2 yaşına qədər uşaq xarici aləm haqqındakı təəssüratlarını öz yaşı üçün tipik olan əyani-əməli təfəkkürün məntiqinə müvafiq olaraq “Lalə qaçdı”, “Lalə yıxıldı” kimi ifadə edirdisə, 3 yaşın əvvəllərindən etibarən “Mən qaçdım”, “Mən yıxıldım” deyir. Artıq **6 yaşda** özünü göstərən mühüm xüsusiyyətlərdən biri uşaqlarda **bədənin sxemi haqqında təsəvvürlərin** formalaşması ilə əlaqədardır.

Kiçik məktəblilərdə əmələ gələn yeni xüsusiyyətlərdən biri **refleksiya** ilə bağlıdır. **Refleksiya** (latınca – reflexio – geriyə müraciət etmək deməkdir) geniş anlayışdır. Refleksiya dedikdə birinci növbədə insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hislərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini nəzərdə tuturlar. Bundan başqa refleksiya başqa adamların sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yanaşdığını, onların sənə necə münasibət bəslədiyini, onların səni necə başa düşdüklerini görmək və dərk etmək deməkdir. **Refleksiya** artıq qeyd edildiyi kimi **özünüdərkətmə prosesidir**. Bu o deməkdir ki, refleksiyanın yaranması ilə mənlilik şüurunun formalaşmasında keyfiyyətə yeni mərhələ başlayır. Həmin mərhələ isə kiçik məktəbli yaşına təsadüf edir. Refleksiyanın əmələ gəlməsi ilə kiçik məktəbli özünün fikir və əməllərini obyektiv surətdə təhlil etməyə başlayır.

Mənlilik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik yaş dövründə formalaşır. **Yeniyetmədə mənlilik** şüurunun formalaşması onun öz davranışını, özünün mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır. İlk dövrlərdə yeniyetmənin mənlilik şüurunun əsasını başqa adamların – yaşlıların (müəllim, valideyn və qonşuların), kollektiv üzvlərinin, yoldaşlarının onun haqqındakı mülahizələri təşkil edir.

İlk gənclik yaşı – mənlilik şüurunun yaranmasının tamamilə yeni mərhələsini təşkil edir.

Müasir psixologiyada mənlilik şüurunun formalaşması proseslərinin köklərini araşdırarkən, birinci növbədə, körpə uşaqların özlərini güzgüdə tanıması məsələsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Körpə uşaq, doğurdan da güzgüdə və ya fotosəkildə nə vaxt tanımağa çalışır. Əgər 1 – 2 yaşlı uşağın güzgü qarşısında oturdub ondan: “Bu kimdir?”, - deyə soruşsaq o, düzgün cavab verməyə də bilər. Adın mən şəxs əvəzliyi ilə substantivləşməsi uşaqlarda mənlilik şüurunun formalaşması, xüsusilə, onların şüurunda əmələ gələn keyfiyyət dəyişikliklərinin tədricən öz əksini nitqində tapması baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu yaş dövründə “Mən özüm” uşağın ən mühüm və başlıca tələbinə çevrilir. Lakin yaşlılar uşağın bu tələbinə əhəmiyyət vermədikdə, o, şıltaqlıq və tərslik etməyə başlayır ki, bu da “3 yaş krizi” və ya böhranın psixoloji mənzərəsində əsas yer tutur.

Mənlilik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik yaş dövründə formalaşır. Lakin o, birədn – birə əmələ gəlmir. Əvvəlki yaş dövrlərində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, “bədəninə sxeminin” təşəkkülü, refleksiyanın əmələ gəlməsi – bunların hamısı

mənlik şüurunun yeniyetməlik yaşı dövründə keyfiyyətcə daha yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmasını şərtləndirir. Yeniyetmənin mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, özünün mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır. Yaş artdıqca yeniyetmə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Bu baxımdan yeniyetmənin başqalarının və özünün qiymətləndirmə meyarlarına, əxlaq normalarına yiyələnməsi onda mənlik şüurunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Mən obrazı

Mən obrazın əsasını - insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün heç də adi xarakter daşmır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. Mən obrazın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

3 Mən obrazı var: - İnsanda eyni vaxtda 3 “Mən obraz” mövcuddur: – “real mən”, “ideal mən” və “sosial mən”.

Real mən – İnsan indiki anda özünü necə təsəvvür edir? Özünün qabiliyyətərini, rollarını, statusunu necə qavrayır? O əslində necə adamdır? Real mən - məzmunun bu suallar təşkil edir. Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır.

İdeal mən – İnsan özünü necə görmək istəyir. Hər bir insanın “real mənindən” başqa həm də “ideal məni” vardır. İnsan öz “ideal mənini” həyata keçirmək üçün yollar axtarır və bu sahədə böyük səy göstərir.

Sosial mən – İnsan həmişə özünə başqalarının gözü ilə baxır. Başqa adamlar onu necə görürlər? O, özünü başqa adamlarla necə görmək istəyir? Necə hərəkət etsə başqa adamlar onu yaxşı adam və ya mütəxəssis (müəllim, çilingər, həkim və s.) kimi tanıyarlarmı? Bu üç sual yaşından asılı olmayaraq insan üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Axı bizim hər birimiz insanların içində yaşayırıq və istər-istəməz özümüzə onların gözü ilə baxmalıyıq. İnsanların qarşılıqlı sosial təsiri prosesində “sosial mən”in əhəmiyyəti də məhz bundadır.

Mən obrazının formalaşması dialektik prosesdir və müxtəlif amillərlə şərtlənir.

5. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi

Özünüqiymətləndirmə termini iki sözdən – özünü və qiymətləndirmə sözlərindən əmələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası aydındır. Söhbət insanın özünə verdiyi qiymətdən, özünün mən obrazının qiymətləndirilməsindən gedir.

İnsanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması bilavasitə özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. İnsan özü-özündə hansı cəhətləri qiymətləndirir? Onun üçün bir insan kimi mühüm olan hər şeyi – özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, əməllərini, öz imkanlarını və perspektivlərini, özünün qarşılıqlı münasibətlərini və s. qiymətləndirir.

Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir. O, **özünümüşahidə** və **özünütəhlil** yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözü ilə baxır, bir qayda olaraq, özünü onlarla müqayisə edir.

İnsanın özünəverdiyi qiymətlərin xarakterinə diqqət yetirək. Özünüqiymətləndirmə zamanı **qiymətin müxtəlif növlərindən** - əxlaqi, intellektual, estetik, emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur.

Psixoloji tədqiqatlar **özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsini** müəyyən-ləşdirmək imkanı verir:

1. Adekvat özünüqiymətləndirmə
2. Qeyri-adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə
3. Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə.

Hələ XIX əsrin sonlarında özünüqiymətləndirmənin şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərən maraqlı faktlar müəyyən edilmişdi. 1890-cı ildə **U.Ceyms** həmin faktları aşağıdakı orijinal düsturla belə ifadə etmişdir:

Özünüqiymətləndirmə = müvəffəqiyyət / iddia səviyyəsi

Düsturdan göründüyü kimi özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin – müvəffəqiyyət və iddia səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir.

Psixologiyada özünüqiymətləndirmə eksperimental surətdə XX əsrin 30-cu illərində öyrənilməyə başlanılmışdır.

İddia nədir? Onun müvəffəqiyyətlə nə kimi əlaqəsi vardır? Bu kəmiyyətlər özünüqiymətləndirməyə necə təsir göstərir? İnsanın öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibətlərini xarakterizə etmək üçün yeni termindən – **iddia** səviyyəsi terminindən istifadə edilməyə başlandı. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasında **iddia səviyyəsi** anlayışı daha da dəqiqləşdirildi, iddia səviyyəsi ilə yanaşı **gözləmə səviyyəsi** də fərqləndirildi.

İddia səviyyəsi gözləmə səviyyəsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Müasir təsəvvürlərə görə, **gözləmə səviyyəsi** – insanın əldə etmək istədiyi nəticə (məqsəd) ilə müəyyən olunur. Halbuki iddia səviyyəsi insanın əldə etdiyi nəticəyə münasibətində ifadə olunur. O, əldə etdiyi nəticəni bəyənir, yoxsa bəyənmir, nəticə onu təmin edir, yoxsa etmir – iddia səviyyəsini bu suallarla xarakterizə etmək olar.

Müəyyən edilmişdir ki, eksperiment zamanı adamların əldə etdikləri nəticə öz-özlüyündə hələ müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi nəzərdən keçiril bilməz. Hər hansı bir adamın özü haqqındakı təsəvvürlərindən, özünə verdiyi qiymətlərdən və s. asılı olaraq bu və ya digər nəticə müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi qiymətləndirilir.

Misal: Bir maraqlı faktı da ayrıca qeyd etmək lazımdır. Eksperimental surətdə müəyyən olunmuşdur ki, insan müvəffəqiyyət əldə etdikcə onun iddia səviyyəsi yüksəlir, uğursuzluqdan sonra isə iddia səviyyəsi aşağı düşür.

İnsanın iddia səviyyəsinin yüksək və ya aşağı olması, bir tərəfdən onun özü haqqındakı təsəvvürlərində, digər tərəfdən isə başqa adamlara münasibətində əks olunur.

Kiçik yaşlarından başlayaraq uşaq və yeniyetmələrdə öz uğurlarına düzgün münasibət yaratmaq iddia səviyyəsini tənzim etməyin başlıca yoludur.

6. Psixoloji müdafiə

İnsan psixoloji müdafiə vasitəsi ilə, bir tərəfdən, özünün davranış və rəftarını, digər tərəfdən isə qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir. Bu psixoloji müdafiənin əsas funksiyasıdır.

Z.Freyd psixoloji müdafiəni də biolojiləşdirirdi. O, psixoloji müdafiənin mahiyyətini əslində insanın şüursuz (başlıca olaraq seksual) instinktləri ilə izah edirdi. Psixoloji müdafiə insanın davranış və rəftarında xüsusi tənzimedicilik sistemi kimi meydana çıxır.

Psixoloji müdafiə mexanizmlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

1. Sıxışdırma (Repression) və ya basdırma – Freyd sıxışdırmaya şəxsiyyətin ilkin müdafiəsi kim baxır. Fundamental müdafiə mexanizmidir. Həyacan yaradan düşüncə və hisslərin şüurdan kənarlaşdırılmasıdır. Gərginliyi sıxışdırma izsiz sona yetmir. Freyd hesab edir ki, fikir və impulslar şüurluqluqda öz aktivliyini saxlayır və onların şüur sahəsinə keçməsi üçün daimi psixi enerji sərfi lazım gəlir. Məsələn: cəmiyyətdə qəbul olunmayan cinsi impulsların şüura gəlməsinə mane olmaq.

2. Köçürmə (Projection) – bu müdafiə zamanı insan “Mən ona nifrət edirəm” əvəzinə “O mənə nifrət edir” deyir. İnsanın özünün qəbul etmədiyi impuls, hiss, düşüncə

və davranışların digər insanlara və ya obyektlərə yükləməsidir. Bunun sayəsində insan ya başqalarını ya da obyektləri günahlandırır. Məsələn: intensiv cinsi istəkləri olan qızın ona yaxınlaşan hər oğlanın onu yoldan çıxarmağa çalışdığını düşünməsi.

Bu müdafiə mexanizmi adətən sıxışdırma ilə birlikdə istifadə olunur.

Köçürmənin başqa bir növü də insan öz çatışmamazlığının məsuliyyətini başqa obyektlərə və ya insanlara yükləməsidir. Məsələn: Cərimə zərbəsinin vura bilməyən oyunçu bunun səbəbini sahənin yaralı olmaması ilə əlaqələndirir.

Proyeksiya böyük təhlükəni azaldaraq gərginliyi aşağı salır.

3. Yer dəyişdirmə (Displacement) və ya Əvəzetmə - instinktiv impulslar bir obyektə (və ya şəxsə) digərinə istiqamətlənir, yönəldir. Bununlada öz əsl həsəfindən uzaqlaşdırılaraq daha az həyacan yaradan bir hədəfə istiqamətlənmiş olur. Məsələn: valideynləri tərəfindən cəzalandırılan zaman uşağın valideyinə istiqamətlənmiş aqressivliyinin ya balaca bacısına (onu itələyir), ya oyuncağa (sındırır), ya da heyvanlara (pişiyi vurur) yönəlməsi.

4. Rəşionalizasiya (Rationalization) və ya ağıla uyğunlaşdırma – frustrasiya və həyəcədən qurtulmanın yollarından biri də reallığı təhrif edərək özünüqiyətləndirməni qoruyan rəşionalizasiyadır. Bu zaman reallığı təhtif etməyi və bunun sayəsində mənlili qorumağı qarşısına məqsəd qoyur. Rəşionalizasiya yalan arqumentlərə əsaslanır. Məsələn: Ezopun təmsilində deyildiyi kimi, üzüm salxımına çata bilməyən tülkü sonda qərara gəlir ki, bu salxım hələ tam yetişməyib və s. Məsələn: Oğlan artıq onunla görüşmək istəmədiyini söyləyəndə, qız “onsuzda ondan ayrılacaqdım” – deməsi

5. Əks reaksiya formalaşması (Reaction formation) və ya reaktiv təhlil – bəzən eqo qadağan olunmuş impulsların düşüncə və davranışlardakı tam əksini ifadə edərək özünü qorumağa çalışır. Bu müdafiə mexanizmi iki mərhələdə həyata keçirilir: 1). Öncə impulslar basdırılır, 2). Sonra onun əksi şüurda ifadə edilir. Bu müdafiə mexanizmi zamanı qəbul edilməyən impuls boğulur, sonra isə şüur səviyyəsində tamamilə ziddiyyətlik yaranır. Məsələn: Freyd yazır ki, homoseksualları tənqid edən bir çox kişilər həqiqətdə öz homoseksual oyanıqlıqlarını gizlətməyə çalışırlar. Məsələn: intensiv cinsi istəklər yüksək əxlaqi yönəlişlərdə ifadəsini tapa bilir.

Burada şüur səviyyəsində ifadə olunan hiss, düşüncə və davranışın şişirdilməsi və sərtliyi diqqət çəkicidir.

6. Geriləmə (Regression) və ya Reqressiya – həyəcan və gərginlikdən müdafiə edən mexanizmlərdən biri də reqressiyadır. Həyəcan yaradan situasiyalar qarşısında uşaq davranışları formalarına dönməyi ifadə edir. Erkən uşaqlıq dövrünə qayıdıqla müşayiət olunan bu vasitə daha təhlükəsiz və xoşagələndir. Məsələn: Ailədə yeni uşaq doğulanda ilk uşağın nəcisini saxlaya bilməməsi. Məsələn: Böyüklərdə uşaq kimi danışmaq, küsmək, ağız əymək vəs.

7. İnkə etmə (Denial) – Mənlikdə həyəcan yaradan situasiyanın, reallığın yox sayılması və qavranılmaması. Basdırmada impulsar İd'dən gəlir, İnkə etmədə xarici mühitdən gələn təhdidlərdir. Məsələn: İşdən azad edilən işçi bunu qəbul etmir, yanlışlığın olduğuna inanır.

8. Yüksəltmə (Sublimation) və ya sublimasiya – Freyde görə sublimasiya dedikdə, insanın adaptasiya məqsədilə öz impulslarını sosial mühitə uyğun olaraq əks etdirməyi nəzərdə tutur. Sublimasiya istənilməyən ibtidai impulsarı əsas məqsəd və obyektlərdən ayraraq, istənilən istiqamətə yönəltməyi bacaran yeganə konstruktiv strategiya hesab olunur. Instinktlərin enerjisi cəmiyyətin müvafiq hesab etdiyi istiqamətə sərf olunur.

Ən sağlam müdafiə mexanizmidir. Çünki impuls əngəllənmir, sadəcə gönünü dəyişir və nəticədə libido enerjisi qismən boşalır, həm də eyni zamanda şəxs cəmiyyət üçün faydalı işlə məşğul olaraq həm özünə, həm də cəmiyyətə xeyir vermiş olur. Məsələn: Yüksək cinsi istəkləri olan birinin şair vəya heykəltəraş olması

9. Xəyal qurma (Fantasy) – İnsanın qarşılanmamış, təmin olunmamış təlabatlarının fantaziya yolu ilə doyma çatdırılmasıdır. Məsələn: Zəif uşaq oyuncaqlarla oynuyanda özünü komandir kimi xəyal etməklə öz zəifliyini inkə edə bilməsi.

10. Eyniləşdirmə (Identification) – Sosial persepsiya mexanizmlərindən biri olmaqla yanaşı həm də müdafiə mexanizmidir. İdentifikasiya müxtəlif formalarda istifadə olunur. İnsan özünün sahib olabilmədiyi xüsusiyyəti, o xüsusiyyətə sahib olan birisinin yerinə qoyması və özünü onunla eyniləşdirməsi. Başqa bir formada isə, itirdiyi bir obyektin xüsusiyyətlərinə yiyələnmək. Məsələn: Atasını erkən itirən oğul onun xüsusiyyətlərinə sahib çıxmaqla anasına sahib çıxma bilər

11. Etmə - pozma (Undoing) – Günüahkarlıq hissə qarşı istifadə olunur. Xoş olmayan hissə və düşünxələrimizdən qurtulmağı ya da bunların ortalığa çıxma biləcəyi mənfi halları düzəltmək üçün istifadə olunan sehrili və ya törə xarakterli davranışlar. Məsələn: Yanımızda pis şey danışılana qulağımızı çəkib sonra əlimizi taxtaya vurmaq.

7. Şəxsiyyətin sosial – psixoloji nəzəriyyələri

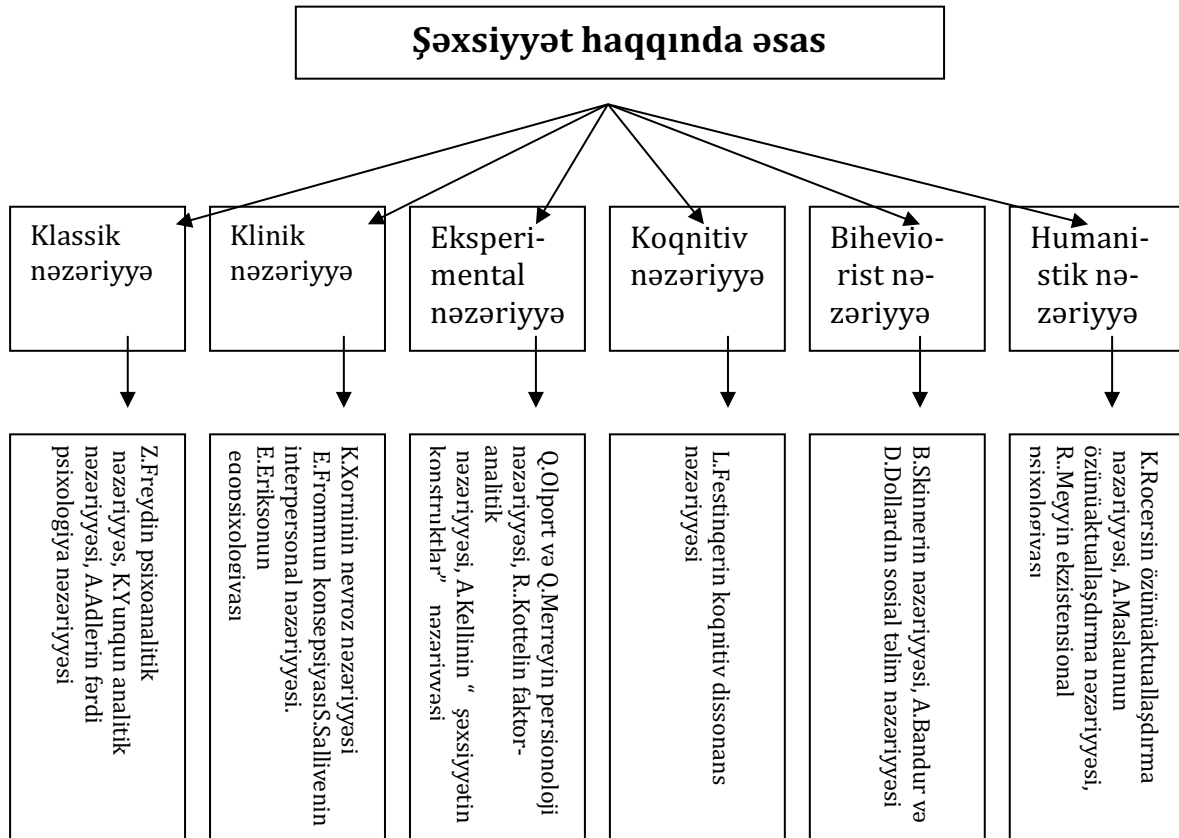
Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət və onun psixologiyası dərin köklərə malikdir. Şəxsiyyət psixologiyası sahəsində nəzəri tədqiqatlar öz əsaslarını qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin işlərindən almışdır.

Lakin şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi XX əsrin birinci onilliyindən meydana gəlmiş və bu sahədə geniş əhatəli tədqiqatlar aparılmışdır. Şəxsiyyətin eksperimental tədqiqinin əsası A.F.Lazurski, Q.Ollport, R.Kettel tərəfindən qoyulmuşdur.

Şəxsiyyət haqqında aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar bu sahədə müxtəlif baxış və nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin nəzəriyyələri qruplaşdırmış olsaq təxminən aşağıdakı əsas nəzəriyyələri qeyd edə bilərik:

1. *klassik nəzəriyyə,*
2. *linik nəzəriyyə,*
3. *eksperimental nəzəriyyə,*
4. *koqnitiv nəzəriyyə,*
5. *biheviolistik nəzəriyyə,*
6. *humanistik nəzəriyyə.*

Həmin nəzəriyyələr və onların qısa xarakteristikası ilə tanış olaq (şəkil 7).

Şəkil 7. Şəxsiyyət haqqında əsas nəzəriyyələr

7.1. Şəxsiyyət haqqında klassik nəzəriyyələr

Şəxsiyyət haqqında klassik nəzəriyyə qrupuna Z.Freydin psixanalitik nəzəriyyəsini, K.Yunqun analitik nəzəriyyəsini, A.Adlerin fərdi psixologiya nəzəriyyəsini aid etmək olar.

1. Z.Freydin psixanalitik nəzəriyyəsi

Avstriya psixoloqu və psixiatri Ziqmund Freydin (1856-1939) yaratdığı psixanalitik nəzəriyyə **freudizm** adı ilə məşhurdur. Z.Freyd şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onda heyvan əcdadlarından irsən alınmış instinktiv təhriklərdə görürdü. Bununla da Freyd psixi hadisələrə yeni anlayış – **şüursuzluq anlayışı** gətirmişdir.

Onun fikrincə **şəxsiyyətin strukturunda** üç komponent mövcuddur:

1. O (**id**) - şüursuzluq
2. Mən (**eqo**) - şüur
3. Yüksək-mən (**super-eqo**) - yüksək şüurluluq

İd (o) - Z.Freydə görə **id (o)** məhz elə sahədir ki, orada yalnız sıxışdırılmış şüursuz instinktlər hökmranlıq edir və onlar həzz prinsipinə tabe olurlar. Buna görə də prinsipə onlar dərk edilə bilməzlər.

Mən (eqo) - bir tərəfdən şüursuz instinktlərin ardınca gedir, digər tərəfdən gerçəkliyin norma və tələblərinə tabe olur.

Yüksək-mən (super-eqo) - cəmiyyətin əxlaqi tələbatlarının bir növ məcmuidir. Başqa sözlə, o, insanın hələ uşaqlıq dövründən mənimsədiyi, avtomatlaşmış sosial norma, inam, qaydalardan ibarətdir. O, bir növ nəzarətçi rolunu oynayır. Ona görə də **“eqo” həmişə münaqişədə olur**. İd'in və yüksək-mən'in tələbləri bir-birinə uyğun gəlmir. Eqo (mən) - daima müdafiə mexanizminə qaçır (ona meyli olur).

2. K.Yunq - Analitik nəzəriyyə

İsveçrə psixoloqu Karl Yunqun (1875-1961) analitik nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyət dörd əsas elementi özünə daxil edir:

1. şüur
2. şəxsi şüursuzluq
3. şüursuzluq
4. kollektiv şüursuzluq

Bir şüurluluğa qarşı üç şüursuzluq dayandığı halda K.Yunq buna xüsusi əhəmiyyət verir. O belə hesab edir ki, insan təkcə özünün gizli tendensiyaları ilə deyil, eyni zamanda istəkləri, məqsədləri, arzuları və qiymətləri də müəyyən edilir.

K.Yunqun fikrincə çox vaxt bu “**maska**” əhval və istəyimizə uyğun gəlmir. Lakin biz mövcud sosial mühitdə qəbul olunmuş əxlaq və davranış normalarını əsas götürərək həmin maskanı geyirik.

Şəxsi şüursuzluq. K.Yunqa görə **şəxsi şüursuzluq öz başlanğıcını uşağın anadan olduğu gündən əldə edir və bütün həyatı boyu formalaşır.** Şəxsi şüursuzluq insanın artıq keçirmiş olduğu, lakin ya unutduğu, ya sıxışdırılmış müxtəlif hissələri, duyğuları, xatirələrini özünə daxil edir. Bununla belə şəxsi şüursuzluq zərurət olduqda dərk oluna bilər. Bu zaman o şüurda müəyyən tənzim funksiyasını yerinə yetirir və insanı öz gücünə və ya zəifliyinə inanmasına məcbur edir.

Şüursuzluğu. K.Yunq “**kölgə**” adlandırır. Onun fikrincə “kölgə” insan şəxsiyyətinin ən primitiv və qaranlıq cəhətlərini özünə daxil edir və öz başlanğıcını heyvan əcdadlarımızın anormal həzlərindən alır ki, bu da cəmiyyətin normal həyat və fəaliyyəti üçün tamamilə qəbul edilməzdir. Lakin özünün amorallığına baxmayaraq “Kölgə” bizim bir çox yaradıcı ehtiraslarımızın və dərin emosional təəssüratlarımızın mənbəyini təşkil edir.

Kollektiv şüursuzluq. K.Yunqun ən böyük kəşfi hesab etmək olar. Bu kəşf onun adını ölməz etmişdir. K.Yunqun fikrincə yeni doğulmuş uşaq heç də ağ lövhə deyildir. Belə ki, yeni doğulmuş uşaqda yaşlılıq dövründə onun davranışını şərtləndirən anadangəlmə tendensiya öz əksini tapır. Bu tendensiyalar K.Yunq tərəfindən **arxeotiplər** adlandırılmışdır. Arxeotip **nəsildən-nəsilə keçirilən,** insan şüurunda bilavasitə öz əksini tapan surətlərin, istək və davranış formalarının fəvqəladə mürəkkəb əlaqəsindən ibarətdir.

Yunq **ekstroversiya** və **introversiya** anlayışlarını şəxsiyyətin tipologiyasının əsası kimi psixologiyaya daxil etmiş, ekstrovert və introvert tipləri xarakterizə etmişdir. **Ekstrovert şəxsiyyət** - özünün bütün maraqlarını xarici aləmə yönəltdiyi halda, **introvert şəxsiyyətdə** - bu maraqlar, bütün həyat enerjisi özünə, özünün daxili aləminə yönəldilmiş olur.

3. A.Adler - Fərdi psixologiya nəzəriyyəsi

Freydin tələblərindən biri də Adlerdir. O, öz müəllimini tənqid edir: O, (1) Freydin bioloji nəzəriyyəsinə qarşı çıxır və göstərir ki, insanda əsas rolu təbii instinktlər deyil,

ictimai “**birlik hisslər**” oynayır. Bu hisslər anadangəlmədir, lakin onları sosial mühitdə inkişaf etməlidirlər. O, Freydin (2) şəxsiyyətinin inkişafında libidit və irticaçı təlabatların aparıcı rol oynaması fikrini tənqid edir. Eyni zamanda o, Freydin (3) şəxsiyyəti 3 mərhələyə ayırmasına qarşı çıxır və göstərir ki, **şəxsiyyətin strukturu vahiddir.**

Adlerə görə **şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən 3 mühüm münasibəti** qeyd edir:

- 1). Başqa adamlara münasibət,
- 2). Əməyə münasibət,
- 3). Başqa cinsə münasibət.

Adlerə görə **şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edən əsas motiv və tendensiyalar** aşağıdakılardır:

- 1). Özünüzün gücsüzlüyünü hiss etmək;
- 2). Təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəht;
- 3). Birgəlik hissi;
- 4). Sosial hiss.

Bu tendensiyalar anadangəlmə deyil, uşaq doğulanda ona hazır şəkildə verilmir, sadəcə uşaqda bu tendensiyalar üçün də potensial imkan olur.

Adlerə görə **şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirən** nədir?

Adlerə görə şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirən “üstünlük qazanmağa” can atmaqdır. Lakin bu heç də həmişə həyata keçə bilmir, yəni şəxsiyyət heç də həmişə üstünlük əldə etmək təlabatını reallaşdırma bilmir. Məs: Xarici görkəmində, bəzən üzvlərində müəyyən qüsuru olan adamlar öz çatışmamazlıqlarına görə böyük narahatlıq keçirir. Bu hal uşaqlarda da sosial şəraitin əlverişli olmaması nəticəsində baş verə bilər. Bu çatışmamazlıq - **natamamlıq kompleksi** yaradır.

İnsan özündə mövcud olan bu **çatışmamazlıq hissini kompensasiya etmək üçün yol axtarır.** Çox utanan yeniyetmələrdə utanaraq onların fikrincə kişi hərəkəti, əslində isə ağılsız hərəkətlər edirlər ki, bu da bir növ kompensasiya rolunu oynayır. Adler kompensasiyanı müxtəlif formalarını ayırır:

1. **Adekvat kompensasiya**
2. **Qeyri - adekvat kompensasiya**
3. **Üst kompensasiya**

Şəxsiyyətin fəallığını, yaradıcılığını mexanizmini Adler sonuncuda görürdü. Adlerə görə fiziki cəhətdən zəif iradəsiz adamlar kimi hərəkət etməyə başlayırlar. O, Napalyonun

şəxsiyyətini maraqla göstərməyi sevirdi. Deməli **çatışmamazlıq hissi insanın üstünlük əldə etməyə təhrik edir**. Bu hiss hələ 4 - 5 yaşlı uşaqlarda qələbə qazanmaq məqsədi ilə özünü biruzə verir. Bu Adlerə görə sosial xarakter daşıyır.

“**Sosial hiss**” anlayışının yaradıcısıdır ki, buda insanın cəmiyyətdən kənarında yaşamaq istəyinə işarə edir. İnsanın sevmək, hörmət etmək, arzu etmək, aludə olmaq bu hissdən doğur. Adlerə görə insanın alkoqolizmə qurşanması, narkoman olması, cinayət törətməsi, özünə qəst etməsi və.s. onda sosial hissini səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Sosial hiss Adlerə görə anadangəlmədir.

7.2. Şəxsiyyət haqqında eksperimental nəzəriyyə

Şəxsiyyətin eksperimental nəzəriyyəsi də psixologiya tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Buraya Q.Olport və Q.Merreyin persionoloji nəzəriyyəsi, R.Kottelin faktor-analitik nəzəriyyəsi, A.Kellinin “şəxsiyyətin konstruktlar” nəzəriyyəsi aiddir.

1. Q.Olport və Q.Merrey - Persionoloji nəzəriyyə

Amerika psixoloqu Qordon Ollport (1897-1967) şəxsiyyətin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanın ilk təşəbbüskarlarından biri olmuşdur. Onun fikrincə insan “açıq sistemdən” ibarətdir. Bu o deməkdir ki, insanın inkişafı daima başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı münasibətdə baş verir. İnsan təkcə onu əhatə edənlərə nə isə bəxş etmir, özü də onlardan nə isə alır. Ollport **şəxsiyyətə** insanlar arasındakı geniş əlaqə sistemindən törəyən bir hadisə kimi baxır. Ollporta görə **şəxsiyyət - münasibətlərin qəti modelidir**. Ollporta görə şəxsiyyətin inkişafı bioloji tələbatların məcburiyyətindən azadlığı, onun motivlərinin avtonomluq dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

2. Vilhelm Dilteyin nəzəriyyəsi

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində alman psixologiyasında əmələ gələn şəxsiyyət nəzəriyyələrindən biri də alman filosofu Vilhelm Dilteyin nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyənin əsas müddəası biz təbiəti izah edirik, həyatı başa düşürük, anlayırıq. Diltey və Şprangerin fikrincə insanı, psixikanı izah etmək yox, anlamaq, başa düşmək lazımdır. Söhbət dərkətmədən, anlamadan gedir. Diltey Vundtun eksperimental metodlarına qarşı çıxaraq, qeyd edirdi ki, insan psixikasının təbii elmi metodlarla tədqiq etmək olmaz. Onu yalnız anlamaq olar. **Şprangerin** nəzəri fikirləri Binhaus tərəfindən tənqid olunmuşdur.

Dilteyin fikrincə, **psixologiyanın əsas vəzifəsi** insanın sərvət meyillərini, şəxsiyyətin həyatının ruhi və mənəvi dəyərlərinin mənasını izah etməkdən ibarət olmalıdır. Buna isə **anlamaq** və **başla düşmək** yolu ilə nail olmaq olar. Onun fikrincə,

anlama psixologiyası “ruh haqqında” olan bütün elmlər üçün (incəsənət, etika) əsas olmalıdır. Bu nəzəriyyə sonradan Şpranger tərəfindən inkişaf etdirildi. Şprangerin əsas müddəası budur:

1. psixi olan psixi olandan inkişaf edir.
2. psixi olan intuitiv başa düşməklə eyniləşdirilir.
3. şəxsiyyətin inkişafının hər hansı obyektiv səbəbdə deyil, cəmiyyətin mədəniyyətində, şəxsiyyətin mənəvi dəyərlərində axtarmaq lazımdır.

3. C.Kelli – Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir adamda dünya və insan münasibətləri haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışlar əmələ gəlir. O, cisim və hadisələri qavrayarkən onları bu baxımdan mənalandırır, şərh edir, yozur və qiymətləndirir. Cisim və hadisələrin şəxsiyyət tərəfindən belə şərh olunma və ya yozulma tərzii psixologiyada **şəxsi konstrukt** adlanır.

Konstrukt nəzəriyyəsinə amerikan psixoloqu C.Kelli 50-ci illərin birinci yarısında irəli sürmüşdür. Onun 1955-ci ildə nəşr olunmuş məşhur kitabı **“Şəxsi konstrukt psixologiyası”** adlanır. Kitabın nəşr olunduğu ilə diqqət yetirin: 50-ci illərin əvvəlləri Amerika psixologiyası üçün çətin dövr idi. Ölkədə hökm sürən antimentalist cərəyanlar, birinci növbədə, biheviyozizm və neobiheviyozizm aktual psixoloji problemləri öyrənmək və imkanı vermirdi. Amerika psixologiyasında bu şəraitdə, bir tərəfdən, şəxsiyyət və şüur probleminə maraq yaranır, digər tərəfdən isə bir çox psixoloqlar “nəzəri uydurmalar” imtina edərək xalis tətbiqi tədqiqatlar aparmağa başlayırdılar. C.Kellinin tədqiqatları bu baxımdan Amerika psixologiyasında yeni istiqamət idi. Onun nəzəriyyətində əsas anlayış – **şəxsi konstrukt** anlayışıdır.

Konstrukt nədir? Konstrukt termini latınca – **konstruere** (rusca “konstruirovaniye”) sözündən əmələ gəlmişdir. Konstruere çoxmənalı sözdür. Burada konstruere şərhetmə, yozma, başadüşmə, konstrukt isə reallığı şərhetmə vasitəsi və ya reallığın şəxsiyyət tərəfindən yozulması mənasında işlənir.

Kellinin fikrincə, hər bir adam öz-özlüyündə alimdir, tədqiqatçıdır, o qıcıqlara sadəcə olaraq cavab vermir, xarici aləmdən aldığı informasiyaları mənimsəyərkən əsaslı fərziyyələr irəli sürür, onları təcrübədə yoxlayır, dünya və insan münasibətləri haqqında özünün “balaca nəzəriyyətini”, şəxsi konstruktlar və ya anlayışlar sistemini yaradır. Biz bu sistemə müvafiq olaraq hadisələri qiymətləndirir, öz davranışımızı müəyyən edir, özümü və başqa adamlara suallar veririk. Bu baxımdan **konstrukt** - insanın özü

tərəfindən yaradılan, praktikada yoxlanılan, ətraf gerçəkliyi qavramaqda və başa düşməkdə, hadisələri proqnozlaşdırmaqda və qiymətləndirməkdə ona kömək edən xüsusi subyektiv vasitədir.

Şəxsiyyətin daxili aləminə necə nüfuz etmək olar? Kelli bu mühüm məsələni məharətlə həll edib şəxsiyyəti öyrənmək üçün yeni metod – **repertuar şəbəkə metodunu** yaratdı.

Repertuar fransız sözü olub aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) hər hansı bir teatrda tamaşaya qoyulan əsərlərin məcmusu; 2) bir aktyorun ifa etdiyi rolların, müğənninin oxuduğu və çalğıçının çaldığı havaların məcmusu. Kelli repertuar sözünü, demək olar ki, 2-ci mənada – insanın həyatda ifadə etdiyi rolların məcmusu mənasında işlədir.

7.3. Şəxsiyyət haqqında koqnitiv nəzəriyyə

Şəxsiyyətin əsas nəzəriyyələri içərisində **koqnitiv** nəzəriyyə də mühüm yerlərdən birini tutur. **Koqnitiv** latınca – bilik, idrak kimi başa düşülür. Bu cəryan XX əsrin 60'cı illərində Amerikada yaranmışdır. Bu cərəyanın əsas müddəası: **psixi proseslər cərəyanında və insan davranışında bilik, koqnitiv struktur mühüm rol oynayır.** Eyni zamanda bu cərəyan şərti, **fərdi fərqləri**, emosiyaları koqnitiv nəzəriyyə kontekstində yanır, öyrənir. İnsanın bilik ehtiyatı nə qədər çoxdursa insanın **koqnitiv xəritəsi** bir o qədər genişdir.

Bu cərəyan hal - hazırda nəinki Amerikada, hətta bir sıra Avropa ölkələrində yayılmışdır. Nümayəndələri C.Broner, U.Nayser, P.Atkinson və b. Bunlardan ən çox diqqəti cəlb edəni Amerika psixoloqu L.Festinqerin koqnitiv dissonans nəzəriyyəsidir.

1. L.Festinqerin koqnitiv dissonans nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə əgər fərdin şüurunda eyni bir obyektə və hadisəyə dair məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan bilik qarşılaşsın, onda fərd bir növ diskomfortluq hissi keçirir və o həmin hissədən yaxa qurtarmağa çalışır. Bəzən obyektiv şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər şəkildə hərəkət etməli olur. Bu zaman insanın bilikləri və real davranışı arasında ziddiyyət meydana gəlir. Yerinə yetirilən iş cansıxıcı olur. Ona görə də fərd bu vəzifəni yerinə yetirmək, həmin vəziyyətdən çıxmaq üçün müvafiq obyektlər və ya hadisələr haqqında öz biliyini və sosial ustanovkasını yenidən qurmağa, təşkil etməyə çalışır ki, onların arasındakı həmin ziddiyyəti aradan götürmüş olsun. L.Festinqerə görə öz hərəkətinə, davranışına bəraət qazandıрмаğı gücləndirməyə çalışan insan **ya öz**

davranışını dəyişir, ya özünün hərəkətinin bağlı olduğu **obyektə münasi-bətini dəyişir**, ya da həmin davranışın özünə və başqalarına əhəmiyyətini qiymətdən salır.

7.4. Şəxsiyyət haqqında klinik nəzəriyyə

Şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr içərisində klinik nəzəriyyə də özünəməxsus yer tutur. Bunlara K.Xorninin nevroz nəzəriyyəsini, E.Frommun konsepsiyasını, Q.S.Sallivenin interpersonal nəzəriyyəsini, E.Eriksonun eqo-psixologiyasını aid etmək olar.

1. K.Xorninin nevroz nəzəriyyəsi

Amerika psixoloqu **Kartin Xorni** (1885- 1952) insan şəxsiyyətinin əsasında anadangəlmə narahatlaq hissini qoymuşdur. Onun fikrincə uşaq həmin hisslə doğulur. Doğulduğu gündən uşaq üzvü səviyyədə narahatlaq hissi keçirməyə başlayır və həmin hisslər onun bütün sonrakı həyatına təsir edir, onu bəzəyir, psixi fəaliyyətin daxili xassəsi kimi özünü göstərməyə başlayır. Mövcud olduğu ilk saniyədən başlayaraq insan dünyaya qarşı düşmənçilik hissi keçirməyə başlayır. Məhz buna əsaslanaraq K.Xorni narahatlıq hissini insanın davranışının əsas motivasiyası hesab edir və onu «**köklü həyəcan**» adlandırır. Onun fikrincə «köklü həyəcan» insanı təhlükəsizliyə cəhd göstərməyə məcbur edir.

2. E.Frommun konsepsiyası

Şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsi konsepsiyasında **Erik Frommun** (1900 – 1980) da xidmətləri az olmamışdır. O, Almaniyada anadan olmuş, fəaliyyətə başlamış, sonra Amerikaya, oradan da Meksikaya getmişdir. Froma görə ictimai inkişaf şəxsiyyətin daha çox fərdiləşməsi ilə azadlığına gətirib çıxarır. Onun fikrincə yeni **azadlıq - inamsızlıq, öz gücünü duymamaq, şübhə, tənhalıq və həyəcanın meydana gəlməsi ilə bağlıdır**. Buradan da şəxsiyyətin «**azadlıqdan qaçması**» meydana gəlir. O, özünün «**Azadlıqdan qaçış**» kitabında Amerikanı xəstə ölkə adlandırmışdır. Onun fikrincə kapitalizm cəmiyyətindəki rəqabət nevrozik şəxsiyyətlər, funksional nevroz yaradır.

E.Fromm adamları bir şəxsiyyət kimi **dörd yerə** ayırır:

1. Mazaxist tipə - cəmiyyətdə daim uğursuzluqlarla qarşılaşan adamdır. Bu uğursuzluqda o yalnız özünü günahkar sayır.

2. Sadist tip - öz uğursuzluqlarının günahını özündə deyil, başqa adamlar-da, cəmiyyətdə görür. O, adamları və dünyanı düşmən kimi qavrayır və onları məhv etməyə cəhd göstərir. Daima hakimiyyətə, hökmranlığa, əzməyə, dağıtmağa can atır.

3. Konformist tip - ümumi kütləyə qarışır, başqaları necədirsə onlar kimi olmağa,

onlardan fərqlənməməyə cəhd edir. O, həmişə mövcud şəraitə uyğunlaşır.

4. Tənha tip (tərk dünya) - həmişə mübarizədən, cəmiyyətdən uzaqlaşır, situasiyadan kənar olmağa, ondan qaçmağa çalışır.

3. Q.S.Sallivenin interpersonal nəzəriyyəsi

Şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsinin digər nümayəndəsi Amerika psixoloqu **Q.S.Salliven** (1892- 1949) olmuşdur. O, əsasən K.Xorninin istiqamətini qəbul etmişdir. Onun fikrincə psixoloji tədqiqatların obyektini ayrı-ayrı subyektlər deyil, subyektlərin birgə fəaliyyətinin məhsulu olan şəxsiyyət olmalıdır. Salliven şəxsiyyətin inkişafının mexanizmini aşağıdakı şəkildə nəzərdə tutur:

1) incəliyə, əzizlənməyə tələbat, 2) həyəcandan qaçmaq cəhdi.

Sallivenin fikrincə təhlükəsizliyə olan tələbat, həyəcandan qaçmaq cəhdi sosial xarakter daşıyır, lakin bu sosiallıq uşaq doğularkən onun üzvü tələbatına daxil olur. Salliven belə hesab edir ki, uşaq doğularkən hər iki mexanizm mövcud olur və onlar şəxsiyyətin inkişaf mexanizmini təşkil edirlər. Lakin insan yaşadığı xarici aləmdə daima onu təmin etməyən və həyəcan doğuran hallarla rastlaşır. Məhz xarici aləmlə həmin mübarizədə, başqa sözlə, narahatlıqla mübarizədə insan şəxsiyyəti formalaşır.

Salliven bunu «**mən- sistem**» adlandırır. O göstərir ki, «**mən-sistem**», daha doğrusu, şəxsiyyət, **birincisi, süursuzluq səviyyəsində narahatlıqla mübarizədə, ikincisi, həmin narahatlıqdan yaxa qurtarmaq üçün müxtəlif vasitələri tapma prosesində inkişaf edir**. «Mən-sistem» uşağı, yeniyetməni, sonradan isə yaşlı adamları əvvəlcə ananın, sonra isə başqa adamların, məsələn, iş yerindəki həmkarlarının köməyinə qaçmağa məcbur edir. Beləliklə də Sallivenə görə şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşan şəxsiyyətin mexanizmi kimi özünü göstərməyə başlayır.

4. E.Eriksonun eqo-psixologiyası (epigenetik nəzəriyyə)

Nəhayət, şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsində özünəməxsus yer tutan psixoloqlardan biri də **Erik Erikson** (1902-1994) olmuşdur. E.Erikson Almaniya doğulmuş, 1927-33 cü illərdə Vianada Freydlə birlikdə işləmiş, 1933-cü ildən ABŞ'a köçmüşdür. O, **eqo-psixologiya** konsepsiyası yaradıcılarından biri olmuşdur. Onun nəzəriyyəsi **epigenetik nəzəriyyə** adı ilə məşhurdur. Onun fikrincə şəxsiyyətin inkişafı sosial aləmlə müəyyən edilir. O, «**şəxsiyyətin identikliyi**» anlayışını irəli sürmüş və həmin anlayış altında insanın əhatə olduğu sosial aləmlə qırılmaz əlaqəsi barədə ona məlumat verən mərkəzi keyfiyyəti nəzərdə tutmuşdur. Həmin keyfiyyətlər aşağıdakı parametrlərdə ifadə olunur: insanın özünə doğru mərkəzləşməsində, sosial qrupla, onu əhatə edənlərlə

eyniləşdirmədə, insanın öz qiymətini, sosial rolunu müəyyənləşdirmə-sində.

7.5. Şəxsiyyət haqqında biheviolist nəzəriyyə

Şəxsiyyətin biheviolist nəzəriyyəsi də psixologiya tarixində özünə müvafiq yer tutmuşdur. Buraya B.Skinnerin nəzəriyyəsi, A.Bandur və D.Dollardın sosial təlim nəzəriyyəsi aiddir. Bihover - ingiliscə **davranış** deməkdir. XX əsrin əvvəllərində ABŞ da yaranmışdır. Əsasını qoyan Edvard Torundayq (1874 - 1949) olmuşdur. Beləki heyvanlar üzərində eksperimentlər aparır.

Cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson hesab olunur (1878 - 1958). Uotson ilk dəfə 1913 -ildə Amerikada psixoloji xəbərlər jurnalında “Psixologiya Biheviolist - onu necə görür” adlı proqram məqalə nəşr etdirir. Bu məqalə cərəyanın manifestin hesab olunur. (Manifest - əsas müddəalar deməkdir.)

Bu cərəyan psixologiya elminə yeni bir metod olan eksperiment metodunu gətirir və hesab edirdi ki, psixoloji biliklər yalnız təcrübi yolla öyrənə bilər. Onlar hesab edirdilər ki, **psixologiya elmi şüuru deyil davranışı öyrənməlidir.** Davranışın formasını onlar **stimul (S) reaksiya (R)** kimi təsvir edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, müvafiq stimula tətbiq etməklə orqanizmdə o cümlədən insandada istənilən reaksiyanı formalaşdırmaq mümkündür. Onlar stimula dedikdə - orqanizmə təsir edən qıcıqlandırıcıları, reaksiya dedikdə - isə orqanizmdə müvafiq davranış başa düşülür. Onlar eksperimenti heyvanlar: sçovullar, göyərçinlər üzərində aparır, alınan nəticələri isə insanlara şamil edirdilər.

Onlar şüur anlayışını ümumiyyətlə öyrənmirlər. Ona görə ki, şüur üzərində eksperiment aparmaq mümkün deyildir. **Əsas məqsəd stimullarla reaksiya arasında əlaqə yaratmaqdır.** O vaxt stimulla reaksiya arasında orq.

1. B.F.Skinnerin nəzəriyyəsi

Bu sahədə **B.F.Skinnerin** (1904-1990) nəzəriyyəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.Skinner müasir Amerika biheviolist psixologiya məktəbinin nümayəndəsi olmuşdur. O, neobiheviolizmin əleyhinə çıxmış, psixologiya yalnız **stimul, reaksiya** və həmin **reaksiyaların möhkəmləndirilməsinin** zahiri müşahidə olunan qanunauyğunluqlarını qeyd etməklə kifayətlənmişdir. B.Skinner **“Operant”** (operasiya, əməliyyat sözündən) öyrənmə konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Bu konsepsiyaya görə orqanizm məhz ona görə yeni reaksiya verir ki, özü onu möhkəmləndirir və yalnız bundan sonra xarici stimula reaksiya yaradır. İlk növbədə Skinner **operant davranışı** bir sıra orijinal metodika və cihazları tətbiq etməklə öyrənmişdir. O, proqramlaşdırılmış təlimin əsasını qoymuşdur.

A.Bandura və **D.Dollardın** sosial təlim nəzəriyyələri də şəxsiyyətin biheviort nəzəriyyələri içərisində özünəməxsus yer tutmuşdur.

7.6. Şəxsiyyət haqqında humanist nəzəriyyə

Humanist nəzəriyyə də şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr içərisində özünə sabbalı yer tutmuşdur. Bunlardan **K.Rocersin** və **A.Maslounun** özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi və **R.Meyyin** ekzistensial psixologiyası xüsusi diqqət doğurur. Həmin nəzəriyyə tərəfdarları şəxsiyyətə cəmiyyətdəki həyat və fəaliyyət prosesində yaranan hər hansı bir psixoloji törəmə kimi, insan təcrübəsinin inkişafı, ictimai davranış formalarının mənimsənilməsi məhsulu kimi baxırlar.

Həmin istiqamətin nümayəndələrinin əsərlərində tez-tez belə bir fikir irəli sürülür ki, insanda əvvəlcədən humaniod, altruistik tələbatlar mövcud olur və məhz həmin tələbatlar insan davranışının mənbəyini təşkil edir.

1. Karl Rocersin özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi

Humanist psixologiya məktəbinə mənsub olan amerika psixoloqu **Karl Rocers** (1902-1987) şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti kimi **mən** konsepsiyasını qəbul etmişdir. Onun nəzəriyyəsi **özünüaktuallaşdırma** adı ilə məşhurdur. Onun fikrincə **mən konsepsiya subyektlə ətraf mühit** (birinci növbədə sosial mühit) arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır və onun davranışının özünütənziminin inteqral mexanizmini təşkil edir. Mən konsepsiya və ideal mən haqqındakı təsəvvürlər arasındakı uyğunlaşma, eləcə də bilavasitə real təribə və real “mən” arasındakı uyğunluğun pozulması özünüaktuallaşdırma cəhdi yaradır.

Karl Rocersə görə hətta ən ilkin tələbat və cəhd insana o şəraitdə təsir göstərə bilər ki, onlar müvafiq normalara uyğun olsun. Onun fikrincə tələbat müsbət qiymətləndirildikdə şəxsiyyətin inkişafı ilə yanaşı həmin tələbatlar daha da əsaslı olmağa başlayır və son nəticədə insan öz orqanizminin tələbatlarının ödənilməsindən daha çox, başqa adamların onu bəyənməsinə və ona hörmət etməsinə ehtiyac duymağa başlayır. Hörmət əsasında özünəhörmət baş verir ki, bu da fərdin mühüm tələbatlarından birinə çevrilir.

2. Abraham Maslounun özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi

Humanist psixologiyanın ən ifrat nümayəndələrindən biri amerikan psixoloqu **Abraham Maslou** (1908-1970) olmuşdur. O, şəxsiyyət tələbatlarının ierarxik quruluşunu vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq, o, insan tələbatlarının yeddi səviyyəsini

ayırd etmişdir, ən aşağı səviyyədə olan fizioloji tələbatlardan başlayaraq ən ali tələbat olan özünüaktuallaşdırmaya qədər ierarxik yüksəliş baş verir.

Tələbatların ierarxik piramidası:

1. **Fizioloji tələbatlar** (aclıq, susuzluq, istidən, soyuqdan qorunmaq və s)
2. **Təhükəsizliyə tələbat** (özünü müdafiə olunmuş hiss etmək, qorxudan və uğursuzluqdan, təcavüzkarlıqdan yaxa qurtarmaq);
3. **Mənsubiyyətə və məhəbbətə tələbat** (cəmiyyətə mənsub olmaq, insanlarla yanaşı olmaq, onlar tərəfindən qəbul olunmaq, tanınmaq);
4. **Hörmətə olan tələbat** (səlahiyyət, müvəffəqiyyət əldə etmək, bəyənilmək, tanınmaq, nüfuz sahibi olmaq);
5. **İdrak tələbatları** (bilmək, bacarmaq, anlamaq, tədqiq etmək);
6. **Estetik tələbatlar** (harmoniya, intizam, gözəllik);
7. **Özünüaktuallaşdırmaya tələbat** (özünün məqsəd və qabiliyyətlərini həyata keçirmək).

3. R.Meyyin ekzistensial psixologiya nəzəriyyəsi

Nəhayət, şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyələrinə **R.Meyyin** (1909-1994) **ekzistensial psixologiya** nəzəriyyəsi də daxildir. Bu nəzəriyyə humanistik psixologiyanın istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Ekzistensial psixologiyanın öyrəndiyi sahələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) zaman, həyat və onun problemləri;
- 2) azadlıq, məsuliyyət və seçmə problemləri;
- 3) ünsiyyət, məhəbbət və tənhalıq problemləri;
- 4) yaşamağın, mövcud olmağın mənasını axtarmaq problemləri.

Ekzistensial psixologiya konkret insanın şəxsi təcrübəsinin ümumi sxemə uyğun gəlməməsinin unikallığını qeyd edir. Ekzistensial psixologiya-nın əsas məqsədlərindən biri şəxsiyyətin **autentiklik** - onun həyatdakı varlığının onun daxili təbiətinə uyğunluğu probleminin həllindən ibarət olmuşdur. Müasir ekzistensial psixologiyanın təcrübəsində psixoanalizin bir çox nailiyyətlərindən istifadə olunmuşdur.

8. Şəxsiyyət tipologiyası

Hər bir şəxsiyyət təkrarolunmaz xüsusiyyətlərə malikdir. Çünki o, tipik olanla fərdi olanın vəhdətini təşkil edir. Bununla belə, ayrı-ayrı adamların fəaliyyətində, davranışında da uyğun cəhətlər olduqca çoxdur. Ona görə də insanları uyğun, oxşar əlamətlərinə görə

müxtəlif şərti qruplara ayırmaq mümkündür ki, bu da adətən **şəxsiyyətin sosial tipləri** adlanır.

Tipologiya nədir? Tipologiya iki yunan sözündən tip (müəyyən adamlar qrupu üçün nümunə, onların ümumiləşmiş obrazı) və loqos (təlim, elm) sözlərindən əmələ gəlmişdir. **Tipologiya** - cisim və hadisələrin müxtəlif tipləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən təsnifat başa düşülür. Müxtəlif psixoloji ədəbiyyatlarda şəxsiyyətin ayrı-ayrı tipologiyalarına rast gəlinir. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq.

1. Şostromun şəxsiyyət tipologiyası

E.Şostrom özünün “**Antikarneqi və manipulyator insan**” kitabında xarakterin xüsusi sosial tipi kimi manipulyator tipini fərqləndirir. Onun fikrincə, manipulyator nəyin bahasına olursa olsun, situasiyaya nəzarəti itirmək istəmir. Manipulyatorun bir neçə əsas tipi var:

1. Diktator - Əski

a. Diktator - öz istəyini zorakılıqla və hər kəsi özünə tabe etməklə əldə etməyə çalışır. Başqalarına tənqidi yanaşır.

b. Əski - qorxaqdır, səmimiyyətdən qorxur, ona görə də öz egoist məqsədlərinə müxtəlif manipulyasiyalar yolu ilə nail olmağa çalışır.

2. Kalkulyator - Yapışqan

a. Kalkulyator - daim başqalarına nəzarət edir. Buna səbəb isə onun inam-sızlığı, heç kimə etibar etməməsi, şübhələnməsi, qorxusudur. Müxtəlif hiylələrə əl atır.

b. Yapışqan - insanların qarşısında qorxmur. Lakin başqalarının hesabına yaşamağa çalışır, insanların acıma duyğusu ilə manipulyasiya edir, ətrafdakıların qayğısının predmetinə çevrilməyə çalışır.

3. Xuliqan – Yaxşı oğlan

a. Xuliqan – öz məqsədinə aqressiya, açıq zorakılıq yolu ilə çatmağa çalışır. O, əsəbi, qorxaqdır, insanlara nifrətlə yanaşır. Mövcud normalara, qanunlara zidd hərəkət edir.

b. Yaxşı oğlan – öz egoist məqsədinə yaxşı insan, yaltaq maskası geyərək çatır. İnsanlardan qorxmur, onların mədəniyyəti ilə manipulyasiya edir.

4. Hakim - Müdafiəçi

a. Hakim - öz fikirlərində haqlı olmasına çox əmindir. Qürurludur. Heç kimə inanmır, insanları çətinliklə bağışlayır.

b. Müdafiəçi – insanlara daim kömək etməyə çalışır, onları dəstəkləyir, başa düşdüyünü nümayiş etdirir. Eyni zamanda başqalarının taleyinin onun əlində olmasından həzz alır. İnsanların qüsurlarını, səhvlərini anlayışla qarşılayır.

Manipulyatorlarda bu tiplərdən biri və ya bir neçəsi **hipertrofiya** olunub.

Manipulyativ sistemin də 4 tipini fərqləndirmək olar:

1. Aktiv manipulyator – digərləri ilə fəal metodların köməyi ilə manipulyasiya etməyə çalışır. Münasibətlərdə özünün zəifliyini nümayiş etdirməkdən çəkinir.

2. Passiv manipulyator – özünü daha çox köməksiz kimi təqdim edir, aktiv manipulyatordan asılı vəziyyətə düşür.

3. Yarışan manipulyator – onun üçün həyat döyüş, digər insanlar onun rəqibləri və ya düşmənləridir (real və ya potensial).

4. Etinasız manipulyator – hər şeyə etinasız münasibət bəsləyir.

2. Erik Fromm'un şəxsiyyət tipologiyası

Erik Fromm insanları bir şəxsiyyət kimi 4 tipə ayırır:

1. Mazaxist tip – cəmiyyətdə daima uğursuzluqlarla qarşılaşan adamdır. Bu uğursuzluqda o yalnız özünü günahkar sayır.

2. Sadist tip – öz uğursuzluqlarının günahını özündə deyil, başqa adamlarda, cəmiyyətdə görür. O adamları və dünyanı düşmən kimi qavrayır və onları məhv etməyə cəhd göstərir. Daima hakimiyyətə, hökmranlığa, əzməyə, dağıtmağa can atır.

3. Konformist tip – ümumi kütləyə qarışır, başqaları necədirsə onlar kimi olmağa, onlardan fərqlənməməyə cəhd edir. O, həmişə mövcud şəraitə uyğunlaşır.

4. Tənha tip – həmişə mübarizədən, cəmiyyətdən uzaqlaşır, situasiyadan hənər olmağa, ondan qaçmağa çalışır.

3. Şprangerin şəxsiyyət tipologiyası

Şpranger şəxsiyyətdə əsas sərvət meyillərini götürürdü və o belə hesab edirdi ki, hər bir insan öz sərvət meyilinin köməyi ilə dünyanı dərk edir. Şpranger bütün ideyalarını "**Həyat forması**" adlı əsərində izah edir. Şpranger dünyanı dərk etmənin 6 formasını qeyd edib. Onları bəzən **həyat forması** da adlandırırlar. Hər bir şəxsədə olan sərvət meyli bəşəriyyətin sərvət meylinin məhsulu hesab edilir. 1) nəzəri tip, 2) ekonomik tip, 3) estetik tip, 4) sosial tip, 5) siyasi tip, 6) dini tip.

1. Nəzəri tip - dərk etməyə can atır, dünyanın, insan münasibətlərinin dərk olunması onun üçün əsasdır. Nəzəri tip dedikdə Ş-pran-ger tək alimi yox, istənilən sənət sahibini nəzərdə tutur. Bu cür adam üçün əsas məsələ baş verən hadisə ilə onlar

arasındaki qanunauyğunluqların dərk olunmasıdır. Özünü, Platonu, Kantı bu tipin nümayəndəsi hesab edir.

2. Ekonomik tip - dərketmənin özündə mənfəət, xeyr axtarır. Amma Şpranger bu tipi **egoist** adlandırmır. Ekonomik tip idrakda həm özünə, həm ailəsinə, həm də bəşəriyyətə fayda axtarır. Şpranger buna misal olaraq Lamertini göstərir. Əgər Kant bütöv başdırsa, Lamerti əldir. Ekonomik tip yaradıcı, nəzəri tip isə düşünən dərk edəndir.

3. Estetik tip - dünyanı təəssüratlarla dərk edir. Dünyanı gözəllik xilas edəcəkdir - devizi məhz buna aiddir. Onlar hər zaman hər yerdə hər şeyi harmonik ya da **qeyri-harmonik** şəkildə qavrayırlar. Ətrafda hər şey harmoniyada olanda estetik özünü rahat hiss edir. Pis olduqda isə əksinə narazılıq, diskomfort. Estetik tipə aid olanlar ünsiyyətə daha çox meyillidir. Ən az ünsiyyətə malik olan nəzəri tipdir. Nəzəri tipə aid olanlar özlərinə lazım olana cəhd edib, yalnız özlərini dərk edirlər.

4. Sosial tip - özünü başqasında tapmaq istəyən şəxsdir. Öz xoşvəxtliyini, həyatının mənasını başqasını sevindirməkdə görür və tapır. Sosial tipin sevgisi bütünlüklə bəşəriyyətə yönəlib. Onun hər bir hərəkəti qayğı və sevgi ilə müşayiət olunur. Sosial tip qayğı, kömək göstərə bilmədikdə əziyyət çəkir. Belə ki, sosial tip hakimiyyətə malik olduqda həmişə ətrafdakılara kömək göstərir.

5. Siyasi tip - administrativdir, hakimiyyətə can atır. Şprangerə görə o hakimiyyətdə olduqda yüksək tələblərə əməl etmək gücünə malikdir. Rəhbər olmaq üçün tabe olmağı bacarmaq lazımdır. Şprangerə görə hakimiyyətə yalnız fiziki məcburiyyətlə deyil, həm də ruhi yolla gəlmək olar. Müharibə siyasətin başqa vasitələrlə davam etdirilməsi deməkdir. Geniş dairələrdə hakim olmaq istəyən, yalnız öz gücü hesabına keçinə bilməz. O hökmən öz gücünə kollektiv gücü də qoşmalıdır. Öz arxasına güclü qrup toplaya bilən şəxs siyasi xadim olur.

6. Din tip - həyatın mənasını dərk etməyə çalışır. Bu tipə mənsub olan sübut edir ki, ilahi qüvvə idarə edir və hər şeyin səbəbi və sahibi ilahi varlıqdır. Şpranger bu tip altında həm də tək dua edən insanı nəzərdə tutmur. Həmin adam heç nəyə sitayiş etmir, amma ən böyük həqiqətin yoxdan, ilahi varlıqdan yarandığını deyir.

Şpranger öz təsnifatı ilə demək istəyir ki, insanlar bir-birindən sərvət meylinə görə fərqlənirlər.

4. Karl Yunqun şəxsiyyət tipologiyası

İsveçrə psixoloqu Karl Yunq (1875-1967) öz sistemini analitik psixologiya adlandırmışdır. K.Yunq **ekstraversiya** və **intraversiya** anlayışlarını şəxsiyyətin

tipologiyasının əsası kimi psixologiyaya daxil etmiş, ekstravertiv və intravertiv tipləri xarakterizə etmişdir.

Ekstravertiv şəxsiyyət - özünün bütün maraqlarını xarici aləmə yönəltdiyi

Intravert şəxsiyyət – bütün maraqları, bütün həyat enerjisi özünə, özünün daxili aləminə yönəlmiş olur.

9. Şəxsiyyətin sosializasiyası

Şəxsiyyət probleminin olduqca mühüm cəhətlərindən birini şəxsiyyətin təşəkkülü, formalaşması, cəmiyyətə daxil olması məsələsi təşkil edir. Öz nəzəri və əməli əhəmiyyətinə görə bu problem şəxsiyyətin quruluşu probleminə heç də az əhəmiyyətli məsələ deyildir. Əlbəttə, şəxsiyyətin dəyişməsi və təşəkkülü məsələsinin tədqiqi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Lakin şəxsiyyət probleminin dinamik cəhəti, başqa sözlə, şəxsiyyətin dinamikası əsasən şəxsiyyətin tərbiyəsi, təşəkkülü baxımından öyrənilmişdir. Ancaq nə şəxsiyyətə göstərilən müntəzəm, məqsədyönlü, planlı təsir, nə də ümumiyyətlə şəxsiyyətin təşəkkülü prosesi, şəxsiyyət sosiallaşdıqca onda baş verən bütün dəyişiklikləri əhatə etmir. Yəni, insanda baş verən bütün dəyişiklikləri yalnız təlim – tərbiyənin təsiri ilə bağlamaq olmaz. İnsanın cəmiyyətdə fəaliyyət sahəsi olduqca genişdir. O, insanın gündəlik yaşayışı ilə bağlıdır. İnsanın bir insan kimi yetişməsində, böyüməsində, təkmilləşməsində, bir sözlə, sosiallaşmasında bu sahənin rolu olduqca böyükdür.

Sosializasiya anlayışı elmi ədəbiyyata son zamanlarda daxil olmuşdur. Bəzi alimlər bu anlayışın elmi ədəbiyyata gətirilməsinə hətta etiraz etmişlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, **tərbiyə** və **şəxsiyyətin təşəkkülü** anlayışı sosializasiya anlayışını tamamilə əhatə edir və ona görə də həmin sözü çəkinmədən tərbiyə və ya şəxsiyyətin təşəkkülü ifadələri ilə əvəz etmək mümkündür. Bir müddət tərbiyə və sosializasiya anlayışları eyni mənada, sinonim sözlər kimi də işləndi. Lakin bir qədər sonra məlum oldu ki, nə tərbiyə sözü, nə də şəxsiyyətin təşəkkülü ifadəsi sosializasiya anlayışını tam şəkildə əhatə etmir. Bəzi alimlərin fikrincə, **sosializasiya fərdin inkişafının sosial cəhətdən şərtlənməsi deməkdir.** Lakin alimlərin böyük bir qrupu bu fikirlə razılaşmır. Onlar belə hesab edirlər ki, sosializasiyanın mahiyyətini insanın insanlaşması təşkil edir. Sosiallaşmanı yalnız fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsi ilə məhdudlaşdırmaq, onu sosial təsirlərin passiv obyektinə çevirirdi. Əlbəttə, bu prosesdə insan sosial təsirlərə məruz qalır. Lakin, bu insan ilə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin yalnız bir tərəfidir. İkinci

olduqca mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, insan müxtəlif sosial təsir və münasibətlərin obyektini olmaqla bərabər, həm də həmin təsir və münasibətlərin subyektidir. Yəni, insan bu prosesdə fəaldır. İnsan mühit ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində fəal olmasaydı, onun sosializasiyası mümkün olmazdı, o, sosial təcrübəni və mədəniyyəti mənimsəyə bilməzdi. Ən nəhayət sosiallaşma bir dəfə yaranmış münasibət deyildir, o daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə, dinamikada olan münasibətdir. Hər bir fərd ayrı-ayrılıqda özündən əvvəlki dövrdə yaşamış insanlar kimi bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşır. Müəyyən rol və funksiyaları qəbul edir və mənimsəyir.

Beləliklə, aydın olur ki, insanın sosializasiyası çoxcəhətli, mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin müəyyən bioloji əsası vardır, prosesin özü isə insanın bilavasitə sosial qrupa daxil olmasından ibarətdir. Bunun üçün isə **sosial dərkətmə, sosial ünsiyyət** tələb olunur. İnsan əməli fəaliyyət vərdişlərinə, maddi əşyalar aləminə yiyələnir.

Sosiallaşma prosesində insan fəal varlıq kimi ətraf mühiti dəyişdirir və eyni zamanda özü keyfiyyətcə dəyişir, hərtərəfli və ahəngdar şəkildə inkişaf edir.

2. Sosializasiya prosesi və onun quruluşu

Mürəkkəb və çoxcəhətli sosiallaşma prosesinin müəyyən mexanizmi, ardıcılığı və mərhələləri vardır.

Sosiallaşmanın mexanizmi dedikdə, birinci növbədə onun üsul və vasitələri nəzərdə tutulur. İnsan sosial təcrübəni müəyyən vasitə və üsulların köməyi ilə öyrənir. Buraya **təqlid, təlqin, bənzətmə, rəhbərlik** və s. aiddir.

Sosializasiyanın ardıcılığı dedikdə, onun əsas istiqamətləri, dövr və mərhələləri nəzərdə tutulur. Sosial təcrübəyə yiyələnərkən insan (1) əvvəla maddi mədəniyyət sərvətlərini öyrənir və mənimsəyir. Bu sosial təcrübəyə yiyələnmənin birinci cəhətidir. Sosial təcrübəyə yiyələnmənin ikinci cəhətini isə (2) sosial münasibətlərin zənginlik və müxtəlifliyi ilə tanışlıq və onların mənimsənilməsi təşkil edir. Hər aspektin özünün mexanizm və üsulları vardır. Məsələn, maddi nemətlərə sahib olmaq üçün təlim, təlqin, təqlid, nümunə və s. üsullardan, sosial münasibətlər sisteminə yiyələnmək üçün isə inandırma, identifikasiya, rəhbərlik, yoluxdurma və sairədən istifadə olunur.

Sosializasiya prosesinin amillərinə ailə, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri, məktəb və s. aiddir. Bu amillərin bir hissəsi fərdi bilavasitə əhatə edən mikromühitdə (ailə, məktəb və s.) digər hissəsi isə makromühitdə, sosial müəssisə və təşkilatlar fəaliyyət göstərir.

Sosializasiya prosesinin mərhələləri: sosializasiya prosesinin mərhələləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, çex alimi **Yarovskinin** fikrinə görə, sosializasiyanın mərhələləri:

I mərhələsi - insan sosial münasibətlər və normalar sistemə yiyələnir.

II mərhələsi - şəxsiyyətlərarası münasibətləri mənimsəyir.

III mərhələdə - insan mənəviyyatca zənginləşir, öz qabiliyyət və istedadını şəxsi təcrübəsi əsasında inkişaf etdirir.

Rus alimi **Q.M.Andreyeva** da sosializasiya prosesini üç mərhələyə bölür:

1. İlkin mərhələ - bu mərhələ uşaqlıq dövrünü əhatə edir.

2. Marginal sosializasiya – yeniyetmənin sosializasiyası.

3. Sabit və ya konseptual, ya da tam sosializasiya (17-18 yaşından 23-25 yaşadək)

Bu təsnifatın iki nöqsanı vardır. Əvvəla, mərhələlərin hansı əsasa görə seçilməsi aydın deyildir. İkincisi, Q.M.Andreyevanın təsnifatında sosializasiya müəyyən yaşla məhdudlaşır. Müəyyən yaş dairəsinə aid edilir. Halbuki sosiallaşma prosesi ömürboyu davam edən bir prosesdir.

Sosializasiya multifaktorlu prosesdir: onların cəmiyyətlə inteqrasiyası mürəkkəb və çoxcəhətli sosializasiya proseslərindən başlayır, bu proseslərin axarında da inkişaf edir.

Cəmiyyət həyatının bənzərsiz rol repertuarları var. Uşaqlar doğulduqları gündən komik, dramatik və ya faciəli rollar aləminə düşür, yazılmış qaydalardan çox yazılmamış qaydaları ilə seçilən bu rolları ifadə etmək üçün zəruri olan təcrübəni mənimsəyirlər. İctimai təcrübənin mənimsənilməsi sosializasiya proseslərinin vektorunu təşkil edir.

Sosializasiya prosesinin müxtəlif **təsnifatları** məlumdur (bax: Q.Krayq, 23-26, H.Ə.Əlizadə, 340). Bu təsnifatlarda sosializasiyanın 4 başlıca sistemi – mikro -, mezo -, ekzo – və makrosistemləri ayırd edilir. Onlar aşağıdakılarla səciiyələninir:

1. Mikrosistem: ailə + dini qruplar + həmyaşlı uşaqlar cəmiyyəti + yaşayış yerinin sosial-mədəni mühiti + tərbiyə institutları.

2. Mezosistem: etno-mədəni amillər + yaşayış məskəninin tipi + kütləvi kommunikasiya vasitələri.

3. Ekzosistem: valideynlərin iş yeri + yerli səhiyyə şöbələri + məişət şəraitinin yaxşılaşması + uşağın bacı və qardaşlarının ailəsi + dostlarının ailəsi.

4. Makrosistem: planetar proseslər + ölkənin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri + cəmiyyət + dövlət...

İstər mikro, istər mezo və ekzo, istərsə də makro amillərdən hər birinin sosializasiya prosesində öz “mütləq” çəkisi olsa da, onlar bu mürəkkəb və ziddiyyətli prosesi qarşılıqlı əlaqədə şərtləndirir.

Sosializasiya prosesinin özünəməxsus mexanizmləri var. Onlardan ikisi – **imitasiya** və **identifikasiya** xüsusilə önəmlidir. **İmitasiya** - müəyyən sosial modelin şüurlu surətdə yansınması kimi özünü göstərir. **İdentifikasiya** - prosesində isə uşaq özünü təqlid obyektinə eyniləşdirir və bu yolla sosial təcrübəni mənimsəyir.

Sosializasiya prosesinin müxtəlif aspektləri var. Onun ən başlıca aspekti bilavasitə qrup təcrübəsinin mənimsənilməsi və bu prosesdə şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

Görəsən, qrup təcrübəsi uşaqlara necə verilir? Ən başlıcası isə bu təcrübənin məzmunu nədən ibarətdir? Sualın cavbı birmənalıdır: sosializasiya qrup normaları və sərvətlərinin verilməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə, ailə ilə, ata və ana ilə bağlıdır.

Sosializasiya prosesində uşaq sosial təcrübəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşır. Sosializasiya şəxsiyyətin sosial inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır, solumun psixoloji kodlarının açılmasında önəmli rol oynayır.

3. Sosializasiyanın sosial-psixoloji effektləri

Hələ qədim zamanlardan insanın ömür yolunu iki mərhələyə - uşaqlıq və yaşlılıq dövrünə bölüblər. Uşaqlığın öz ölçüləri olub, yaşlılığın öz ölçüləri. **Akselerasiya** şəraitində **akselerant uşaqlar meydana çıxıb**. Akselerasiya, (latınca *aceleratio* – sürətlənmə deməkdir) özünü uzun müddət uşaq və yeniyetmələrin daha çox somatik inkişafı cə cinsi yetişməsi sahəsində göstərirdi. Elmi-texniki tərəqqi şəraitində isə uşaqların psixi, ilk növbədə, əqli inkişafının sürətlənməsi faktları da diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. **Psixoloji akselerasiya** müxtəlif amillərlə şərtlənir. Bu amillərə içərisində ailənin rolu son dərəcə önəmlidir. Bu gün akselerant uşaqlarla yanaşı, **reterdant uşaqlara** da təsadüf olunur. Reterdatio latın sözü olub ləngimə, yubanma çənasında işlənir. Psixi inkişafın, ilk növbədə, əqli inkişafın ləngiməsi reterdant uşaqların səciyyəvi xüsusiyyətidir. Onlar fiziki və psixi cəhətdən əsasən sağlam uşaqlardır. Bu cəhəti nəzərə alaraq reterdant uşaqları əqli cəhətdən geri qalan uşaqlardan ayırırlar və dizontogenez ölçüləri xarakterizə etməirlər.

Feminizasiya və **maskulinizasiya** effektləri diqqəti çoxdan çəksə də bir elmi fakt kimi əsasən XIX yüzilliyin sonlarında dərk olunmağa başlayıb, lakin zuuzn müddət sistemli şəkildə öyərilməyib.

Feminizasiya əlamətləri əlverişli şəraitdə bəzi oğlan uşaqlarının, ilk növbədə, tələbat-motivasiya sahəsində, iradi keyfiyyətlərin və xarakter əlamətlərinin dinamikasında özünü göstərir: bu oğlan uşaqları bəzənib düzənməyi xoşlayır, saç düzümündə, geyim tərzində qadınsayağı ünsürlərdən həvəslə istifadə edirlər. Bununla yanaşı, qızların bir qrupu da əksinə, oğlan ədalarına yiyələnirlər.

Feminizasiya effektlərini təhlil edəndə sosioloqlar və psixoloqlar diqqəti oğlanların tərbiyəsində qadınların – evdə anaların, məktəbdə isə çoxluq təşkil edən qadın müəllimlərinin daha fəal rol oynaması faktına cəlb edirlər: günün çox hissəsini qadınlarla ünsiyyət şəraitində keçirən oğlan uşaqları çox vaxt onların tək cə düşüncə tərzini götürmür, həm də məhz qadın meyarlarını mənimsəyir, başqa sözlə, dünyaya qadın gözü ilə baxmağa başlayır.

Müxtəlif faktların təhlili aydın şəkildə göstərir ki, feminizasiya və maskulinizasiya effektlərinin kökləri daha dərinədir. Hər şeydən öncə, ailə tərbiyəsində özünün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bəzi ailələrdə, xüsusilə, şəhər yerlərində oğlan və qız uşaqlarının tərbiyəsi bu sahədə əmələ gəlmiş və neçə-neçə nəslin təcrübəsində sınaqdan çıxmış ənənələrlə sadəcə olaraq səsleşmişdir.

Mövzu 5

Sosial psixologiyanın qrup problemi

Plan:

1. Qrup haqqında anlayış və qrupun funksiyaları
2. Sosial qrupun aşağı həddi
3. Qrupların təsnifatı
4. Qrupun ölçüsü və həcmi haqqında
5. Rengelman effekti
6. Kiçik qrupların formalaşması və inkişafı
7. Qrup nəzəriyyələri
  - 7.1.Sosioloji istiqamət: Xotorn eksperimentləri
  - 7.2.Sosial-psixoloji istiqamət: qrup dinamikası problemi
  - 7.3.Sosiometrik istiqamət: C.Moreno
  - 7.4.Stratometrik konsepsiya: sosial qrupların inkişaf səviyyəsi haqqında

1. Qrup haqqında anlayış və qrupun funksiyaları

Sosial psixologiyanın ən mücərrəd anlayışlarından biri - qrup anlayışdır. Müxtəlif psixoloji məktəblərdə qrupun definisiyası müxtəlif ölçülərlə dəyərləndirilir və şərh olunur (P.Sorokin, M.Şou, F.Ollport, C.Terner və b.)

Sosial qrupa verilmiş təriflərdən bəziləri ilə tanış olaq:

Qrup - fərdlərin kifayət qədər sabit məcmusunu ifadə edir və bir çox sosial psixoloqlar sağlam düşüncənin bu konsepsiyasını qəbul edirlər.

Qrup - fərdlərin elə məcmusudur ki, burada hamının varlığından hər kəsin hər hansı bir tələbatının təmin olunması üçün istifadə edilir.

Sosial qrup - mədəniyyət meyarları, sərvət meyilləri, həyat fəaliyyəti vasitələri və ya şəraiti ilə bir-birilə bağlı olan insanların nisbətən sabit birliyidir. Bu birliyin özünəməxsus məkan və zaman ölçüləri var.

Ayrıca götürülmüş hər bir adamın şəxsiyyət kimi səciyyəsi, psixologiyası və davranışı sosial mühitdən çox asılıdır. Sosial mühit isə yalnız ayrı-ayrı adamlardan deyil, kiçik və böyük qruplardan ibarətdir. Ümumiyyətlə, **qrup** dedikdə - tarixən müəyyən cəmiyyət çərçivəsində yaranmış ümumi mənafe, sərvətlər və davranış normalarına malik olan adamların nisbətən sabit məcmusu nəzərdə tutulur.

Roy Baumayster və digərlərinin fikrincə, insanların təkamül keçmişində onların arasında rabitələrin yaranması yaşamaq üçün son dərəcə zəruri idi. Buna görə hər hansı qrupa məxsus olmaq tələbatı anadangəlmə olmuşdur və hər bir cəmiyyətdə özünü göstərir.

Qrup insan üçün nə deməkdir? Həmin suala cavab ilk dəfə qrup dinamikası nəzəriyyəsinin banisi kimi məşhur olan **Kurt Levinin** əsərlərində səslənib. O bunu belə açıqlayıb:

1. Qrup - şəxsiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün zəmindir.
2. Qrup - məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün vasitədir.
3. İnsan qrupun bir hissəsidir, onun ideyalarının daşıyıcısıdır.
4. Qrup - insan üçün həyati məkandır.

Qrup anlayışını həm **kəmiyyət**, həm də **keyfiyyət** baxımından izah etmək olar. Məsələyə kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qrup dedikdə, müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Alimlərin böyük əksəriyyətinin fikrincə, **kiçik qrupun** optimal variantın 7 ± 2 dir, yəni 5 nəfərdən 9 nəfərə qədərdir. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə, məsələn, iki adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial – psixoloji cəhətdən qrup adlandırmaq üçün hələ kifayət deyildir.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşmasının və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir. Ona görə də qrupun şəxsiyyətə təsirini mexaniki təsir kimi başa düşmək səhv olardı. Məsələnin belə qoyuluşu qrupda şəxsiyyətin statusunun öyrənilməsinə tələb edir. Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin statusunu rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir.

Kiçik qruplarda bir nəfərin deyil, bir neçə nəfərin iştirakı vacibdir. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə iki və ya üç adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup kimi xarakterizə etmək üçün hələ kifayət deyildir. Demək olar ki, iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onların hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunları artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür.

Sosial qrupun funksiyaları seçimlidir. N.Smelzer qrupun aşağıdakı funksiyalarını ayırd edir:

1. **Sosializasiya funksiyası** - yeni şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsində sosial qrupun rolu həlledicidir.

2. **Instrumental funksiya** – insanların birgə fəaliyyətinin bu və ya digər şəkildə həyata keçirilməsində ifadə olunur.

3. **Ekspressiv funksiya** – insanın rəğbətləndirmə, hörmət və etimada tələbatının təmin olunmasında ifadə olunur.

4. **Müdafiəedici funksiya** – müdafiəedici funksiyanın da əhəmiyyəti böyükdür. İnsanlar həmişə çətin məqamlarda birləşməyə meyl edirlər. Onlar xoşagəlməz hissləri öləzitmək üçün qrupda psixoloji kömək arayırlar. Amerika psixoloqu Ş.Şaxterin eksperimenti də bunu sübut edir.

2. Sosial qrupun aşağı həddi

Qrupun əmələ gəlməsi üçün ən azı iki adam arasında qarşılıqlı münasibətin yaranması zəruridir.

Rus psixologiyasında da bəzi müəlliflər (K.E.Danilin, A.U.Xaraş və b.) iki - **diadları** qrup hesab etmirlər. Onların fikrincə, diadlarda adamlar arasında adamlar arasında ancaq xalis emosional təmas mümkündür. Bu, genetik cəhətdən ünsiyyətin ilk formasıdır. Fəaliyyət prosesində əmələ gələn konfliktlər iki nəfərlik qruplarda prinsip etibarilə həll oluna bilməz, çünki diad şəraitində belə konfliktlər xalis şəxsiyyətlərarası konflikt xarakteri kəsb edir. Üç nəfərlik qruplarda - triadlar isə qarşılıqlı münasibətlər bu cəhətdən fərqlən-məyə başlayır.

Üç adam ünsiyyətə girdikdə, onların qarşılıqlı münasibətləri da mürəkkəbləşir. Bu baxımdan üç nəfəri qrupun aşağı həddi hesab edən müəlliflərə bir çox psixoloqlar razılaşırlar, lakin məsələnin tam həll edildiyini demək olmaz.

Üçəm qrupda (1) özünəməxsus münasibət şəbəkəsinin yaranması qanunuyğun haldır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qrupu yalnız (2) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə görə səciyyələndirmək birtərəfli olardı. **Qrup** həmişə (3) müəyyən nəzarət formasının, (4) fəaliyyət nümunəsinin, (5) sərvətlərin və (6) qrup mənsubiyyəti hissini olmasını nəzərdə tutur. Bütün bu xüsusiyyətlər, sadə formada olsa da, diadlarda özünü göstərir. Məhz buna görə də sosial psixologiyada uzun müddət diadlar qrup kimi nəzərdən keçirilmişdir.

3. Qrupların təsnifatı

Qrupları müxtəlif əsaslara görə təsnif edirlər. Hər şeydən əvvəl qrup (1) üzlərinin miqdarına, (2) tanışlıq və yaxınlıq səviyyəsinə görə qrupları **böyük** və **kiçik** olmaqla iki yerə bölürlər.

Böyük qrup > 30 - 40 dan artıq insan birliyidir. Böyük qrupun üzvləri bir-birini tanımaya, bir-biri ilə görüşməyə bilirlər. Bu cür qruplara çoxsaylı tələbə və müəllim kollektivi olan universitetləri, böyük şirkətləri, dövlətləri, millətləri və s. aid etmək olar. Ən böyük insan birliyi - bəşəriyyətdir.

“Kiçik qrup” və “böyük qrup” anlayışlarında “kiçik” və “böyük” sözlərinin müəyyən evristik əhəmiyyəti vardır. Onlar qrupun kəmiyyət xarakteristikalarını əks etdirirlər. Böyük və kiçik qruplar bir-birindən nəinki kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fərqləndirilir.

Böyük qrupların üzvləri bilavasitə təmasda olurlar, hətta bir-birlərinin mövcud olduğunu bilməyə bilirlər. Lakin onlar şəxsiyyətin solumunun önəmli sahəsi kimi onun formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Sosial psixologiyada böyük qrupların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Siniflər, ictimai təbəqələr və sosial peşə qrupları;
2. Millət və xalqlar;
3. Sosial və demoqrfik qruplar;
4. Ərazi-region qrupları;
5. Təşkilat qrupları (siyasi və ictimai təşkilatlar);
6. Qısamüddətli qruplar (mütəşəkkil və ya qeyri-mütəşəkkil);
7. Auditoriya – qruplar.

Qeyd etdiyimiz qrupların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Mahiyyət etibarilə onlar müxtəlif tipli qruplardır. Həmin qrupları hər hansı bir ümumi metodoloji prinsip əsasında birləşdirmək düzgün olmazdı. Böyük qrupların sosial – psixoloji xarakteristikasında da bu cəhət aydınlığı ilə təzahür edir.

Böyük qrupların bir qismi təsadüfən, kortəbii surətdə əmələ gəlir, olduca qısa müddət ərzində mövcud olur. “**Kütlə**”, “**tamaşaçı**”, “**auditoriya**” tipli böyük qrupları buna misal göstərmək olar.

Böyük qrupların bir çoxu isə sözün dəqiq mənasında əsl sosial qruplar kimi meydana çıxır: onlar cəmiyyətin tarixi inkişaf gedişində yaranır, müvafiq ictimai münasibətlər sistemində müəyyən yer tutur və uzun müddət fəaliyyət göstərir. Sosial sinifləri, müxtəlif etnik qrupları (və onun başlıca növü kimi milləti), peşə qruplarını, yaş qruplarını (kişilər, qadınlar, yaşlı adamlar və s.) bu baxımdan ayrıca qeyd etmək olar.

Q.M.Andreyevanın fikrincə, məhz ikinci növ böyük qruplar diqqəti dah çox cəlb edir. Bunun da səbəbi aydındır. Tarixi prosesin psixoloji xarakteristikasını başa düşmək nöqtəyi-nəzərindən həmin qruplar daha çox əhəmiyyətlidir. Çünki böyük qruplar onların hamısı üçün xarakterik olan və onları kiçik qruplardan fərqləndirən bəzi ümumi əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər, birinci növbədə, (1) böyük qrupların heyat tərzində meydana çıxır. Böyük qrupların psixoloji xarakteristikasında (2) spesifik dilin olması da mühüm rol oynayır. Q.M.Andreyevanın qeyd etdiyi kimi, etnik qruplar üçün, bu öz-özlüyündə aydın olan xüsusiyyətdir, başqa qruplar, məsələn, peşə qrupları və ya gənclər qrupu üçün **“dil”** müəyyən jargonlar kimi özünü göstərir.

Böyük qruplar elmi-nəzəri əhəmiyyəti olan metodoloji problem kimi tədqiq olunur. Problemin metodoloji əhəmiyyəti, birinci növbədə, ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesində kiçik şəxsiyyətin formalaşması prosesində kiçik qrupların və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin rolu nə qədər böyük olsada, insan psixikasının sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məzmunu məhz makrososial səviyyədə formalaşır. Tarixən bərqərar olmuş konkret sosial normalar, sərvətlər, məqsədlər, tələbatlar öz-özlüyündə kiçik qruplar tərəfindən yaradılmır. İctimai psixologiyanın bilavasitə məzmunu ilə bağlı olan bütün elementlər, hər şeydən əvvəl böyük qrupların tarixi təcrübəsi əsasında meydana çıxır. Bu təcrübə fərdə kiçik qruplar və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vasitəsilə yalnız çatdırılır. Məhz buna görə də böyük qrupların sosial psixoloji təhlilinə görə də böyük qrupların sosial psixologiyanın təhlilinə fərdin psixikasının məzmununu dərk etmək vasitəsi kimi baxmaq olar.

Biz o hərəkətləri **sosial hərəkət** adlandıracağıq ki, onların məqsədi fərdlərin və ya qrupların davranışını və görüşlərini dəyişdirməkdən ibarət olsun. Hər bir **sosial hərəkət tərkibində aşağıdakı elementlərin** olduğu sistemdir. a) hərəkət edən (fəaliyyət göstərən) fərd; b) hərəkət obyektinə və ya təsir edilən fərd; v) hərəkət vasitələri və ya alətləri; q) hərəkət metodu və vasitələrindən istifadə üsulu; d) təsir göstərilən fərdin reaksiyası və hərəkətin nəticəsi.

Hərəkətlərin genezisini kontaktlarda axtarmaq lazımdır. **Kontaktlar** haqqında indiyə qədər dediklərimizdən belə çıxır ki, kontaktda olan iki fərd bir-birinin elə xüsusiyyətləri ilə maraqlanır ki, onları öz tələbatlarının ödənilməsi üçün «istifadə etmək» mümkün olsun. Deməli sosial hər özge yönümün və davranışın elə dəyişdirilməsinə yönəlibdir ki onlar müəyyən tələbatların, arzu və maraqların ödənilməsinə aparsın.

Böyük qruplar səviyyəsində sosial davranışın tənzim olunmasında, bir tərəfdən müəyyən adət-ənənələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, digər tərəfdən müəyyən həyat tərzi çərçivəsində onların mənafeyində, sərvətlərində, tələbatlarında özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır.

Maddi-iqtisadi münasibətlər, insanların sosial həyat şəraiti, onların gündəlik fəaliyyəti və toplanılan təcrübə insan psixikasında hisslər, əhvali-ruhiyyə, fikirlər, arzular, vərdislər şəklində əks olunur. Bunları adətən ictimai psixologiya adlanır.

İctimai şüur dedikdə adətən fərdi şüurdan fərqli olaraq bütövlükdə müəyyən cəmiyyət, sosial qrup üçün səciyyəvi olan baxışlar və ideyalar nəzərdə tutulur.

İctimai şüurun yüksək səviyyəsi olan **ideologiya**, müəyyən sinfin, millətin, mənafə və maraqlarını ifadə edən, fəlsəfi, dini, etik və estetik görülərin nəzəri səviyyədə rəsmiləşdirilmiş məcmusudur. Hər hansı sinif və ya millət öz sosial rolunu dərk edərək ideologiyadan öz maraqlarını həyata keçirmək üçün istifadə edir. (məs. 70 il ərzində Sovet ideologiyası yayılmışdı).

Böyük qrupları sosial psixologiyada xarakterizə etmək üçün, hər şeydən əvvəl, ictimai psixologiyı statusunu aydınlaşdırmaq lazımdır.

İctimai psixologiyapnın strukturu mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Böyük qrupların xarakteristikası baxımından onun strukturunda iki cəhəti xüsusilə ayırd etmək lazımdır. (1) **Psixi sima** adlanan bir cəhət nisbətən sabit xarakter daşıyır, sosial və milli xarakter, adətən ənənə, zövq kimi sosial psixologi elementləri əhatə edir. İkinci cəhət isə nisbətən dinamik xarakter daşıyan **emosional cəhətdən** ibarətdir. Həmin sahə böyük qrupun tələbatları, mənafeyi ilə bilavasitə bağlıdır və mahiyyəti etibarilə onları əks etdirir.

Böyük qruplar sosial psixoloji baxımdan bir-birindən nəinki özlərinin psixi siması, həm də emosional sahəsi, xüsusilə tələbatları və mənafeləri ilə fərqlənirlər. Böyük qrupları xarakterizə etmək üçün hər iki cəhəti qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək zəruridir.

Böyük qrupların bəziləri qısa müddət ərzində mövcud olsa da (məs., kütlə, tamaşaçı, «auditoriya») onların bir çoxu əsl sosial qruplar kimi meydana çıxır: onlar cəmiyyətin tarixi inkişafı gedişində yaranır, müvafiq, ictimai münasibətlər sistemində müəyyən yer tutur və uzun müddət fəaliyyət göstərir.

Hər bir sosial qrup bir sıra **inandırma, göstəriş** və **qadağan üsulları, məcburiyyət** və **fiziki zorakılıqta** qədər təzyiq sistemləri tanımaq, hörmət etmək, irəli çəkmək, mükafatlandırmaq üsulları sistemi işləyib hazırlayır. Bunun hesabına fərdlərin

və yarımqrupların davranışı qəbul olunmuş hərəkət etalonları və dəyər meyarları ilə uyğunlaşdırılır, bir sözlə bunun köməyi ilə **üzlərin konformizmi** yaradılır. Bu sistem **sosial nəzarət sistemi** adlanır.

Vərdiş – müəyyən vəziyyətlərdə qəbul olunmuş, qrupun neqativ (mənfi) reaksiyasını doğurmayan davranış üsuludur.

Adət – davranışın elə təsbit edilmiş növüdür ki, qrupun müəyyən əxlaqi qiymətləri onunla bağlıdır və onun pozulması neqativ sanksiyalar doğurur.

Sınıf - anlayışı statistik mənada adətən dəqiq müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə malik adamlar çoxluğunu ifadə etmək üçün istifadə olunur. Sınıf dedikdə biz tarixən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə görə, istehsal vasitələrinə olan öz münasibətlərinə görə, ictimai əməyin təşkilindəki rollarına görə, deməli ictimai sərvətdə malik olduqları payı almaq usuluna və bu payın miqdarına görə fərqlənən böyük insan qruplarını başa düşəcəyik və ya sınıf iqtisadi, sosial və mədəni səviyyə, imkan və vəziyyətinə görə bir-birindən fərqlənən insan qruplarıdır. Məs.: fəhlə sinfinin kəndlilərinin, eləcə də ziyalıların psixoloji simasının öyrənilməsi nəinki nəzəri-metodoloji, həm də böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Sinfin psixoloji əsasını onun tələbatları və mənafə birliyi təşkil edir. cəmiyyətin hər bir konkret iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf mərhələsində insanların sinfi vəziyyəti onlara müyəssər olan (1) maddi və mənəvi nemətlərin həcmi və tərkibini, onların (2) fəaliyyətinin əsas məzmununu bu və ya digər (3) əşyaya və şəraitə yiyələnmək imkanlarını müəyyən edir.

Siniflərin sistemli təhlilinə **sosial diferensiasiya** (təbəqələşmə) anlayışının daxil edilməsindən başlayaq. Toplunun üzvləri müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından təbəqələşə bilirlər: təbəqələşmənin əsasını **bioloji xüsusiyyətlər** (cins, yaş, irq) təşkil edə bilər, **intellekt, qabiliyyətlər, temperament**, xasiyyət və bu kimi zehni xarakter də həmçinin adamları müxtəlif çoxluqlara və kateqoriyalara bölür. Sosial sistemin üzvlərinin yeni insanların qeyri-bərabər statusu olan startlarda və səviyyələrdə yerləşdirilməsinə stratifikasiya deyilir.

Srateji sistem aşağıdakılardır:

- a) Kəllilik sistem;
- b) Kasta sistem;
- c) Silk sistem;
- d) Sosial sinfin sistemi.

1. K l lik sistemi - Bu sistem fərdlər və ya sosial qruplar  c n son dərəcə f vq lad  (açıq aydın) legallaşdırılmış və ya qanunlaşdırılmış sosial b r b r sistem. Bu sistem səciyyəvi əlamətlər ondan ibarətdir ki, burada k l l r bařqalarının mülkiyyəti olmaqla, alıř-veriř  řyasına  vrilir.

2. Kasta sistemi - Bu sistemdə kastalıq mənsubiyyəti uřaq doęulduqda müəyyən edir.

3. Silk sist - dedikdə feodal cəmiyyət yada d ř r. Məs.: XVII  srin II yarısı Rusiyada cəmiyyət zad ganlar, ruhanilər, tacirlər, kəndlilər və s. sinfə b l n l r.

4. Sosial sinif sistemi - bařlıca olaraq iqtisadi vəziyyətə əsaslanan sosial b lg d r.

Maks Veber  görə ətraf, hakimiyət, sərvət, prestij, millət v  xalqlar.

Etnik topluluqlar - xüsusi mədəniyyət əsasında ayrılmıř toplulara deyilir. Onlara **tayfalar, xalqlar v  millətlər** aiddir.

Xalq dedikdə biz ictimai inkiřaf silsiləsində tayfa ilə millət arasında yerl ř n birlikd ri nəzərdə tuturuq. Onlar müəyyən ərazi ilə müəyyən bir tərzdə baęlı olan və  z xüsusi dillərinə, aydın ifadə olunmuř, nailiyyətlər qazanmıř mədəniyyətlərinə, siyasi quruluřlarına v  t ř kk l tapmıř hakimiyət sistemlərinə malik olur.

Millət insanların tarixən əmələ g lmıř sabit birliyidir ki, bu da dil, ərazi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət  mumiliyində təzahür edən mədəniyyət birliyi zəminində meydana çıxmıřdır.

Məs., Azərbaycan xalqı ifadəsi də h m nin t rk, talıř və s. olmasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası bütün vətənə aiddir.

İctimai ř ur dedikdə adətən fərdi ř urdan fərqli olaraq bütövlükdə müəyyən cəmiyyət, sosial qrup  c n səciyyəvi olan baxıřlar v  ideyalar nəzərdə tutulur.

İctimai ř urun strukturu, yəni onun ayrı-ayrı elementləri cəmiyyətdəki mürəkkəb maddi münasibətlərdən asılı olub, onların d yiřm si ilə baęlıdır.

İctimai ř urun strukturunu **adi ř ur, ideolojiya və ictimai psixologiya** t řkil edir.

Adi ř ur – insanların gündəlik praktik həyat fəaliyyətindən meydana gələn ideyalar, təsəvvürlər v  baxıřların məcmusudur. Ger eklikl , həyatla əlaqə nəticəsində meydana gələn adi ř uru fərdi ř urla eynil řdirm k olmaz.  nk  adi ř urun bařlanęic nöqtəsi təkcə ř xsiyy t deyil, həm də böyük sosial qruplardır. Adi ř ur insanların həyat fəaliyyəti və qarřılıqlı təsiri prosesində  z- z n , kortəbii surətdə

təşəkkül tapdığı halda ideologiya başlıca olaraq ideoloqların xüsusi səylərini tələb edən şüurlu fəaliyyətin məhsulu kimi meydana çıxır.

Böyük qrupların sosial-psixoloji inkişafı qrup eyniyyəti və həmrəyliyi kimi mühüm keyfiyyətlərin formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Hər hansı bir böyük qrup əvvəlcə tipoloji qrup kimi yaranmağa başlayır. Bu zaman qrupun üzvləri mahiyyət etibarilə sosial-psixoloji vəhdət təşkil etmirlər və qrup fərdlərinin ədədi məcmusu kimi formalaşır. Lakin tədricən qrup üzvləri özlərinin müvafiq böyük qrupa mənsub olduqlarını dərk edir və şüurlu surətdə öz qrupunu başqa qruplardan ayırır; qrup mənlilik şüuru əmələ gəlir ki, onun da səviyyəsi qrup üzvlərinin “biz” və “onlar” haqqındakı təsəvvürlərində əks olunur. Qrup eyniyyəti zəminində isə tədricən qrup həmrəyliyi hissi formalaşır. Qrup eyniyyəti və həmrəyliyi hisslərinin təşəkkülü böyük qrupların inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm sosioloji parametrlərdir.

Böyük qrupların psixologiyası, ilk növbədə, **ictimai psixologiyadır.** İnsanların sosial həyat şəraiti, onların gündəlik fəaliyyəti və güzəran təcrübəsi insan psixikasında hisslər, fikirlər, arzular, adət və vərdislər səviyyəsində əks olunur. **İctimai psixologiya** dedikdə, adətən, bu cəhətləri nəzərdə tuturlar.

İctimai psixologiyanın strukturu mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Böyük qrupların xarakteristikası baxımından onun strukturunda iki cəhəti xüsusilə ayırd etmək lazımdır. **Psixi sima** adlanan birinci cəhət nisbətən sabit xarakter daşıyır, sosial və ya milli xarakter, adət, ənənə, zövq kimi sosial-psixoloji fenomenləri əhatə edir. İkinci cəhət isə nisbətən dinamik xarakter daşıyan **emosional sahədən** ibarətdir. Həmin sahə böyük qrupun tələbatları, mənafeyi ilə bilavasitə bağlıdır və mahiyyət etibarilə onları əks etdirir. Böyük qruplar sosial-psixoloji baxımdan bir-birindən nəinki özlərinin psixi siması, həm də emosional sahəsi, xüsusilə, tələbatları və mənafeləri ilə fərqlənirlər. Böyük qrupları xarakterizə etmək üçün hər iki cəhəti qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək zəruridir.

Böyük qruplar kiçik qruplardan təkcə üzvlərinin sayına görə deyil, həm də münasibətlər şəbəkəsinin xarakterinə görə fərqlənirlər.

Kiçik qrupa - gəldikdə bu 2'dən - 30 – 40'a qədər insan birliyidir. Kiçik sosial qruplarda insanların bir-biri ilə təması daha yaxın və daimi xarakter daşıyır. Kiçik qrupun üzvləri ümumi bir işlə məşğul olur və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

Kiçik qrupların üzvlərinin sayı 7 nəfərdən artıq olmadıqda belə qrupları ilkin kiçik qruplar adlandırırlar. Məsələn, yeni yaranmış **ailə**. İnsan adətən bir ilkin qrupun iştirakçısı olur.

Kiçik qrupun növləri.

I. Mövcudluq dərəcəsinə görə iki növünü: **real** və **şerti** qruplar

1. Şerti qruplar - adından məlum olduğu kimi müəyyən şərtlər, adamların müəyyən xüsusiyyətlərə (cins, yaş, həmkarlıq və s.) əsasən müəyyən qruplara daxil edilməsi nəticəsində yaranır. Şerti qrup bəzən **statik qrup** da adlanır. Şerti qrup üzləri eyni zaman və məkan daxilində yaşamaya və bir-birilə rəbitədə, təmasda olmaya da bilərlər.

2. Real qruplara - gəldikdə bunlar müəyyən zaman və məkan daxilində real münasibətlərlə birləşmiş insan birliyini aid edirlər. Məsələn, **ailə**, bir **sinifin** şagirdləri, məktəbin pədoqoji kollektivi və s. Real qrupların üzləri daima bir-birilə təmasda olurlar.

II. məqsəd və xarakterinə görə: **rəsmi (formal)** və **qeyri-rəsmi**

1. Rəsmi qruplar (formal) - rəsmi sənədlər əsasında yaradılmış qruplardır. Bu cür qruplarda münasibətlər inzibati-hüquqi yolla müəyyən olunur və tənzim edilir. Bu cür qruplar daima mütəşəkkil olub, onun üzlərinin hüquq və vəzifələri müvafiq təlimat və sənədlərdə öz əksini tapır.

2. Qeyri-rəsmi (qeyri-formal) qruplara gəldikdə, adından göründüyü kimi, rəsmi sənədlər əsasında yaradılmayan insan birliyidir. Bu cür qrupun üzlərinin dəqiq qeyd edilmiş məqsədi olmur. Bu cür qruplar ünsiyyət prosesində təbii yolla yaranır. Burada qrup üzlərinin bir-birinə qarşı emosional-psixoloji münasibətləri qrupun yaranması üçün əsas rol oynayır.

Referent qruplar. Psixoloji ədəbiyyatlarda kiçik qrupların bir növü kimi referent qrupları da qeyd edirlər. **Özünün normaları, fikirləri, qiymətləri ilə fərdin davranış motivlərinə çevrilən sosial birlik referent qrup adlanır.** Bu termin ilk dəfə olaraq 1942-ci ildə **Q. Xaymen** tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Qaydaları və normaları şəxsiyyətin qayda və normalarına çevrilən, fərdin statusunun artması üçün daimi imkanları olan bu cür referent qrupları çox vaxt **etalon qrup** adlandırırlar.

Qrup - özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər, bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərəvət meyillərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzlərinə nəzarət edir; onları **rəğbətləndirir** və ya **cəzalandırır.**

Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normaları, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi və s. isə qrupun sosial-psixoloji həyatını məzmun cəhətdən xarakterizə etmək imkanı verir. Hər bir adam, adətən, müxtəlif qrupların üzvü olur. Lakin bu qrupların hamısında eyni statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifadə edir. Məsələn, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər. Bundan başqa, hər bir adam qohumları və ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla – qohumların və ya dostların daxil olduğu qruplarla bağlı olur. Bu halda ümumi xarakter daşıyan iki cəhətə diqqət yetirək. İnsan, adətən, belə hallarda öz qrupunu başqa qrupla müqayisə edir, onun müsbət və mənfi hesab etdiyi xüsusiyyətləri öz qrupunun normalarını və sərvətlərini qiymətləndirir. Bir sıra hallarda isə dünən qonaq gəldiyi qrupun bu gün fəal üzvünə, hətta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin bu müddəanı düzgün başa düşmək üçün prinsiplial əhəmiyyəti olan iki cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır:

a) **Şəxsiyyət** nəinki, kiçik qrupun, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkcə kiçik qrup vasitəsilə deyil, həm də başqa yollarla, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrindən istifadə etməklə bilavasitə təsir göstərir. Deməli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşmasının və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir;

b) **Şəxsiyyət fəaldır**, o özünün mövqe və roluna görə sosial qrup daxilində ictimai rəyin təşəkkülünə müxtəlif formalarda təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, qrupun şəxsiyyətə təsirini mexaniki təsir kimi başa düşmək səhv olardı.

4. Qrupun ölçüsü və həcmi haqqında

Sosial – psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bir nəfərin qrupa daxil və ya xaric olması ilə qrupun şəxsiyyətlərarası münasibətlər şəbəkəsində ilk baxımdan diqqəti cəlb etməyən dəyişikliklər baş verir.

Müasir sosial psixologiyada bu problem üç istiqamətdə tədqiq olunur:

1. Qrup həcmnin son həddi;
2. Qrupun həcmnin onun sosial – psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri;
3. Qrupun optimal həcmi.

Birinci istiqamətlə əlaqədar olaraq bir-birinə uyğun gəlməyən ziddiyyətli nəticələr alınmışdır. Ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən kiçik qrupun aşağıdakı kəmiyyət göstəriciləri müəyyən edilmişdir: 2 – 7 nəfər (V.Boqoslovski), 6 – 7 nəfər (C.Cems), 2 – 20 nəfər (Q.S.Antipina), 12 – 30 (R.Pento və M.Qravits), 3 – 45 (V.Q.İvanova), 2-dən 30-40 nəfərə qədər (**Y.İ.Kolominski**), 50 – 70 nəfər (L.S.Blyaxman) və s.

E.Aronson, T.Uilson və R.Eykertın müşahidələrinə görə, sosial qrupların üzvlərinin miqdarı iki və ya üç nəfərdən onlarla adama qədər müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Sosial qrupların böyük əksəriyyətində isə qrup üzvlərinin sayı 2 nəfərlə 6 nəfər arasında olur.

A.V.Petrovski bu göstəriciləri təhlil edərək göstərir ki, qrupun müxtəlif və çox zaman nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış xarakteristikalarına istinad edən ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən alınmış nəticələrin olmaması təbiidir.

Qrupun optimal həcmi məsələsi sosial psixologiyanın tətbiqi problemləri içərisində içərisində mühüm yer tutur. Alimlərin böyük əksəriyyətinin fikrincə, kiçik qrupun optimal variantı 7 ± 2 'dir, yəni 5 nəfərdən 9 nəfərə qədərdir. Sosioloji tədqiqatlar belə bir nəticə çıxarmaq imkanı verir ki, istehsalat briqadalarının miqdarına 10 nəfərdən artıq müəyyən edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Kiçik qrupun bütün hallar üçün eyni dərəcədə məqsədəuyğun olan optimal variantı haqqında mütləq mənada danışmaq olmaz və bu heç düzgün də deyildir. Sosial psixologiyada bu sahədə alınmış müxtəlif kəmiyyət göstəricilərini də məhz həmin baxımdan qiymətləndirmək lazımdır. Kiçik qrupun optimal variantı onun spesifikasından, həll etdiyi sosial-iqdisadi vəzifələrin xarakterindən və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

5. Rengelman effekti

Ümumiyyətlə, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi qrup üzvlərinin miqdarının çoxluğu ilə şərtlənir: müəyyən səviyyəyə qədər qrup üzvlərinin miqdarının artması onun səmərəliliyini artırır. Hələ 20-ci illərdə müəyyən edilmiş «**Rengelman effektinə**» görə, - qrupun bir üzvünün faydalı iş əmsalı və qrupda adamların ümumi sayından asılıdır. Qrup üzvlərinin sayı sosial psixologiyada «**böhran kəmiyyəti**» adlanan səmərəli olmasına mənfi təsir göstərir. Qrup üzvlərinin sayı artdıqca, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi azalmağa başlayır, sadəcə olaraq adamlar bir-birinə mane olur.

Birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin qrup üzvlərinin sayından asılılığı qanununun nəzərə alınmaması istehsal şəraitində müxtəlif səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kollektivdə qeyri-rəsmi qrupların yaranması imkanı da qrup üzvlərinin sayı ilə şərtlənir. Qrup üzvlərinin miqdarı çox az olduqda onun rəsmi və qeyri-rəsmi strukturu əsasən uyğun gəlir, lakin əlverişli şəraitdə nisbətən kiçik qrupların münasibətlər şəbəkəsində şəxsi qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tutmağa başlayır. Bu zaman bütövlükdə müəssisə miqyasında heç bir mövqeyi olmayan

assosial davranışlı adamlar qrupun digər üzvlərinə mənfi təsir göstərə bilərlər. Məhz buna görə də kiçik qruplarda məsul asılılıq münasibətlərinin inkişafında, qrupun hər bir üzvünün məsuliyyətinin artırılmasına müntəzəm diqqət yetirilməlidir.

Qrup üzvlərinin miqdarı çox olduqda onun idarə olunması, ona təsirin obyektiv sosial nəzarət imkanı nisbətən zəifləyir.

Rengelman effekti

Ümumiyyətlə, birgə fəaliyyətin səmərəliyi qrup üzvlərinin miqdarının çoxluğu ilə şərtlənir: müəyyən səviyyəyə qədər qrup üzvlərinin miqdarının artması onun səmərəliliyini artırır. Hələ 20 – ci illərdən müəyyən edilmiş “**Rengelman effekti**”-nə görə, qrupun hər bir üzvünün “faydalı iş əmsalı” qrupda adamların ümumi sayından asılıdır. (R.S. Nemov). Qrup üzvlərinin sayı sosial psixologiyada “böhran kəmiyyəti” adlanan kəmiyyətə çatdıqda, bu, artıq fəaliyyətin səmərəli olmasına mənfi təsir göstərir. Qrup üzvlərinin sayı artdıqca, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi azalmağa başlayır: sadəcə olaraq adamlar bir – birinə mane olur (təsəvvür edək ki, iki nəfər görə biləcəyi işi on nəfərə tapşırırlar), bir – birini təkrar edirlər, biri çox, o birisi isə az işləyir və ya heç işləmir, ünsiyyət çətinləşir. Bu o deməkdir ki, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi qrup üzvlərinin sayından asılıdır.

Birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin qrup üzvlərinin sayından asılılığı qanunun nəzərə alınması istehsal şəraitində müxtəlif səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

B.F.Lomovun qeyd etdiyi kimi, müəssisədə xüsusi məsələlər üzrə işgüzar iclaslar keçirərkən də belə səhvlərə yol verilir. Zərurət olmadığı halda iclasa çoxlu şəxsin çağırılması onunla nəticələnir ki, onların bir qismi passiv iştirakçıya çevrilir, çıxışlar təkrar olunur, əsas məsələlərdən diqqət yayınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kollektivdə qeyri – rəsmi qrupların yaranması imkanı da qrup üzvlərinin sayı ilə şərtlənir. Yuxarıda təsvir etdiyimiz qruplardan birincisində tabe işçilərdən ibarət yalnız iki nəfərlik bir qeyri – rəsmi qrupun yaranması mümkündür. Halbuki, ikinci qrupda üç ikinəfərlik, bir üçnəfərlik, dörd üç nəfərlik, bir dördnəfərlik qeyri-rəsmi qrup yarana bilər. Aydın məsələdir ki, 10 və ya 30 nəfərlik briqadada qeyri – rəsmi qrupların çox mürəkkəb şəbəkəsi yaranır və idarəetmədə bir sıra əlavə psixoloji qanunauyğunluqların nəzərə alınması tələb olunur. Qrup üzvlərinin miqdarı çox az olduqda onun rəsmi və qeyri – rəsmi strukturu əsasən uyğun gəlir. Lakin əlverişli şəraitdə nisbətən kiçik qrupların münasibətlər şəbəkəsində şəxsi qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tutmağa başlayır. Onların “əl əli yuyur, əl də qayıdıb üzü yuyur” prinsipi əsasında qurulması üçün qorxu yaranır. Bu zaman bütövlükdə müəssisə

əsasında heç bir mövqeyi olmayan az sosial davranışlı adamlar qrupun digər üzvlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Məhz buna görə də kiçik qruplarda məsul asılılıq münasibətlərin inkişafında, qrupun hər üzvünün məsuliyyətinin artırılmasına müntəzəm diqqət yetirməlidir. Qrup üzvlərinin miqdarı çox olduqda isə onun idarə olunması, ona təsirli obyektiv sosial nəzarət imkanı nisbətən zəifləyir.

Beləliklə, aydın olur ki, briqada böyük olduqca, onda qeyri – rəsmi qruplar bir o qədər çox olur. Belə briqadalarda kəskin konflikt şəraiti yarandıqda, onu həll etməyin yollarından biri, digər ümumi şərtlərlə yanaşı, briqada üzvlərinin miqdarını azaltmaqdan ibarətdir. Bütün hallarda kollektivin ümumi məqsədi isə kiçik qrupların məqsədinin uzlaşmasına və qruplar əsasında, bütövlükdə kollektivin üzvləri arasında müsbət qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

6. Kiçik qrupların formalaşması və inkişafı

Kiçik qrupların formalaşması və inkişafında 4 mərhələni fərqləndirirlər.

I mərhələdə - qrup üzvləri bir-birilə tanış olur, onlarda bir-biriləri haqqında, eləcə də birgə fəaliyyətin məqsədi haqqında təsəvvür yaranır. Lakin bu qrup üzvlərini bir-birinə hələ çox az şey bağlayır.

II mərhələdə - qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi, simpatiya və antipatiya yaranır. Üzvlərini eyni maraqlar, bir-birinə simpatiya birləşdirən 2-3 nəfərdən ibarət mikroqruplar yaranır. Qrup üzvləri arasında rol bölgüsü həyata keçirilir. Qrup qaydaları işlənir. Lakin bu proseslər hələ sabit deyil. Bu mərhələdə sosial rolların yaranması, qrupda rol bölgüsü konfliktlərin təzahürünə, emosional-psixoloji diskomfortun yaranmasına, ayrı-ayrı qrup üzvləri və mikroqrupların arasında antipatiya və ziddiyyətlərin güclənməsinə səbəb ola bilər.

III mərhələdə - tədricən qrup üzvlərinin ümumi məqsədləri, özünəməxsus davranış normaları, qrup ritualları yaranır. Bütün bunlar **qrup üzvlərini birləşdirir**. Artıq bu mərhələdə **qrup ortaq məqsədləri** daha uğurla yerinə yetirməyə qabil olur.

IV mərhələdə - qrupda “Biz” hissi yaranır. **Qrupun həmrəyliyi** güclənir. Qrup həmrəyliyi qrup üzvlərinin yaxın münasibətlərini, bir-birinə kömək etmək hazırlığını nəzərdə tutur. Qrup üzvləri bir-birinə nə qədər xoş gəlirlərsə, qrupda olmalarından məmnunluq duyurlarsa, qrup dəyərlərini nə qədər çox dərk edirlərsə, qrup həmrəyliyi bir o qədər yüksək olur.

Qrup - müəyyən struktura malik özünəməxsus sistemdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərəvət meyllərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif

formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir, onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır. Qrup üzvləri müvafiq normaları və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hissi - «biz» hissi yaranır. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir. Qrup mahiyyət etibarilə bu andan əsl qrup kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Qrupun nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onun struktur-formal (təşkilati) cəhətdən xarakterizə edir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelilik sistemi və s. buna misal ola bilər.

7. Qrup nəzəriyyələri

Sosial psixologiyada kiçik qrupların tədqiqi sahəsində müxtəlif istiqamətlər əmələ gəlmişdir. Sosial psixologiyada kiçik qrupların tədqiqi sahəsində üç istiqamət: sosioloji, psixoloji, sosiometrik və stratometrik istiqamətlər əsas yer tutur.

1. Sosioloji istiqamət: Xotorn eksperimentləri

Sosioloji istiqamətin - başlıca müddəaları «**insan münasibətləri**» doktrinası XX əsrin 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində **Elton Meyo** tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Adından görüldüyü kimi bu istiqamət sosioloji xarakter daşıyır, lakin bununla belə, həmin istiqamət çərçivəsində müəyyən sosial-psixoloji amillərə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan sosioloji istiqamət Qərb sosial psixologiyada kiçik qrup problemini elmi-tənqidi planda aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Əslən avstraliyalı olan **Elton Meyo** məşhur Amerika sosioloqlarından biridir. O, Adelant universitetini (Cənubi Avstraliya) psixiatr ixtisası üzrə bitirdikdən sonra birinci dünya müharibəsi dövründən sonra birinci dünya müharibəsi dövründə İngiltərə zavodlarında psixoloji tədqiqatlar aparmış və 1919-cu ildə Amerikaya köçmüşdü. Onun rəhbərliyi ilə (1926) «Uestern-elektrik» şirkətinin **Xotornda** (Çikaqo ətrafındakı qəsəbə) yerləşən telefon avadanlığı zavodunda aparılmış eksperiment 30-cu illərin əvvəllərində dünya sosioloqlarının diqqətini cəlb etməyə başladı.

Xotorn eksperimentləri bütövlükdə 12 il (1924-1936 cı illər) müddətində aparılmışdır. Telefon avadanlığı zavodunda rele yığan fəhlə qadınların əmək məhsuldarlığı azalmışdı. Uestern elektrik şirkəti 1924-cü ildə bunun səbəblərini

aydınlaşdırmaq üçün iş yerinin işıqlandırılmasının əmək məhsuldarlığına təsirini öyrənməyə başladı.

Adi iş yerlərinə nisbətən eksperimental otaqlarda iş yerləri xeyli zəif işıqlandırılmışdı. Lakin buna baxmayaraq iki müxtəlif şəraitdə eksperimental otaqlarda və adi şəkildə işıqlandırılmış otaqlarda fəhlələrin əmək məhsuldarlığı əsasən eyni səviyyədə olmuşdu.

1297-ci ilin yazında «Uestern-elektrik» kompaniyası bu «sirri» aydınlaşdırmaq məqsədilə 6 nəfərdən ibarət rele yığanlar briqadası ayıraraq tədqiqatı davam etdirməyi qərara aldı. Fəhlə qadınlara dedilər ki, onlar müəssisə «fəhlələrinin iş şəraitini yaxşılaşdırılmasına» yönəldilmiş mühüm bir eksperimentdə iştirak edirlər. Briqada üzvlərini orta hesabla 100 nəfərin işlədiyi sexdən çox da böyük olmayan ayrıca otağa keçirdilər. Eksperimentin gedişi xüsusi müşahidəçi tərəfindən müntəzəm surətdə qeydə alınır, müşahidəçi nəinki fəhlə qadınların yığdıqları relələri və onların iş şəraitini həm də əhvallarını, iradlarını bir-birinə münasibətlərini və s. hər gün dəqiq surətdə qeyd edirdi. İl yarım ərzində eksperimental qrupda fəhlə qadınların iş şəraitində dövrü sürətdə müəyyən dəyişikliklər edilirdi. İş gününün müddəti dəyişdirilir. 5 dəqiqədən 15 dəqiqəyə qədər əlavə fasilə verilir, ayrı-ayrı dövrlərdə pulsuz səhər yeməyi verilir və s. briqadada əmək məhsuldardığı müntəzəm surətdə artırdı.

Tədqiqatın nəticələrini qiymətləndirmək və eksperimentə rəhbərlik etmək üçün E.Meyo 1928-ci ilin aprel ayında Xotorna dəvət edildi.

Eksperimentin gedişində Meyonun sözləri ilə desək, guya «demokratik atmosfer» yaradılmışdı. İş şəraitində edilən dəyişiklikləri fəhlə qadınlara qabaqcadan izah edirdilər, onlarla məsləhətləşir, onların rəyini nəzərə alırdılar. Bu şəraitdə onların əhvalı yaxşılaşır, sahibkar qarşısında qorxu hissi aradan qalxırdı.

Bütün bu faktlar əsasında E.Meyo belə bir nəticəyə gəldi ki, istehsalatda “psixoloji” və ya “insan” amili, xüsusilə fəhlələrin əhvalları və əmək prosesində əmələ gələn şəxsi “insan münasibətləri” həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Meyo fəhlə qadınlarla müsahibə materiallarının təhlili əsasında belə bir nəticə çıxardı ki, guya hisslərin, şüursuzluq amillərinin təsiri ilə əlaqədar olaraq insan özünü “qeyri-məntiqi”, “qeyri-rasional” aparır. Buna görə də onun fikrincə, fəhlələrin narazılığının və şikayətlərinin səbəbini real istehsal şəraitində deyil, hər şeydən əvvəl, onların əhvallarında lazımdır.

Meyo və onun əməkdaşları iddia edirdilər ki, **fəhlənin əhvalı** səhhətinin pisləşməsi, ailədə dava-dalaşın olması nəticəsində, hətta ustanın zahirən onun nifrət bəslədiyi hərr hansı bir qohumuna oxşaması kimi momentlərin təsiri ilə dəyişilə bilər.

Xotorn eksperimentinin iştirakçıları belə bir nəticəyə gəldilər ki, **qeyri-formal qrupun təsiri son dərəcə böyükdür.** Əmək məhsuldarlığının artırılması, fəhlələrin sahibkarlara və şirkətə “lazımı” münasibət bəsləməsinin təmin edilməsi kimi vacib məsələlərdə rəsmi təşkilata nisətən qeyri-rəsmi qrup daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Sosial-psixoloji istiqamət: qrup dinamikası problemi

ABŞ-da kiçik qrupların psixoloji istiqamətdə tədqiqi K.Levinin adı ilə bağlıdır. O, sosial psixologiyada “**qrup dinamikası**” adlanan istiqamətin əsasını qoyur: qrup dinamikası terminini 1936-cı ildə təklif etmişdir.

Kiçik qrupların tərkibi, onların formalaşması şərtləri, ayrı-ayrı fərdlərin və müxtəlif qrupların qarşılıqlı əlaqəsi, qrupların müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin şərtləri, qrup normalarının əmələ gəlməsi, qrup həmrəyliyinin təşəkkülü, qrup prosesləri və qrupda liderlik problemləri qrup dinamikası məktəbinin problemləri içərisində xüsusi yer tutur.

Məsələyə xronoloji baxımdan yanaşsaq, K.Levinin qrup dinamikası məktəbi Xotorn eksperimentlərinin qurtardığı nöqtədən başlayır. Onun tədqiqatlarının Xotorn eksperimentlərindən başlıca fərqi bundan ibarət idi ki, K.Levin bu problemləri psixoloji istiqamətdə və psixoloji metodlarla öyrənirdi.

Qrup dinamikasının əsasını «**sahə nəzəriyyəsi**» təşkil edir. Onun mərkəzi ideyası bundan ibarət idi ki, fərdin qrupda davranışının qanunlarını özünəməxsus (cəlbedici və rəddedici) qanunların təsir göstərdiyi müəyyən psixoloji sahədə axtarmaq lazımdır.

K.Levin bu ideyalar əsasında qrupu dinamik tam, xüsusi sistemin tərkib şərh edirdi. Həmin sistemin tərkib hissələri (qrupa daxil olan fərdlər) müxtəlif qüvvələrin təsiri ilə birləşirlər. K.Levin yazırdı: «**Qrupun mahiyyəti – onun üzvlərinin bir-birinə oxşaması və bir-birindən fərqlənməsində deyil, onların bir-birindən qarşılıqlı asılılığındadır.** Qrup «**dinamik tam**» kimi xarakterizə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, bir hissənin vəziyyətinin dəyişməsi, hər hansı bir başqa hissənin vəziyyətini dəyişdirir. Onun fikrincə, qrup üzvlərinin qarşılıqlı asılılığı müxtəlif variantlarda özünü göstərir.

«Qrup dinamikası» məktəbi insanların davranışının motivlərini aydınlaşdıraraq fərdi motivlərlə qrup məqsədlərinin nisbəti, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi, qrupda qərar

qəbulu, qrupdaxili şəxsiyyətlərarası konfliktlər və s. kimi psixoloji fenomenlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və bir çox maraqlı faktlar müəyyən etmişdir.

3. Sosiometrik istiqamət: C. Moreno

Kiçik qrupların sosial psixologiyasında sosiometrik istiqamətin əsasları 1908-1925 ci illərdə qoyulsa da, 30-cu illər onun inkişafında mühüm yer tutur.

Sosiometriya (latınca – sosiotas – cəmiyyət və yunanca metri – ölçürəm deməkdir) termini XIX əsrdə sosial faktların öyrənilməsi zamanı riyazi metodların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Cekob L. Moreno (1892-1974) sosiometriya termininə yeni məna vermişdir. O, sosiometriyanı əsasən fərdlərin qarşılıqlı münasibəti sahəsi ilə məhdudlaşaraq bir sıra orijinal metodlarla yanaşı psixozanalizin və rol nəzəriyyəsinin müəyyən postulatlarından istifadə etməyə başlamışdır. Moreno ABŞ-da sosiometriya institutu təsis etmiş, ilk terapevtik teatr yaratmış, «Sosiometriya» jurnalının əsasını qoymuşdur.

Morenun fikrincə **sosionomiya** - sosial qanunlar haqqında elmdir. **Sosiodinamika** – sosial qruplar, **sosiometriya** – insanlararası münasibətlərin ölçülməsi, sosiatriya isə sosial sistemin müalicəsi haqqında elmdir.

Sosiometriyada - sosiometrik metodlardan (sosiometrik test) **sosiodinamikada** - rol oyunları, qarşılıqlı təsiri öyrənmə metodlarından, qarşılıqlı təsiri öyrənmə metodlarından, **sosiatriyada** isə qrup psixoterapiyası, xüsusilə psixodram və sosiodram metodlarından istifadə olunur.

Psixodramda müəyyən eksperimental qrup yaradılır və o bir növ teatr truppası kimi psixoterapevtik ssenarisi əsasında müəyyən tamaşa verir. **Sosiodramda** da psixodramın bütün elementləri (səhnə aktyorlar, terapevt, pasient, tamaşaçılar) eynilə saxlanılır, lakin burada təbii qruplar (ailə, istehsalat qrupları və s.) iştirak edir. Həm də bəzən tamaşa iştirakçıları öz rollarını dəyişirlər. Məs.: oğul-ata, rəis-təbə işçi rolunda çıxış edir.

4. Stratometrik konsepsiya: sosial qrupların inkişaf səviyyəsi haqqında

Stratometrik konsepsiyanın əsası 1969-1973 cü illərdə qoyulmuşdur. Stratometrik konsepsiyanın inkişafında dörd mərhələni fərqləndirmək olar:

I mərhələdə - konsepsiyanın əsas vəzifəsi onun metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. 1969-cu ildə A.V.Petrovski və onun əməkdaşları metodoloji vəzifə baxımdan qərb psixologiyası üçün son dərəcə tipik olan fərdin qrupda konformluğu probleminə müraciət etdilər. Aparılan nəzəri metodoloji və eksperimental tədqiqatlar göstərdi ki, qərb psixologiyasının kiçik qrup adı ilə öyrəndikləri diffuz qruplarda

şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsiz xarakter daşıyır. Halbuki kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəli xarakter daşıyır və kollektiv üzvlərinin birgə fəaliyyətinin məzmunu ilə şərtlənir.

II mərhələnin - ən başlıca nailiyyətlər kollektivdə münasibətlərin çoxsə-viyyəli struktura malik olmasının müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. Petrovski kollektivdə şəxsiyyət münasibətlərinin səviyyələrini ifadə etmək üçün lay və ya strat (latın stvatum-lay, təbəqə, qat) termini ilə ifadə edir.

Beləliklə də, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fəaliyyət prinsipi əsasında təhlil edilməsi kollektivin çoxsəviyyəli (stratometrik) strukturu ideyasının müəyyən edilməsi və eksperimental surətdə öyrənilməsi ilə nəticələnir. Kollektivin stratometriyası kiçik qrupların planimetrik quruluşuna qarşı qoyuldu (lat. planum-üz, səth metro-ölçürəm deməkdir. burada səthilik üzdən tanış olmaq, məsələni səthi öyrənmək mənasında işlədilir).

Bu cəhəti nəzərə alaraq A.V.Retrovski yeni konsepsiyanı ilk variantda **stratometrik konsepsiya** adlandırdı.

Kollektivin stratometrik konsepsiyası fəaliyyət prinsipini sosial psixologiya sahəsinə tətbiq etmək imkanı verdi. Stratometrik konsepsiyanın üçüncü mərhələsi, bir tərəfdən orijinal fərziyələrin irəli sürülməsi, maraqlı tədqiqat metodikalarının işlənilməsi və əldə edilmiş eksperimental materialların ümumiləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, üçüncü mərhələ üçün səciyyəvi cəhət kollektivin sosial psixologiyası sahəsində fəaliyyət prinsipinin daha geniş miqyasda tətbiqi ilə bağlıdır.

A.V.Petrovskinin qeyd etdiyi kimi fərd predmetlərlə fəaliyyətində ətraf aləmi dəyişir və onun vasitəsilə özü dəyişilib şəxsiyyətə çevrilir. Sosial qrup da bunun kimi, yeni o, ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan birgə fəaliyyətdə ətraf aləmi dəyişir və bunun vasitəsilə şəxsiyyətlərarası münasibətləri, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir sistemini təşkil edib dəyişərək kollektivə çevrilir.

IV mərhələsində - A.V.Petrovski kollektivin sosial psixologiyası sahəsində apardığı tədqiqatlarda şəxsiyyət probleminə də xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdır. Kiçik qrupların tədqiqinin metodoloji əhəmiyyəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesində kiçik qrupların rolu çox böyükdür.

Mövzu 6

Qruplararası münasibətlər

Plan:

1. Qruplararası münasibətlərin tədqiqi problemləri
2. Qruplararası favoritizm və diskriminasiya
3. Qruplararası qavrayış
4. Qruplararası differensasiya və inteqrasiya prosesləri

1. Qruplararası münasibətlərin tədqiqi problemləri

Qruplararası qarşılıqlı münasibətin tədqiqi probleminə nəzər saldıqda, bu sahədə bir çox alimlərin apardığı araşdırmalar diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bu problem sosial psixologiyada qrupdaxili münasibətlərə nisbətən yenidir. Qruplararası münasibətlərin öyrənilməsi psixoloji və sosioloji tədqiqatlarla sıx əlaqədardır. Əvvəla, bu sahədə aparılan tədqiqatlar ardıcıl surətdə nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, bilavasitə qruplararası münasibətlər psixologiyası ilə məşğul olmayan, lakin sosial psixologiyanın digər müxtəlif sahələrini tədqiq edən alimlərin əsərlərində qruplararası münasibətlər probleminin müxtəlif aspektləri də ayırd edilir:

1. Q.Lebonun (1896) - Qruplararası aqresiya
2. Mak Dauqollun (1916) - Sosial davranış instinkti nəzəriyyəsi - sosial konfliktlər
3. Z.Freydin (1925) - “Yadlara” olan düşmənçilik münasibətləri və qorxu
4. Dollardın (1939) Qruplararası aspektdə aqressiv davranış (frustrasiya və aqressiyanın neobiheviarist nəzəriyyəsində)

Bu işlər bilavasitə qruplararası münasibətlərin tədqiqinə həsr olunmasa da onlarda qruplararası münasibətlərin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Qruplararası münasibətlər psixologiyasının qanunauyğunluqlarına diqqət yetirən alimlərdən biri U.Samner olmuşdur. O, 1906-cı ildə nəşr olunan “**Xalq adətləri**” əsərində **etnosentrizm fenomenlərini** təsvir etmişdir. Məlumdur ki, etnosentrizm öz etnik qrupuna üstünlük vermək, digərinə münasibətdə isə ədavət hissi və qərəzli mövqe tutmaqla özünü göstərir. U.Samnerin “başqa etnoslarla münasibətdə pozitiv xarakteristikaların şişirdilmiş etnosentizm” konsepsiyasında öz etnosunun başqa etnoslardan üstünlüyü hissi, ədavət və neqativ münasibətlərin biruzə verilməsi təhlil olunur. Bu zaman öz etnik qrupunun mədəniyyəti, adət və ənənələri, dəyərləri və başqa psixoloji xüsusiyyətləri etalon kimi götürülür. U.Samner başqa etnoslarla münasibətdə yaranan ədavət və neqativ münasibətləri öz

etnosu çərçivəsində qrupdaxili birliyi saxlamaqda zəruri şərt kimi qiymətləndirərək etnosentrizmə etnik qrupların qarşılıqlı əlaqəsinin universal mexanizmi kimi baxır.

Ziqmund Freydin qruplararası münasibətlər aspektində iki tezisini qeyd etmək olar: autqrup ədavətin qaçılmazlığı, qrupun stabilliyinin və identifikasiyasının saxlanması vasitəsi kimi autqrup ədavətinin funksiyasının müəyyən olunması. Freyd **autqrup düşmənçiliyinin - mexanizmini erkən ailə münasibətlərinin emosional ambivalentliyində görürdü.** Freyde görə rəqiblik və aqressiyanın obyektivi olan bu münasibətlər eyni zamanda təqlid edilən, yamsılanan sevgi və nifrətlə də xarakterizə oluna bilər. Erkən uşaqlığın emosional münasibətlərinin ambivaletliyi qrupa keçir: ataya olan sevgi qrup liderinə transformasiya edilir, düşmənçilik və aqressiya autqrupa yönəlir. Lakin sonrakı tədqiqatların əksəriyyətində Freydin qruplararası münasibətlər konsepsiyası qəbul olunmasa da, bütövlükdə digər qruplara münasibətdə qruplararası münasibətlərin tədqiqinə ədavət, aqressivlik məsələləri ana xətti təşkil edirdi.

Z.Freydin ideyaları **T.Adornonun** (1950) "**Avtoritar şəxsiyyət**" tədqiqatlarına birbaşa təsir etmişdir. Adornonun fikrincə, tipik, "avtoritar şəxsiyyət" həddindən artıq ciddi ailə tərbiyəsi ilə nəticələnən sosial yönəlişliyin sərt sistemi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə valideynlərə münasibətdə bütün aqressiv hisslər və incikliklər artır. "Avtoritar şəxsiyyətdə" öz valideynlərini ideallaşdırmaq tendensiyası ilə yanaşı şüuraltı ədavətə keçən sarsıntı hissi də saxlanılır. Adorno **avtoritarlıq** və ya **eqosentrizmi** sadəcə olaraq şəxsiyyətin keyfiyyətlərindən biri kimi deyil, onun davranışının qruplararası situasiyaları müəyyən edən baza kimi xarakterizə edir. Beləliklə, T.Adornonun **qruplararası determinasiya anlayışı** prinsipcə Z.Freydin yanaşmasından o qədər də fərqlənmir.

Qruplararası ədavət və aqressivlik şəxsiyyətlərarası konfliktlərin həll edilməsi üsulu kimi bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır: şəxsiyyətə frustrativ təsir göstərən aqressiyaların ümumiləşdirilməsi (L.Berkovits-1972); müxtəlif etnosların nümayəndələrinin münasibətlərini tənzim edən etnik stereotiplərin rolu (Q.Ollport-1954, T.Pettiqrü-1958).

Berkovits öz tədqiqatlarında aqressiyanın ümumiləşdirilməsi fenomenini təhlil etmişdir. Alimin fikrincə qruplararası münasibətlər sonda fərdin psixoloji probleminə çevrilir. Mühəribəyə getməyi fərdlər müəyyən edir; döyüşdə fərdlər vuruşur; sülh müqaviləsini fərdlər bağlayır... Lakin praktik olaraq, proseslər belə getsə də mühəribəyə getməyin, vuruşmağın tək fərdin fikri olduğunu düşünmək sadələvhlük olardı.

Ollportun fikrincə qruplararası münasibətlər sosial persepsiya səviyyəsində əsasən iki qrupun nümayəndələri arasında (interindividual) fərddaxili münasibət kimi öyrənilir.

M.Şerif tədqiqatları. M.Şerif qruplararası konflikt problemini başqa istiqamətdə tədqiq etmişdir. O, qruplararası ədavətin kökünü müxtəlif qrupların məqsəd və maraqlarında, yəni bu

qrupların nümayəndələrinin rəqiblik münasibətində görür. M.Şerif eksperimentlərini 50-ci illərin ortalarında Amerikanın Robers Keyve vilayətində keçirmişdir. Eksperimentlər bir neçə il ərzində yeniyetmələrin yerləşdiyi yay düşərgəsində aparılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi qruplararası qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin (rəqib, yoldaşlıq, kollektiv, kooperasiya) qruplar arasında və kollektiv daxilində təşəkkül tapmış qarşılıqlı münasibətin xarakterinə təsirini öyrənmək olmuşdur. Bu məqsədlə düşərgənin administrasiyası yeniyetmə qruplar arasında qarşılıqlı əlaqəni elə təşkil etmişdir ki, o, sırf yarış xarakteri daşısın və bu yarışda yalnız bir qrup qalib gələ bilsin. Müşahidə və sorğuların nəticəsinə uyğun olaraq tədqiqatçılar qruplararası əmələ gələn ədavətin (digər qrupun nümayəndələrinə aqressiv, neqativ münasibət, stereotip qavrayışın) və eyni zamanda qrup daxili həmrəyliyin möhkəmlənməsinə şahid olmuşlar.

Eksperimentin müxtəlif mərhələlərində qrupların təşəkkülü müxtəlif cür baş verdi. Eksperimentin əvvəlində yeniyetmələr düşərgənin təmizliyi ilə birlikdə məşğul olurdular və tədqiqatçılar yeniyetmələr arasında baş verən təbii proseslərə, yəni tanışlıq və qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasına müdaxilə etmirdilər. Lakin sonrakı mərhələdə, yəni yarışdan sonra yeniyetmələr iki qrupa bölünərək tanışlıq zamanı əmələ gələn dostluq münasibətərini pozmağa başladılar.

Rəqabətdən qabaq isə qrupların nümayəndəliyi arasında ədavət olmamışdır. Tədqiqatçılar sonra eksperimentdə dəyişiklik edirlər: əvvəlcə rəqib olan qruplar həlli güclərinin birləşməsinə tələb edən problemlə situasiyaya salınırlar. Bu mərhələdə tədqiqatçılar ədavətin azaldığını, lakin tam aradan qalxmadığını müşahidə etmişlər. Bu eksperiment əsasında M.Şerif belə bir nəticəyə gəlir ki, qruplararası konfliktin əsas səbəbi qruplar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterindən: həmrəylik və rəqabətdən asılıdır. M.Şerifin eksperimentləri qruplararası münasibət psixologiyasının eksperimental tədqiqinin əsasını qoymuşdur. M.Şerifin tədqiqatlarında situasiyanı dəyişməklə, qruplararası ədavətin aşağı salınmasının mümkünlüyü nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və eksperimentlərlə sübut olunmuşdur. (Hər bir qrupun diqqətini cəlb edən ümumi məqsədlərin qoyulması və onlara nail olmaq üçün əməkdaşlığın aparılması).

Q.Teşfelin tədqiqatları. Qruplararası qarşılıqlı münasibətlər sahəsində əsasən qərbi Avropa alimlərinin tədqiqatları həm nəzəri keyfiyyətinə, həm də kəmiyyətinə görə daha irəlidedir. Bu baxımdan Q.Teşfelin tədqiqatları daha diqqətəlayiqdir. Son illər onun tədqiqatları başqa ölkələrdə keçirilən tədqiqatlara mühüm təsir göstərmişdir. Qərbi Avropada bu sahədə bir çox sərbəll işlər meydana çıxmışdır. Teşfelin redaktorluğu ilə “Sosial qrupların differensiasiyası, qruplararası münasibətlərin sosial-psixoloji tədqiqi” M.Billiq (1976),

“Eksperimental sosial psixologiya” V.Duaz və başqa müəlliflər (1978), “Sosial psixologiyaya giriş” Q.Teşfel və K.Freyzerin redaktorluğu ilə (1978), “Sosial dəyişiklik və sosial təsir” S.Moskoviç (1976) və bir çox digər əsərlər də qeyd oluna bilər.

Q.Teşfel və onun həmkarları M.Billiç, J.Terner bu sahədə laborator eksperiment seriyaları keçirmişlər ki, onlar “Teşfelin matrisası (qəlibi) ilə olan eksperimentlər” və ya “minimal qruplararası diskriminasiya eksperimentləri” adlanır.

Q.Teşfel və J.Ternerin **sosial identiklik nəzəriyyəsi** qrupdaxili favoritizm və qruplararası diskriminasiya fenomenlərini müxtəlif qrupların nümayəndələri arasında olan oxşarlıq və fərqin müəyyənlənməsi ilə bağlı olan koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi izah edirlər. Teşfelin fikrincə, qrupdaxili favoritizm və qruplararası diskriminasiya qruplararası münasibətlər psixologiyasının universal fenomenləridir.

Sosial identiklik nəzəriyyəsi sosial-iqtisadi dəyişiklik şəraitində yeni sosial qrupların yaranması ilə əlaqədar qruplararası differensasiya və qrupdaxili inteqrasiya probleminə daha konstruktiv yanaşmağa imkan verir. İlk dəfə Teşfelin tədqiqatlarında qruplararası münasibətlərin tənzimlənməsi sosial psixologiyanın predmeti kimi tədqiq edilir. Onun tədqiqatlarında qruplararası münasibətlərin tənzimlənməsini müəyyən edən bir sıra koqnitiv proseslər öz əksini tapır. Teşfelin konsepsiyasında qruplararası münasibətlər psixologiyası sosial psixologiyanın müstəqil sahəsi və hətta sosial psixologiyanın əsas predmeti kimi qəbul olunub.

Qərb sosial psixologiyasında qruplararası münasibətlər problemi əsasən qruplararası ədavət problemi kimi qəbul olunur və həll edilir. Qərb sosial psixologiyasında qruplararası münasibətlər nəzəriyyəsinin qoyuluşu və işlənməsi əsasən cəmiyyətin həyatının reallıq və problemlərinin mövcudluğuna əsaslanır: cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni differensasiyası, sosial, etnik konfliktlər və s. Qərbdə geniş yayılmış qruplararası münasibətlər konsepsiyasında başqa qrupun nümayəndələrinə münasibətdə əsas diqqət qruplararası differensasiya, dezinteqrasiya, ədavət və konfliktlərlə əlaqədar proseslərə verilir. Bu tədqiqatlarda qruplararası inteqrasiya proseslərinə isə daha az yer verilir.

Qruplararası münasibətlərin sosial psixologiyası probleminə Azərbaycanın görkəmli psixoloqları Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə öz tədqiqatlarında geniş yer vermişlər. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə “Sosial psixologiya” dərslində qrupların bir çox sosial psixoloji məsələləri ilə yanaşı qruplararası münasibətlər, qrupların bir-birini qavraması probleminə də toxunmuşlar. Ə.S.Bayramovun “Etnik psixologiya” dərslində isə etnoslararası davranış, qruplararası qarşılıqlı münasibət probleminin təhlilinə geniş yer verilmişdir. Həmin məsələ vəsaitin “Etnoslararası münasibətlər” bölməsində ətraflı təhlil edilir.

Qruplararası münasibətlər probleminə aid tədqiqatları təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qruplararası münasibətlər psixologiyasına aid müxtəlif nəzəri və metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Bu sahədə Avropa ölkələrində aparılmış eksperimental tədqiqatlar da diqqəti cəlb edir. Lakin bir cəhət nəzərdən qaçırıla bilməz ki, qruplararası münasibətlər dinamik prosesdir, müxtəlif amillərin təsiri ilə həmin münasibətlər sistemində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Həmin dəyişikliklərə cəmiyyət miqyasında mövcud olan sosial-iqtisadi, sosial-siyasi şəraitlə yanaşı sosial-psixoloji amillər də ciddi surətdə təsir göstərir. Burada etnik-psixoloji amillərin təsiri də mühüm rol oynayır. Onu göstərmək kifayətdir ki, bizim etnosda şəxsi mənafehin ön plana keçməsi qruplararası münasibətlərə də ciddi surətdə təsir göstərir və çox halda qrup mənafeyi şəxsi mənafeyə qurban verilir. Bu da heç şübhəsiz, qruplararası münasibətlərə çox ciddi mənfi təsir göstərir: münasibətlər sistemində neqativ cəhətlərin özünü daha aşkar surətdə biruzə verilməsini şərtləndirir.

2. Qruplararası favoritizm və diskriminasiya

Favoritizm (latınca favor – xeyir, meyl) qruplararası münasibət kontekstində “**öz xeyrinə**” mənası kəsb edir. Qruplararası favoritizm prosesində qrup nümayəndələri qruplar arasında maksimal fərq üstünlüyünü öz qruplarına verirlər. Digər qrupun maraqlarının əksinə olaraq, öz qrupuna üstünlük vermək tendensiyası (meyli) **qrup daxili favoritizm** adlanır. Öz qrupunun və digər qrupun qiymətləndirilməsində fərqlərin (öz qrupunun xeyrinə) müəyyən edilməsi tendensiyası **qruplararası diskriminasiya** adlanır. Qruplararası diskriminasiya öz qrupu ilə başqa qrup arasında olan fərqi müəyyənləşməsində öz əksini tapır. Müəyyən şəraitdə qruplararası fərqlər süni surətdə şişirdilə bilər. Qruplararası diskriminasiyanın (ayrı-seçkiliyin) ən geniş yayılmış forması qruplar arasındakı fərqlərin öz qrupunun xeyrinə pozitiv qiymətləndirilməsidir. Lakin, bunun tam əksinə olaraq, qruplararası diskriminasiyanın qruplar arasındakı fərqi öz qrupunun deyil, başqa qrupun xeyrinə qiymətləndirilməsi meylinə də çox tez-tez rast gəlinir.

Son illər tələbələrə aparılan sorğuların nəticələrinin təhlili göstərir ki, tələbələrin bir qismi müqayisə zamanı öz qruplarını bir sıra cəhətlərinə görə digər qruplardan aşağı qiymətləndirirlər. Belə bir qiymətləndirmə əsasən qrupda bütövlükdə həmrəyliyin aşağı səviyyədə olması faktı ilə bağlı olur. Nədənsə tələbələr başqa qruplarda qrup həmrəyliyi və birliyinin onların qrupundan üstün olması fikrini irəli sürür və bu cəhət aradan qalxarsa öz qruplarının daha üstün olması faktını irəli sürərək, üzvü olduqları qrupa bağlılıq və sevgini gizlətmir, əksinə öz qruplarını tam qüsuruz bir qrup kimi görmək uğrunda çalışırlar. Tələbələrin bu cür müqayisə və qiymətləndirməsinin səbəbi isə qruplararası diskriminasiyanın öz qrupunun deyil, başqa qrupun xeyrinə qiymətləndirilməsi meyli ilə bağlıdır.

Qruplararası diskriminasiyanın bu iki tendensiyasının mahiyyətini açıqlayarkən birinci tendensiyanın qruplararası münasibətlərdə ədavət və gərginliyin əmələ gəlməsi ilə, ikinci tendensiyanın isə qrupdaxili əlaqələrin, qrup dəyərlərinin aşağı düşməsi, dezintegrasiyası ilə müşayiət olunması nəticəsinə gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müəlliflər qruplararası diskriminasiya faktını sosial hadisə kimi psixoloji amillərlə deyil, sosial, siyasi, iqtisadi amillərlə əlaqələndirirlər. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji amil olmasa sosial, siyasi, iqtisadi amillər də öz-özlüyündə mahiyyətini itirir. Cəmiyyətin inkişafı sosial, siyasi, iqtisadi amillərin dəyişməsi və inkişafı psixoloji amillərdən də asılıdır. Psixoloji amillər isə öz növbəsində sosial, siyasi, iqtisadi amillər zəminində yeni mahiyyət kəsb edərək daha da zənginləşir. Deməli, onlar qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və bir-birini şərtləndirirlər.

Q. Teşfel və J. Ternerin sosial identiklik nəzəriyyəsi qrupdaxili və qruplararası favoritizm və qruplararası diskriminasiya fenomenlərini müxtəlif sosial qrupların nümayəndələrinin arasındakı oxşarlıq və fərqi müəyyən olunması ilə bağlı olan koqnitiv proseslərin nəticəsi hesab edirlər. Bu konsepsiyada qruplararası diskriminasiya başqa koqnitiv proseslərlə sıx əlaqəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Bu proseslər əsasən 4 növə ayrılır:

1. **Sosial kateqorizasiya** – insanları qruplara (kateqoriyalara) bölərək sosial mühitin nizamlanmasının koqnitiv prosesi kimi başa düşülür. Bu, fərdə öz sosial dairəsini strukturlaşdırmağın səbəbini dərk etməsinə imkan verir. Burada qrup termini subyektde koqnitiv reallıq anlamını yaradır.

2. **Sosial identifikasiya** – fərdin özünü bu və ya digər sosial kateqoriyaya aid etməsi prosesidir.

3. **Sosial müqayisə** - isə qruplararası fərqi göstərən müxtəlif sosial qrupların keyfiyyət göstəricilərinin əlaqələndirilməsi prosesidir. Qrupdaxili və qruplararası favoritizm və qruplararası diskriminasiya koqnitiv proseslər seriyasının son bəndidir. Teşfelin fikrincə, göstərilən koqnitiv proseslərin təhlili qruplararası münasibətlərin sosial-psixoloji aspektde öyrənilməsinin əsasını təşkil edir. Qruplararası favoritizm qrupların qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif situasiyalarında olduğu kimi qruplararası qavrayış prosesində də özünü biruzə verir. Qruplararası favoritizm qruplararası diskriminasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Qrupdaxili və qruplararası favoritizmin dərəcəsi qruplararası münasibət və qruplararası qavrayış səviyyəsindən asılıdır.

Qruplararası favoritizm və diskriminasiya proseslərinin qaçılmaz olması fikri irəli sürülsə də bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, bu proseslər fəaliyyətin formasından və bir sıra sosial amillərdən asılı olaraq aradan qaldırıla bilər. Əsasən də kollektivlərdə qruplararası

favoritizm və diskriminasiya tipik hal hesab olunmur. Əlbəttə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu cəhət univarsal hal hesab edilə bilməz. Bu, bir tərəfdən qrupların sosial-psixoloji, eləcə də etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Digər tərəfdən isə, qrupun sosial yönündən, sərvət meyli, əxlaqi və mənəvi yetkinlik səviyyəsindən asılıdır. Burada digər amillərin təsiri də nəzərdən qaçırıla bilməz. Lakin bunun bu cəhətlərlə yanaşı qrupun mütəşəkkillik səviyyəsi, eləcə də özünütənzim səviyyəsindən asılıdır. Burada qrupdaxili münasibətlər də az rol oynamır. Lakin əsas məsələ bu proseslərin neqativ istiqamətdən pozitiv istiqamətə yönəldilməsindədir.

3. Qruplararası qavrayış

Qrupun bir bütöv, tam halda sosial qavrayışın (persepsiya) subyektini kimi qəbul olunması sosial psixologiyada sosial perseptiv proseslərin qruplararası səviyyədə təhlilinin tamamilə yeni ifadəsini müəyyən edir. Bu sahədə aparılan ən geniş tədqiqatlar **Aqeyevə** məxsusdur. Aqeyev “Qruplararası münasibətlər” kitabında qruplararası qavrayış problemini geniş planda tədqiq edərək onun müxtəlif cəhətlərini şərh etmişdir və qrupu sosial qavrayışın subyektini olaraq qəbul edilməsinin struktur xüsusiyyətlərini açıqlamışdır. Həmin tədqiqatçı qruplararası qavrayışla şəxsiyyətlərarası qavrayışı müqayisə edərək qruplararası qavrayışı qruplararası qarşılıqlı əlaqə kontekstində təhlil etmiş, eləcə də, qruplararası qarşılıqlı əlaqəni qruplararası yarış şəraitində tədqiq etmişdir. Apardığı eksperimentlərdə qruplararası qavrayışın xarakterik cəhətləri yarış şəraitində tədqiq olunmuş və qruplararası yarışda qrupun müvəffəqiyyət və uğursuzluğunun qruplararası qavrayışa təsirini eksperimentlərin nəticələrinə əsasən şərh etmişdir. Həmin mütəxəssis öz eksperimentlərində qarşılıqlı fəaliyyət amillərinin qruplararası qavrayışın adekvatlığına təsirini də tədqiq etmişdir. Aqeyevin apardığı tədqiqatların nəticələri barədə müəyyən məlumat vermək bu problemi aydın təsəvvür etməyə imkan verir.

Aqeyevin fikrincə, qavrayışın tamlığı qruplararası qavrayışın spesifik struktur xarakteristikasıdır. Burada “**tamlıq**” sözü sosial persepsiyanın yalnız o proseslərində qəbul oluna bilər ki, burada qrup bir bütöv kimi qavrayış subyektini olsun.

Qruplararası qavrayışın digər struktur xarakteristikası onun “**unifikasiyası**”dır. Əgər “**tamlıq**” anlayışı qruplararası qavrayışın subyektinə aiddirsə, “**unifikasiya**” anlayışı onun obyektinə aid edilir. **Subyekt** - qavrayan qrup, **obyekt** - isə qavranılan qrupdur. Tamlıq və unifikasiya qruplararası qavrayışın ən ümdə struktur xüsusiyyətləridir. Qruplararası qavrayış prosesində başqa qrup haqqında hər hansı təsəvvürlər bütövlükdə qrupun bütün üzvlərinə keçirilir və bu, şəxsiyyətlərarası qavrayışa nisbətən daha asan və avtomatik olur. Qruplararası perseptiv proseslər şəxsiyyətlərarası sosial perseptiv proseslərdən (1) sabitliyinə, (2)

konservativliyinə və (3) möhkəmliyinə görə fərqlənir. Qruplararası qarşılıqlı təsir prosesində formalaşmış qrup təsəvvürləri daha sabit olur və hər hansı təsirə daha müvəffəqiyyətlə mübarizə aparır. Bu sosial qrupun ölçüsü nə qədər böyükdürsə, onun mövcud olması bir o qədər uzunmüddətli olur və qruplararası qavrayış prosesi bu zaman daha aşağı elastikliklə fərqlənir.

Qruplararası qavrayışın məzmunluluq aspekti də maraq doğuran cəhətlərdəndir. Əgər qruplararası qavrayışın struktur xarakteristikası (tamlıq və unifikasiya) bütöv qruplarda fərdi təsəvvürlərin nizamlılıq dərəcəsini, yəni, qrup təsəvvürlərinin strukturunu əks etdirirsə, həmin təsəvvürlərin dəyişməsi qanunauyğunluqları qruplararası qavrayışın məzmunluluğu aspektində öz əksini tapır.

Qruplararası səviyyədə sosial persepsiya proseslərində başqa qrupa münasibətdə təsəvvürlərin adekvatlılığı vacib məsələlərdəndir.

Qruplararası qavrayış prosesinə koqnitiv və emosional proseslərin təsiri və rolu da böyükdür.

Qruplararası persepsiya sahəsində perseptiv fenomenlərin vasitəçilik faktı onların təbiətini və genezisini anlamaqda başlıca amil kimi qalır. Bu işə tədqiq olunan qrupun fəaliyyətinin, xüsusən də birgə fəaliyyətinin öyrənilməsinin vacibliyini müəyyən edir. Beləliklə, qruplararası fəaliyyətin qruplararası persepsiya fenomeni əsasında təhlilinin vacibliyi həlledici amil kimi özünü göstərir.

Aqeyevin tədqiqatlarında qruplararası qavrayışın qruplararası fəaliyyət amillərindən asılılığını təsdiq edən bir sıra maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Eksperimentin nəticələrinə əsasən qruplararası qavrayışın adekvatlığı birgə qruplararası fəaliyyətin bir sıra konkret amillərindən asılıdır: (1) birgə qruplararası fəaliyyətin məqsədi və dəyərlərindən, (2) qruplararası münasibət şəraitindən, (3) qrupun müvəffəqiyyətinin və ya uğursuzluğunun qiymətləndirilməsi meyarlarından və konkret olaraq, qruplararası münasibətlərdə qrupun müvəffəqiyyət və uğursuzluğundan və s. asılıdır.

Qruplararası səviyyədə fəaliyyət vasitəsi ilə ifadə olunan qruplararası qavrayış probleminə diqqət yetirmək çox vacib məsələdir. Əlbəttə, qruplararası təcrübənin, qruplararası yönəlişliyin qruplararası davranışa təsirini inkar etmək düzgün olmazdı. Bu prosesdə koqnitiv təhlil, yəni Q. Teşfelin tədqiqatları qruplararası davranışın subyektin koqnitiv xarakteristikasından asılılığını ön plana çəkərək, qruplararası qarşılıqlı təsirin şəxsiyyətin koqnitiv aləmindən törəməsi fikrinə gəlir. Teşfelin (1970-1974) qruplararası qavrayışın adekvatlığına həsr olunan tədqiqatlarında qruplararası diskriminasiya fenomeni qrupdaxili favoritizm fonunda təhlil edilmişdir. Lakin qrupdaxili favoritizm adekvat qruplararası

qavrayışla ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, Teşfel qruplararası qavrayışın qeyri-adekvatlığının qaçılmaz olduğu fikrini də irəli sürmüşdür.

4. Qruplararası differensasiya və inteqrasiya prosesləri

Sosial psixologiyada **differensasiya** və **inteqrasiya** tendensiyaları bir çox alim-lər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin bu prosesləri qruplararası münasibətlər kontekstində təhlil etmək, onların bir-birilə əlaqəsini və dinamik xüsusiyyətlərini tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Qruplararası differensasiya - anlayışı qruplararası qavrayışın sosial-psixoloji proseslərini ifadə edərək, qrupların müqayisəli qiymətləndirilməsini, həm də onlar arasındakı fərqi müəyyən edir. V.S.Aqeyev və A.A.Sirodeyeva (1982) qruplararası qavrayış məsələsini geniş tədqiq etmişlər. Bu alimlərin məsələyə yanaşma tərzləri əvvəlki bölmədə öz əksini qismən tapmışdır. Qruplararası differensasiya anlayışı Q.Teşfel və J.Ternerin qruplararası münasibətlər nəzəriyyəsində ən əsas məsələlərdən biri olmuşdur ki, burada onlar sosial kateqorizasiya, identifikasiya və müqayisə anlayışlarından istifadə etmişlər. Q.Teşfelin tədqiqatlarında qruplararası differensasiya termini, bir tərəfdən, öz qrupunla digər qrup arasındakı fərqi müəyyən etmək, digər tərəfdən psixoloji münasibətləri öz qrupuna və digər qrupa aid cəhətlərinin differensasiyası kimi irəli sürülür. Bu zaman qruplararası differensasiya birmənalı olaraq qruplararası konflikt, qrup ədavəti, qrupdaxili favoritizm kimi fenomenlərlə əlaqələndirilir. Lakin bu fenomenlərin dəqiq sərhədlərini də nəzərə almaq vacibdir.

Qruplararası differensasiya prosesini B.F.Porşnev (1979) qrupdaxili bənzətmə və qruplararası fərqləndirmə prosesi kimi izah etmişdir.

Son illər etnoslararası münasibətlərin tədqiqinə aid maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. N.M.Lebedev (1993) etnoslararası münasibətlərin xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, **pozitiv etnik identiklik** (öz etnik qrupuna bağlılıq) pozitivliklə uyğunlaşdığı kimi başqa etnik qruplara münasibətdə neqativliklə də uyğunlaşa bilər.

Əgər **differensasiya** qrupları ayırmağa gətirib çıxarırsa, **inteqrasiya** əksinə, özündə elə bir ümumiliyi saxlayır ki, qrupun hər hansı bir aspektdə birləşməsini təmin etsin. Qruplararası inteqrasiya qruplararası elə əlaqə və asılılıqla xarakterizə olunur ki, bu onların birləşməsinə, qarşılıqlı fəaliyyətinə, öz qrupunda olduğu kimi geniş ictimaiyyətin də funksiyalarını daha səmərəli yerinə yetirməsinə imkan verir. **Qruplararası differensasiya və qrupdaxili inteqrasiya** bir-biri ilə sıx əlaqədədir və bir-birini tamamlayır. Qruplararası differensasiya və qrupdaxili inteqrasiya olmadan səmərəli qruplararası qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər də mövcud ola bilməz.

Qruplararası differensasiya prosesləri öz-özlüyündə qruplararası münasibətlərin əməkdaşlıq və ya qarşılıqlı; xeyirxahlıq və ya düşmənçilik; inteqrasiya və ya dezinteqrasiya xarakterlərini birmənalı şəkildə müəyyən etmir, əksinə, qruplararası differensasiya proseslərinin qəbul etdiyi forma (öz qrupunun və digər qrupun xüsusiyyət və keyfiyyətlərinin obyektiv müqayisəsi və ya öz qrupuna üstünlük verərək digər qrupun diskriminasiyası əsasında bir-birinə qarşı qoyma) qruplararası münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Qruplararası dezinteqrativ xarakter daşıyan tendensiyalar da mövcuddur. Bu müxtəlif qrupların nümayəndələri arasında qarşılıqlı, konflikt, qrup egoizmi və ədavətlə, bir-birini qiymətləndirərkən qabaqcadan yanlış fikirdə olmaqla xarakterizə olunur. Qruplararası təcrid tendensiyasını da qeyd etmək olar ki, bu zaman qruplar arasında qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət minimum səviyyədə olur.

Qruplararası differensasiya və inteqrasiya prosesləri və onların dinamikası sosial qrupun həyat fəaliyyətini müəyyən edir. Bu proseslərdən birinə üstünlük verilməsi neqativ psixoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, differensasiyaya üstünlük verilməsi qrupu sosial həyatdan təcrid edərək onun sosial əlaqələrini qırır, yeni məlumatların qəbulunu blokada edir, sonda qrupu normal inkişafdan saxlayır və onu durğunluğa gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, inteqrasiya tendensiyası (prosesləri) üstünlük təşkil edən qrup isə sosial həyata o qədər açıq olur ki, öz maraqlarını kifayət qədər müdafiə edə bilmir. Bu qruplar digər qruplara öz qrupdaxili proseslərinə həddən artıq müdaxilə etmələrinə imkan verdikləri üçün öz sosial sabitliyini və həyat fəaliyyətini tez itirir.

Qruplararası differensasiya və inteqrasiya proseslərində balansın saxlanması qrupun uzun müddət mövcud olması və inkişaf etməsində mühüm rol oynayan amillərdir.

Mövzu 7

Ünsiyyətin sosial-psixoloji problemləri

Plan:

1. Ünsiyyətin psixoloji xarakteristikası
2. Ünsiyyətin növləri
3. Ünsiyyətin əsas funksiyaları
4. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi
  - 4.1. Ünsiyyət prosesində informasiya sahəsinin əmələ gəlməsi
  - 4.2. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri haqqında
  - 4.3. İnformasiya sahəsinin xüsusiyyətləri:əks əlaqə fenomeni və kommunikativ maneələr
5. Ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir və onun vasitələri
  - 5.1. Qarşılıqlı təsirin mahiyyəti və fəaliyyətin sosial tənzimi, sosial mövqə, nəzarət və normativ gözləmələr.
  - 5.2. Rol davranışının qanunauyğunluqları
  - 5.3. Qarşılıqlı təsirin üçtərkiibli strukturu
  - 5.4. Simvolik intereksionizm
6. Sosial persepsiya
  - 6.1. İnsanların bir-birlərini qavramaları
  - 6.2. İnsanların bir-birlərini anlama məsələləri
  - 6.3. Qavrayış effektləri
7. Ünsiyyət prosesində psixoloji təsir məsələləri
  - 7.1. Andlar, alqışlar və qarğışlar
  - 7.2. Psixoloji sirayət
  - 7.3. Təlqin və təqlid sosial-psixoloji fenomen kimi
  - 7.4. Şayiə problem
  - 7.5. Moda haqqında

1. Ünsiyyətin psixoloji xarakteristikası

Ünsiyyət dedikdə, biz nitq və nitqdən kənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesini kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında

təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, **ünsiyyət** - iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirinə deyilir.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində **nitq** xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin **ekspressiv mimik vasitələri** də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası-bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki (1) mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif (2) adət və ənənələrə yiyələnir ki, bunlar da real (3) varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli, ünsiyyət hər şeydən əvvəl obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtdir. Həyatı faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda (4) psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi (5) proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir. Ünsiyyət eyni zamanda (6) şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü ünsiyyət prosesinin məhsuludur.

L.S.Viqotski - ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. O göstərdi ki, uşağın xarici aləmi hətta ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur. Körpənin hər bir tələbatı, inkişafı prosesində tədricən onun üçün başqa adama, insanla təmasa, onunla ünsiyyət tələbatına çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyyətə ictimai-əxlaqi münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir, yaşlılıq hissi və meyillərinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır.

İnsanlar nəyin naminə ünsiyyətə girişirlər? Bu suala cavab vermək üçün hər bir konkret halda ünsiyyətin motivlərini sosial-psixoloji baxımdan ətraflı təhlil etmək lazımdır.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində **nitq** (mülahizə, sual, cavab, replika və s.) xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin **ekspressiv mimik vasitələri** də müxtəlifdir. Təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri var. Ünsiyyətin əşyavi-hərəkəti vasitələrinin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza;
- b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itəlmək və s.

Hər bir baxış və təbəssüm öz-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ekspressiv-mimik jestlərlə əşyavi-hərəkəti jestlərin ünsiyyət prosesində rolu da eyni deyildir. Təbəssüm, baxış və s. ünsiyyət stuasiasına müvafiq olaraq insanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Əşyavi-hərəkəti jestlər isə mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktının ayrı-ayrı elementlərini təsvir edir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə əşyavi-hərəkəti jestlər insanların bir-birilə qarşılıqlı təsiri prosesində daha mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət fəaliyyətlə ayrılmaz vəhdətdir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət fəaliyyətin, əmək, təlim, oyun və s. zəruri tərkib hissəsidir. Bu fəaliyyət sahələrinin hər biri ancaq qarşılıqlı təsir şəraitində mümkündür; əgər fəaliyyət və ünsiyyətin vəhdətini nəzərə alsaq, S-O və S-S disturları ilə kifayətlənə bilmərik. Onları qarşılıqlı əlaqədə aşağıdakı kimi $S \leftarrow \rightarrow S$ ifadə edə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur, bəzən daamın özü ünsiyyətin mövzusunə çevrilir; o, başqalarına özü haqqında danışır.

Ümumiyyətlə, insanın xarici aləmə münasibəti həmişə onun cəmiyyətə və başqa adamlara münasibəti ilə şərtlənir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə insanın istər ictimai, istərsə də şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi ünsiyyət prosesində təzahür edir və həyata keçirilir.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın (kontaktın) yaranması və inkişafı prsoesi kimi meydana çıxır. O, mürəkkəb və çoxcəhətli psixoloji fenomen olub insanların birgə fəaliyyət tələbatı əsasında əmələ gəlir.

Ünsiyyət aktual problem kimi müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilir. **A.A.Leontyevin** fikrincə, ünsiyyətə insanların kollektiv və əmək fəaliyyətini şərtləndirən mühüm vasitə kimi baxdıqda onda həmin fəaliyyət prosesində insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir əmək fəaliyyətinin məzmunu nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmalıdır. Biz ünsiyyətin insanların əmək fəaliyyətini təşkil etmək vasitəsi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Məsələyə belə yanaşdıqda ilk növbədə bizi həmin sosial qrupda informasiyanın xarakter, həmin informasiya axınının kimdən kimə doğru getdiyi, əmək bölgüsünün necə təmin edildiyi, necə saxlandığı (hifz edildiyi) qrupun başqa üzvlərinin kim

tərəfindən tənzim və ya idarə edilməsi, həmin şəxsin qrupun lideri olub-olmaması və s. kimi məsələlər maraqlandıracaqdır.

Ünsiyyət ilk növbədə fəaliyyət prosesində cəmiyyətin onun ayrı-ayrı qruplarının tələbatını ödəməyə yönəlmişdir.

Ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətə dəyişir, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı mümkündür, o müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifa edir, zəruri rəftar və davranış normlarına, praktiki fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnir, ətraf aləmə fəal surətdə təsir göstərməyə can atır, bu halda aydın təsəvvür əldə etmək üçün tənhalığın bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq kifayətdir.

Tənhalıq

Tənhalığın iki növünü-fiziki və psixoloji tənhalığı

Tənhalığın ən ağır forması - psixoloji tənhalıqdır, yəni insanın insanlar mühitində, əhatəsində olmasına baxmayaraq, tək, kimsəsiz qalması, özünə həmrəy, həmkar, həmsöhbət tapa bilməməsi, kimsənin onunla ünsiyyətə girmək istəməməsi psixoloji tənhalıq kimi nəzərdən keçirilməlidir. Məs., insanın kollektivdə olması onun hələ başqa insanla ünsiyyətdə olması demək deyil. Kollektivdə şəxsiyyət öz tənhalığından can qurtara bilmir.

Kollektivdə insanın tənhalığı aradan götürülmür, yalnız müəyyən dərəcədə doldurulur, tənhalıq haqqında biliklər sıxışdırılır.

Müasir insan tənhalığı daha kəskin intensiv və məcburi ünsiyyət şəraitində-şəhər izdihamında, öz ailəsi daxilində, dostları içərisində hiss edir. 50-ci illərdə Amerika sosioloqu **Devid Rismen** tərəfindən yürüdülmən «**Tənha kütlə**» termini müasir dövrün rəmzinə çevrilmişdir. İngilis yazıçısı və aktyoru Robert Morli müasir ingilis cəmiyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir:

“Əgər siz pəncərədən içəri baxsanız, daha çox muzeylərdəki mumiyaadan düzəldilmiş fiqurlara bənzəyən insanlar görə bilərsiniz: biri qəzet oxuyur, biri toxuyur, uşaqlar gözlərini tapana zilləyərək musiqiyə qulaq asır və ya siqaret çəkirlər. Onların bir-biri ilə danışmağa heç bir həvəs, istək yoxdur”

Cəmiyyət daxilində insanın çox təcrid şəraitində olması psixozların inkişafına zəmin yarada bilər. Londonda tibbi-psixoloji assosiasiyanın keçirdiyi iclasında həmin asosiasiyanın prezidenti Ervin Stengel «Müasir cəmiyyətin tənhalığı» mövzusunda məruzə etmişdir. O, qeyd etmişdir ki, - “Biz az-çox bir-birimizlə ünsiyyətdə oluruq. İnsanlarda çox təhlükəli vərdiş əmələ gəlmişdir. Onlar özlərinə həmsöhbət kimi cansız predmetləri-radio, televiziya qəzeti canlılardan-heyvanları-insanlardan üstün tuturlar”

Lakin insan üçün müəyyən vaxtlar tək qalmaq çox vacibdir. Buna görə də o, müəyyən vaxtlarda tək qalmağa can atacaqdır.

Tənhaliğin sosial ölçüsü-tənhaliğin bu növü geniş yayılmışdır. Sosial tənhaliğin ən kəskin forması - **sosial izolyasiyanın** (təcridin) sürgün edilmə, cəmiyyət tərəfdən qəbul edilməmək və s. ifadə olunur.

C.I.Yanq tənhaliğin 3 tipini fərqləndirməyi lazım bilir: xroniki, situativ və keçici tənhaliq.

1. **Xroniki tənhaliq** - insan uzun müddət başqaları ilə ünsiyyət yarada bilməməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir.
2. **Situativ tənhaliq** - insanın artıq bərqərar olunmuş dağılmasının nəticəsidir.
3. **Keçici tənhaliq** - isə vaxtaşırı əksəriyyət insanlarda təsadüfə özünü göstərən ötəri bir haldır.

R.Veys tənhaliqla insanların gəlir səviyyəsi arasında korrelyasiya olduğunu aşkar etmişlər. O göstərirdi ki, gəlir səviyyəsi aşağı olan insanlar özlərini nisbətən daha çox tənha hiss edirlər. Veys bunun bir sıra səbəblərini göstərirdi (məsələn, gəlir səviyyəsinin aşağı olması ünsiyyət dairəsinin məhdudluğuna gətirib çıxarır).

Ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirirlər:

- şəxsi ünsiyyət
- birgə fəaliyyətdə ünsiyyət

I. Şəxsi ünsiyyətin - adətən, iki səviyyəsini fərqləndirirlər:

Birinci səviyyədə ünsiyyət - iki (və ya üç) adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır.

İkinci səviyyədə ünsiyyət - isə tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz nöqteyi-nəzərlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birilərinin fikirlərini, əməllərini və s. müəyyən mövqedən qiymətləndirməyə başlayırlar.

II. Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət - funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur.

Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və səviyyəsi insanlar arasında ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bunlardan asılı olaraq bu **formal** və **qeyri-formal ünsiyyətdən** danışa bilərik. Onların fərqi biz ünsiyyətdən danışanda ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf müqabilini dinləmək və başa düşmək arzusu, onun

zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə şərik olmaq - bunlar ünsiyyət **mədəniyyətinin əlifbasıdır**.

Müxtəlif sosial qruplara mənsub olan adamlar arasında sosial, siyasi, dini, peşə fərqləri və s. kəskin şəkildə özünü göstərdikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə başa düşmür, anlayışları müxtəlif mənalarda işlədilir, hadisələrə müxtəlif baxımdan yanaşırlar. Ümumi sosioloji xarakterli kommunikativ maneələr olduqda, ünsiyyət şəraiti xeyli mürəkkəbləşir. Ünsiyyət prosesində kommunikativ maneələri necə aradan qaldırmaq olar? Psixoloqların fikrincə, **kommunikativ maneələri** aradan qaldırmaq üçün adamların ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq, onlara ünsiyyət vərdisləri aşılamaq lazımdır.

Müasir dövrdə **ünsiyyət vərdisləri** aşılamağın təsirli vasitəsi kimi sosial-psixoloji treninqdən (ingiliscə-trainin-öyrənmək, hazırlamaq, məşq etmək deməkdir) istifadə olunur. Sosial psixoloji treninq prosesində başlıca vasitə kimi müxtəlif modifikasiyalarda tətbiq edilən qrup diskusiyasından və rollu oyunlardan istifadə olunur.

Sosial-psixoloji treninqin köməyiylə, bir tərəfdən ünsiyyət sahəsində həyati çətinliklərlə rastlaşmış adamlarda kommunikativ və vərdislər formalaşır və onların ümumi kommunikativ hazırlığı təkmilləşdirilir, digər tərəfdən isə bilavasitə adamlarla bağlı olan peşə sahiblərində-rəhbər işçilərdə, pedaqoqlarda, tibb işçilərində və b. kommunikativ vərdislər yaradılır.

Sosial-psixoloji treninq ideya etibarilə alman psixoloqu K.Levin irəli sürmüşdür. Bu Z.Freydin psixoanaliz, C.Morenonun sosioterapiya nəzəriyyəsində müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Lakin sosial-psixoloji treninqi praktik surətdə ilk dəfə amerikan psixoloqu və psixiatrı K.Rocers 1947-ci ildə tətbiq etməyə başlamışdır.

İnsanlar ünsiyyətə yalnız hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün yox, eyni zamanda, ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün, yeni tənhalığı və bu tənhalığın yaratdığı psixoloji gərginliyi aradan qaldırmaq üçün girirlər.

Sosial informasiyanın tipləri, kütləvi informasiya vasitələri və təbliğat materiallarının qavranılması və anlaşılması, radio, televiziya və mətbuat vasitəsilə ideoloji təsirin xüsusiyyətləri, şifahi təbliğatın səmərəliliyi, əmək kollektivində siyasi və mənəvi psixoloji iqlimin yaradılmasına təbliğatın təsiri, şəxsiyyətin formalaşma mühiti problemləri öyrənilmişdir.

2. Ünsiyyətin növləri

Psixologiyada ünsiyyətin müxtəlif və çoxsaylı tipologiyası var.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. işgüzar ünsiyyət;
2. diaqnostik ünsiyyət;
3. tərbiyəvi ünsiyyət;
4. intim- şəxsi ünsiyyət.

Bununla bərabər həm də aşağıdakı ünsiyyət növlərini də qeyd etmək olar:

1. şəxsiyyətlərarası, qrup və qruplararası;
2. məxfi və münaqişəli;
3. birbaşa və vasitəli.

İşgüzar ünsiyyət - elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa aydın saziş, söhbətin həllini nəzərdə tutur. Məsələn, həmkarlar, rəis və tabeçilikdə olan şəxs və s. Burada tərəfdaşların hər birinin statusu müəyyən olunur.

Tərbiyəvi ünsiyyət - tərəflərdən biri digərinə məqsədyönlü təsir göstərir. O, arzuolunan nəticəni özü üçün dəqiq müəyyənləşdirir. Daha doğrusu o, daha yaxşı bilir ki, öz həmsöhbətini necə inandıra bilər, ona nəyi öyrətməyə çalışır. Belə ünsiyyət yalnız o təqdirdə ola bilər ki, tərəflərdən biri daha böyük nüfuza və biliyə malikdir.

Diaqnostik ünsiyyət - elə bir ünsiyyət növüdür ki, həmsöhbət haqqında müəyyən təsəvvür formalaşdırmaq, yaxud hansısa informasiyanı almaq ən aparıcı məqsəddir (həkimlə xəstənin ünsiyyəti və s). Burada əvvəlki halda olduğu kimi tərəflər müxtəlif mövqedə olurlar - biri soruşur, digəri isə cavab verir. Hərtərəfli cavab almaq üçün sual verən öz şəxsi statusunu düzgün müəyyənləşdirməlidir. Doğru-dürüst sual verməyi bacarmalıdır.

İntim şəxsi ünsiyyət - həddən artıq unikal və spesifikdir, bu o təqdirdə mümkündür ki, tərəflər özlərini bərabərhüquqlu hiss edir, hər ikisi eyni dərəcədə inandırıcı və dərin münasibətlərin saxlanması və inkişaf etdirilməsində maraqlıdırlar. Bu növ ünsiyyət yaxın adamlar arasında olur.

Bundan başqa **vasitəli və vasitəsiz** ünsiyyət növləri də ayrılır. Vasitəsiz ünsiyyət həm **verbal**, həm də **qeyri-verbal** ola bilər. Vasitəsiz ünsiyyətdə **nitq** mühüm rol oynayır. Elmi texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxmış mükəmməl texniki vasitələr insanlar arasında yeni ünsiyyət tərzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ünsiyyət **vasitəli ünsiyyət** adlanır.

Kollektiv əmək fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzim edilməsinin təmin etmək ünsiyyətin yerinə yetirdiyi ən başlıca sosial funksiyadır. **Ünsiyyət** eyni zamanda **idarəetmə** və **ictimai nəzarəetmə funksiyasını** yerinə yetirir. Yəni ünsiyyətin xüsusən

də nitqin köməyiylə cəmiyyət öz üzvlərinə bu və ya digər davranış və rəftar normalarını yayır, onun mənafeyinə zidd olanları isə pisləyir. Həm də ünsiyyət vasitəsilə qruplararası qarşılıqlı təsir təmin edilir.

3. Ünsiyyətin əsas funksiyaları

Ünsiyyətin funksiyalarından ən geniş yayılmış (1) qruplarına birgə fəaliyyət təsir etmək, insanların bir-birini dərk etməsi, anlaması, qarşılıqlı münasibətləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək funksiyalarını aid etmək olar.

Birgə fəaliyyət təşkil etmək baxımından birgə əmək fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzim edilməsini təmin etmək ünsiyyətin yerinə yetirdiyi ən başlıca sosial funksiyadır.

E.A.Karpenko ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını qeyd etmişdir.

1. Təmas funksiyası - bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətdə olan tərəflərin informasiya mübadiləsi üçün qarşılıqlı əlaqəni gözləməklə bağlı təmas yaratmasından ibarətdir.

2. İnformasiya funksiyası - Bu funksiyanın məqsədi məlumat mübadiləsindən, daha doğrusu, sorğuya qarşı fikir mübadiləsindən ibarətdir.

3. Təhrikədiçi funksiya - Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyət tərəf müqabilini bu və ya digər işə yerinə yetirməklə bağlı fəallığa yönəltməkdən ibarətdir.

4. Əlaqələndirmə funksiya - Bu funksiyanın məqsədi birgə fəaliyyətin təşkili zamanı yerinə yetiriləcək işlərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasından ibarətdir.

5. Anlama funksiyası - Bu funksiyanın məqsədi təkcə məlumatın mənasının adekvat qavranılması və anlaşılması deyil, tərəf müqabillərin bir-birini (məqsədlərini, yönəlişlərini, həyəcanlarını, vəziyyətlərini və s.) anlamalarından ibarətdir.

6. Emotiv funksiya - Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilində emosional təsərrüfat yaratmaq eyni zamanda bunun köməyi ilə özünün həyəcan və vəziyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir (emosiyaların mübadiləsi).

7. Münasibətlərin yaradılması funksiyası - Bu funksiyanın məqsədi rol, işgüzar şəxsiyyətlərarası əlaqələr sistemində özünün yerini dərk etməkdən ibarətdir.

8. Təsir göstərmək funksiyası - Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabiliin vəziyyətini, davranışını, eləcə də onun niyyətini, fikrini, təsəvvürünü, tələbatlarını, fəallığını və s. dəyişdirməkdən ibarətdir.

Kollektiv əmək fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzim edilməsini təmin etmək ünsiyyətin yerinə yetirdiyi ən başlıca funksiyadır. Ünsiyyət eyni zamanda idarəetmə və ictimai nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir.

4. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi

4.1. Ünsiyyət prosesində informasiya sahəsinin əmələ gəlməsi

Ünsiyyət informasiya mübadiləsi dedikdə informasiyanın iki tərəfi fərqləndirilir. Birinci, **kommunikator** - informasiyanı verən, ikincisi **resipient** - informasiyanı qəbul edən. İnsanlar ünsiyyət prosesində bir-birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri və s. ilə tanış olurlar. Onlar keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisələr haqqında bir-birinə məlumat verir, ayrı-ayrı məsələlər barəsində bir-birlərinin rəyini və mülahizələrini öyrənirlər. Bu baxımdan **kommunikasiya prosesi** informasiya mübadiləsi kimi təhlil oluna bilər. **Kommunikasiyanın iki tipini** fərqləndirməyə olar: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya.

Verbal kommunikasiya. Verbal kommunikasiyanın vasitəsi **nitqdır**. Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən **yazılı** və **şifahi nitq** vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə **söz** çox böyük qüvvəyə malikdir. **I.P.Pavlovun** sözləri ilə desək «**Söz - fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər**».

Pavlovun təbirincə desək, söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən fizioloji qanunlarını belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər, yaxud tamamilə dəyişə bilər.

Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsire malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə xoş söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin, formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

Ünsiyyət verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçirilir. **Nitq** verbal ünsiyyət vasitəsidir. Nitqin müxtəlif funksiyaları var.

Nitqin əsas funksiyaları:

1. Nitq insanın intellektual fəaliyyətinin əsas silahıdır.
2. İctimai- təxiri şərait haqqında məlumatı nitq vasitəsilə alınır.
3. Nitq ümumbəşəri təcrübənin mövcudluğunu təmin edir.

4. Nitq milli mədəniyyətin inikası vasitəsidir.
5. Nitq idrak alətidir

Nitqin əsas funksiyası ilə yanaşı köməkçi funksiyaları da mövcuddur:

Nitqin köməkçi funksiyaları:

1. nitqin emotiv funksiyası (danışanın emosiyasını, hisslərini ifadə etməsi);
2. nitqin poetik, yaxud da estetik funksiyası;
3. nitqin nominativ funksiyası;
4. nitqin yardımcı funksiyası (məs: allo);
5. nitqin fərqləndirmə (diakretik) funksiyası;
6. nitqin interdiktiv (qadağanedici) funksiyası və s.

Kütləvi informasiya prosesi 4 tərkib hissədən ibarətdir: kommunikator, resipient, verilən məlumat, informasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

1. Kommunikator. Adi kommunikasiya prosesində kommunikator konkret fərddir. Burada isə məlumatı verən müəyyən kollektiv və ya qrupdur. Daha doğrusu verilən məlumat konkret fərdin adından yox, hər hansı kollektiv adından verilir.

2. Resipient. Kütləvi informasiya prosesində adətən müəyyən ixtisas sahibləri və ya hər hansı yaş qrupunu təmsil edən adamlar resipient rolunda çıxış edirlər.

3. Verilən məlumat. Kütləvi informasiya prosesində veriləcək məlumatın düzgün seçilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, hansı tipli məlumatlar necə və kimlərin fəal iştirakı ilə çatdırılmalıdır, qeyri- verbal ünsiyyət vasitələrindən nə şəkildə istifadə edilməlidir və s. kimi məsələrin düzgün həlli ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

4. İnformasiyanın verilməsini və qəbulunu təmin edən vasitələr.

İnformasiya mübadiləsi insanların bir-birinə münasibəti ilə şərtlənir, yəni kommunikator informasiya verərkən özünün məqsədini və ya motivlərini və s. nəzərə almalıdır. Nəinki kommunikator, həm də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti böyükdür. Psixoloji baxımdan bu olduqca maraqlı məsələdir: insanlar ünsiyyət prosesində təkcə informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmırlar, onlar həmin informasiya əsasında həm də ümumi nəticə (məna) çıxarmağa səy göstərirlər. Bu isə yalnız belə bir şəraitdə mümkündür ki, informasiya sadəcə olaraq qəbul edilməsin, həm də başa düşülsün, dərk olunsun.

Öz-özlüyündə informasiyanın iki (təhrikedici və təsbitedici) tipini fərqləndirmək olar. **Təhrikedici informasiya** - əmr, məsləhət, xahiş formasında ifadə olunur. Onlar

resipientin hər hansı bir hərəkətini müxtəlif formalarda (təhrikətmə, qadağanetmə və s.) stimullaşdırmağı nəzərdə tuturlar. **Təsbitədicilə informasiya** - isə məlumat formasında meydana çıxır.

Ünsiyyət prosesində mənə necə açıqlanır? İlk növbədə, nitq vasitəsilə informasiya sahəsinin ikinci, həm də az önəmli olmayan bir qatı da var. Bu qatı ümumi şəkildə **“gizli informasiya” qatı** adlandırırlar, bu ünsiyyətin “ikinci” nüvəsinin psixoloji kontekstinə təşkil edir. İnformasiya mübadiləsinin psixoloji kodları da bu sahədədir. Həmin psixoloji kodların açılmasında bilavasitə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri xüsusi rol oynayır və verbal ünsiyyət vasitələrini psixoloji möcüzələrlə ətə-qana doldurur, onlara qövsi-qüzeyin allı-güllü boyları kimi özünəməxsus emosional naxışlar bəxş edir. Bu vasitələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi kütləvi informasiya prosesinin əsas şərtlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılması zəruridir: hansı kanallar vasitəsilə verilən məlumatları kimlər daha asan, düzgün qavraya bilər, nə tipli məlumatlar hansı kanallar vasitəsilə verilərsə, daha təsirli olar və s.

4.2. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri haqqında

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinin tipləri:

1. **Mimika** (yunanca *mimos*-təqlid, simanın dəyişməsi deməkdir) sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir. Müəyyən edilmişdir ki, mimikanın yeddi əsas sifət konfigurasiyası var. Onlar müvafiq olaraq yeddi emosiyayı ifadə edirlər. Sifətin ən ifadəli əlamətləri dodaqla qaş (ağızla göz) sahəsində yerləşir. Bu sahəyə əsas mimika sahəsi deyildir. Mimika insan sifətinin təkrarolunmaz fərdiyyətini əks etdirir. Onun əsas funksiyası sifətin ekspressiyalarında insanın-emosiya və hissələrini ifadə etməklə şərtlənir. Son zamanlar vizual ünsiyyət **“gözlərin təması”** problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Gözlərin, görünür, özünəməxsus əlifbası var.

2. **İntonasiya** - ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. **Kinestika** - “bədənin hərəkətlərinin dili” kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır.

4. **Proksimika** - (latınca, *proximity*-yaxınlıq deməkdir) insanın şəxsi məkanı kimi ünsiyyət prosesində özünəməxsus rol oynayır. İnsan bu məkanı özününkü hesab edir,

hətta onu bir növ fiziki bədənin davamı sayır. Ünsiyyət prosesində kimisə özümüze yaxın buraxırıq, hətta qolumuza girməsinə imkan veririk. Kimisə özümüze yaxın buraxmırıq - şəxsi məkanın hüdudları ünsiyyət prosesində subyektiv olaraq belə müəyyən olunur. Bu yolla insan başqa adamlarla özü arasında ünsiyyət üçün intuitiv ölçülərlə əlverişli və ya münasib olan özünəməxsus psixoloji məsafə yaradır. “Yaxınlıq-uzaqlıq”, “istilik-soyuqluq” psixoloji məkanın emosional parametrləri belədir.

Allan Piz psixoloji məsafənin aşağıdakı zonalarını müəyyənləşdirmişdir:

1. **İntim zona** - (15 sm'dən - 46 sm'ə qədər) xüsusi bufer zonasıdır. Bu zonaya ancaq ən yaxın emosional təmasda olan adamlar nüfuz edə bilirlər. Yad adamın bu zonaya daxil olması kəskin emosional reaksiyalarla müşayiət olunur.

2. **Şəxsi zona** - (46 sm'dən - 1,2 m'ə qədər) dostlar üçün optimal ünsiyyət sahəsidir. Bu sahədə dostların bir-birinə toxunması mümkündür.

3. **Sosial ünsiyyət zonası** - (1,2 m'dən - 3,6 m'ə qədər) ışgüzar ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

4. **Kütləvi zona** - (3,6 m'dən daha çox) ictimai yerlərdə bir-birini tanımayan adamlar arasında ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

İnformasiya mübadiləsində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolu əvəzsizdir. Gözlərin təması, isti və soyuq baxışlar ünsiyyət məqamında nələri demir? İnsanın şəxsi məkanında da elə bu istilik və soyuqluq çalarları bilavasitə bərq vurur. Əllərin rəqsinin ünsiyyət məqamında öz dili, öz əlifbası var.

4.3. İnformasiya sahəsinin xüsusiyyətləri

İnformasiya sahəsinin xüsusiyyətləri, **əks əlaqə fenomeni** və **kommunikativ maneələr**. **Əks əlaqə** - informasiya mübadiləsinin önəmli fenomenlərindən biridir. Əks əlaqə dedikdə, resipientin kommunikatorun verdiyi informasiyanı necə qavraması, onun davranışını və sözlərini necə qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur.

İnformasiya mübadiləsi avtomatik proses deyil. Resipientin informasiyanı qavraması prosesində müxtəlif kommunikativ maneələr meydana çıxır və məkanın aşılınması öz təsirini göstərir.

Sosial psixologiyada **kommunikativ maneələrin 4 növü** təsvir olunmuşdur. Onları M.R. Brityanovanın şərhində açıqlayaq.

1. **Fonetik maneə**. Kommunikator və resipient müxtəlif dillərdə və dialektlərdə danışanda onların nitqində və diksiyasında köklü defektlər olduqda, cümlənin grammatik quruluşu təhrif edildikdə ünsiyyət prosesində öz-özünə fonetik maneə

əmələ gəlir. Əgər resipient informasiya ilə maraqlanırsa, informasiya onun üçün şəxsi mənə kəsb edirsə fonetik maneənin təsir sahəsi şübhəsiz ki, zəifləyir.

2. **Semantik maneə.** Ünsiyyət partnyorlarının mənalar sistemində köklü fərqlər olduqda informasiya mübadiləsində **semantik maneələr** yaranır. Bu maneələrin əmələ gəlməsi görəsən nə ilə şərtlənir? Eyni bir mədəniyyətin çərçivəsində çoxlu mikromədəniyyətlər var. Bu mədəniyyətlərdən hər biri müxtəlif hadisələri özünə-məxsus ölçülərlə dəyərləndirir. Müxtəlif mikromədəniyyətlərdə “gözəllik”, “vəzifə”, “ləyaqət” və s.-in mənası eyni ölçülərlə başa düşülmür. Bundan başqa hər bir mühitin öz ünsiyyət dili, öz sevimli ifadələri, öz sevimli zarafatları var. Ünsiyyət məkanına bu faktorlar nüfuz etdikdə informasiya mübadiləsində semantik maneələr meydana çıxır, onlar da ünsiyyət prosesini çətinləşdirir və qarşılıqlı anlaşmaya öz təsirini göstərir.

3. **Stilistik maneə.** Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində **stilistik maneələrə** də az təsadüf olunmur. Kommunikatorun nitq üslubu resipientin nitq üslubu və aktual psixoloji vəziyyəti ilə səsleşməyəndə, ünsiyyət prosesində stilistik maneələr meydana çıxır. Yaşlıların uşaqlarla ünsiyyəti prosesində belə stilistik maneələr daha çox təsadüf olunur. Yaşlılar maraqlı hekayəni elmi dildə, quru üslubda nağıl edəndə (yəni, uşaqların dilinə tərcümə etməyəndə) uşaqlar onu yaxşı qavramırlar. Dərslərdə “**quru intellektualizm**” şəraitində stilistik maneələr asanlıqla yaranır.

4. **Məntiqi maneə.** Kommunikatorun mühakimə məntiqi resipientin qavraması üçün ya həddindən artıq çətin olanda, ya da onun sübut tərzii ilə səsleşməyəndə məntiqi maneələr əmələ gəlməyə başlayır. Kişi və qadın məntiqi, uşaq və yaşlı məntiqi, dövlətli və kasıb məntiqi, sağlam adam və xəstə məntiqi - onların hər birinin öz ölçüsü, öz meyarı var. Bu meyarlar bilavasitə ünsiyyət prosesində əks olunur və özlərinin bənzərsiz naxışları ilə informasiya mübadiləsi prosesini şərtləndirirlər.

Kommunikasiya prosesinin sosial-psixoloji effektləri var. Informasiya mübadiləsi prosesində kommunikativ maneələr aradan qalxdıqca, qarşılıqlı anlama yaratdıqca insanlar arasında özünəməxsus münasibət əmələ gəlir. Istər kommunikator, istərsə də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti önəmlidir. Bundan başqa kommunikator və resipient informasiya mübadiləsi prosesində bir-birlərinə təsir göstərir. **Kommunikativ təsir** kommunikatorun resipientə və ya əksinə, resipientin kommunikatora psixoloji təsiri kimi meydana çıxır və bilavasitə şəxsiyyət amilləri ilə şərtlənir.

5.1. Qarşılıqlı təsirin mahiyyəti və fəaliyyətin sosial tənzimi

Ünsiyyət prosesində insanlar arasında baş verən qarşılıqlı təsir (interaksiya)-təsir edəndən, təsire məruz qalandan, təsiri təminədən vasitələrdən, təsirin insan davranışında əmələ gətirdiyi dəyişiklikdən, daha doğrusu, təsirin nəticəsindən ibarətdir. Qarşılıqlı təsir prosesində söz, hiss və hərəkət özünəməxsus şəkildə birləşir. Bu zaman ünsiyyət birgə fəaliyyətin təşkilinə xidmət edir. Təsadüfi deyildir ki, ünsiyyət tələbatı, insanların bir-birinə söz demək tələbatı ilə əmək prosesinin özündə əmələ gəlmişdir.

Səxsiyyətin sosial qrupda yerini təhlil etmək üçün psixologiyada mövqe və ya status (latınca status-vəziyyət deməkdir) anlayışından istifadə olunur. Hər hansı bir qrupu psixoloji cəhətdən təhlil edəndə qrup üzvlərinin mövqeyinin eyni olmaması faktı dərhal diqqəti cəlb edir.

Əmək haqqı insanın sosial mövqeyini səciyyələndirən ən ümumi zahirəti əlamətidir. Lakin bununla belə onun özünəməxsus sosial-psixoloji əhəmiyyəti vardır. Əmək haqqı insanın peşə-ixtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu vəzifə ilə bəlləşməyə bağlıdır. Bu baxımdan mövqe anlayışı, birinci növbədə, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələri əsasında təhlil edilməlidir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, **şəxsiyyətin səlahiyyəti** bilavasitə **onun hüquqları ilə müəyyən olunur.** Lakin səlahiyyət hələ şəxsiyyətin qrupda hörmət və nüfuzunu öz-özünə müəyyən etmir. Burada psixoloji baxımdan ən başlıca çətinlik ondan ibarətdir ki, çox zaman şəxsiyyət özünün hüquq konsepsiyasını həddindən artıq şişirtməyə halda öz üzərinə düşən vəzifələri düzgün qiymətləndirə bilmir.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dairəsinin müxtəlif olması kimə məlum deyildir? Sosial psixologiyada bu cəhəti **şəxsiyyətin hörməti və nüfuzu** anlayışı ilə ifadə edirlər. Əgər **səlahiyyət şəxsiyyətin mövqeyini rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz** onun **şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir.** **Hörmət və nüfuz** psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafdakı adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul deməkdir. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəxsiyyətin öz səlahiyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin zəruri psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin bir qrupdakı mövqeyi onun digər qrupdakı mövqeyinin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, işlədiyi kollektivdə adamın mövqeyinin yüksək olması onun ailədəki mövqeyinə mühüm təsir göstərir. Adama öz ailəsində həyat

yoldaşı, uşaqları və b. böyük hörmətlə yanaşdıqda, bu qonşuların ona münasibətinə mühüm təsir göstərir.

Birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insanların bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və rabitələri sosial normalar vasitəsilə tənzim olunur. İnsanlar sosial qrupdakı mövqelərindən asılı olmayaraq sosial normalara əməl edirlər.

Sosial normalara dedikdə, tarixən əmələ gəlmiş və müəyyən olunmuş davranış və fəaliyyət qaydaları nəzərdə tutulur. **Norma** (latın) - qayda, nümunə deməkdir. Siyasi, əmək, hüquq, mədəni, etik (əxlaq) və s. normalar buna misal ola bilər.

Sosial normaların funksiyaları müxtəlifdir. Psixoloji baxımdan onların ikisi xüsusilə mühümdür.

Sosial normalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi **birinci** növbədə, insanların münasibətlərini tənzim edir. Hər bir qrupda böyüklə kiçik, qadınla kişi, briqadirlə mexanizator, müəllimlə şagird və başqaları arasındakı münasibətlər sosial normalar vasitəsilə tənzim olunur. Sosial normaların (1) **tənzimləmə funksiyası** dedikdə, bu cəhət nəzərə alırlar. Onların əsas funksiyalarından biri də (2) **qiymətləndirmə funksiyasıdır**, yəni insanlar sosial normalar vasitəsilə nəinki başqa adamların, həm də özlərinin davranış və rəftarını qiymətləndirir, müxtəlif yollarla özlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edirlər. Bu yollara **sosial nəzarət sistemi** deyirlər. Sosial nəzarət sistemi iki səviyyədə - rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) vasitələrlə həyata keçirilir. Sosial nəzarət, hər şeydən əvvəl, tərbiyəedici əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, insanlar birgə fəaliyyət prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Qarşılıqlı təsir dedikdə, məhz bu cəhəti nəzərdə tuturlar. Bu prosesdə ən azı iki adam bir-birilə ünsiyyətdədir.

5.2. Rol davranışının qanunauyğunluqları

Rol nəzəriyyəçiləri (C.Mid, C.Moreno və b.) Şekspirin sözlərini dönə-dönə iqtibas gətirirlər. Onlar bu zaman teatr aktyorları ilə cəmiyyət üzvləri arasında müxtəlif oxşar cəhətlərə diqqəti cəlb edirlər: aktyorlar müəyyən rol ifadə edir, cəmiyyət üzvləri müəyyən mövqe tuturlar: aktyorlar pyesin mətninə əsaslanırlar, cəmiyyət üzvləri müvafiq normaları gözləməlidirlər, bir aktyor başqa aktyorun oyununa reaksiya göstərməlidir, cəmiyyət üzvləri isə bir-birilərinə reaksiyalarını qarşılıqlı surətdə nəzərə almalıdırlar.

Rol - şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrini bilavasitə əks etdirir.

Rol konsepsiyası rol gözləmələri ilə bilavasitə əlaqədardır. Rol konsepsiyası rol gözləmələrinin mənimsənilməsi əsasında əmələ gəlir, lakin, rol gözləməsi anlayışına nisbətən rol konsepsiyası anlayışı daha genişdir.

Rol konsepsiya rol gözləmələrindən başqa şəxsiyyətin öz roluna və özünün sosial qrupdakı yerinə münasibətini ifadə edir. Bu cəhət özünü rolun ifasında tapır.

Rolun ifası müəyyən bilik, bacarıq və vərişlər tələb edir.

İnsanın nəinki intellektual səviyyəsindən, emosional mədəniyyətindən, iradi keyfiyyətlərindən və s., həm də anatomik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir rolun ifasında fərdi çalarlar əmələ gəlir, lakin bütün hallarda **rol davranışı** insanın öz rolunu necə başa düşməsi, öz roluna və sosial qrupdakı yerinə münasibəti ilə bağlıdır.

Rolun ifası - bir qayda olaraq şəxsiyyətə özünəməxsus səviyyədə təsir göstərir. Buna **rolun inversiyası** deyilir. **Rolun internalizasiyasının** (mənimsənilməsi) kökləri sosializasiya prosesi ilə bağlıdır.

Deməli, rol nəzəriyyəsi şəxsiyyətin ictimailəşməsi prosesinin əsas mexanizmi kimi çıxış edir.

Rol oynamaq rolun şərtləndirdiyi vəzifələri icra etməkdən və başqa adamlara münasibətdə öz hüquqlarını həyata keçirməkdən ibarətdir.

5.3. Qarşılıqlı təsirin üçtərkibli strukturu

E. Bernin tranzaksiya nəzəriyyəsinin əsas postulatları.

Erik Bernin transakt təhlilinin əsaslarının şərh olunduğu ilk məqaləsi 50-ci illərin axırlarında nəşr olundu. Lakin gözlənilən effekti vermədi. 60-cı illərin ortalarında isə qısa müddətdə bestsellərə çevrilmiş və dəfələrlə işıq üzü görmüş məşhur əsəri - **“İnsanların oynadıqları oyunlar. İnsanların qarşılıqlı münasibətlərinin psixologiyası. İnsan taleyinin psixologiyası”** nəşr olunur. Bu monoqrafiyanın çevrəsində **“transakt analiz nəzəriyyəsi”** dünyanın müxtəlif ölkələrində böyük əks-səda doğurdu.

V.A.Qoryaninin fikrincə, **transakt analiz** şəxsiyyət nəzəriyyəsi kimi insanın başqa adamlarla qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini açıqlayır. Kommunikasiya nəzəriyyəsi kimi isə şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin qanunlarını araşdırır.

E. Bern **transaksiya** dedikdə, sosial əlaqələrin özünəməxsus aspektini nəzərdə tutur. Onun **praqmatik prinsipləri** belədir:

1. Hər bir yaşlı adam əvvəllər uşaq olub.

2. Beyni normal fəaliyyət göstərən hər bir insan zəruri reallıq təcrübəsinə malikdir.
3. Hər bir yaşlılaşmış fərdin ya valideynləri olmuşdur, ya da onların valideynlərini kimsə əvəz etmişdir.

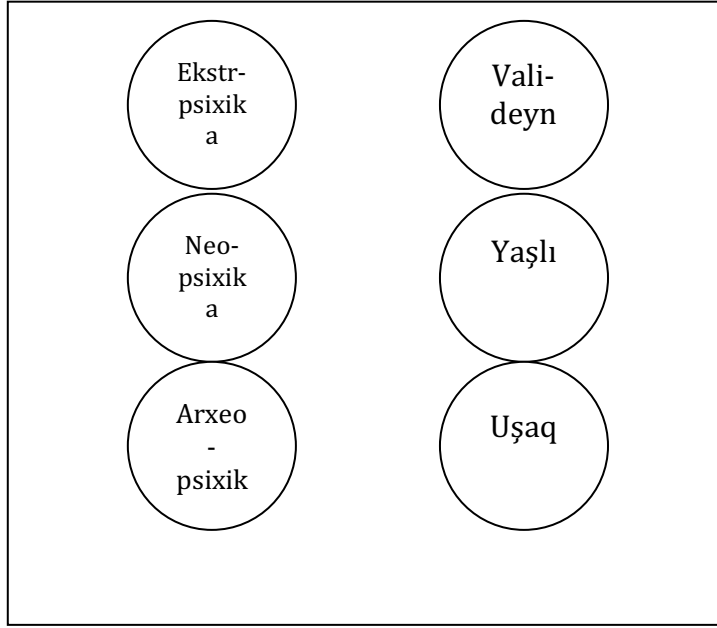
E.Bern bu praqmatik prinsiplər kökündə aşağıdakı **fərziyyələri** irəli sürmüşdür:

1. Uşaqlığın izləri Mən-in inteqral vəziyyəti şəklində yenidən doğulur (arxeopsixi izlər).
2. Reallıq təcrübəsi Mən-in təcrid olunmuş qabiliyyəti deyil, fasiləli vəziyyətinin funksiyasıdır (neopsixi fəaliyyət).
3. İnteqral Mən-in icraedici hakimiyyətini kənar şəxsiyyətlər yerinə yetirə bilirlər (eksteropsixi fəaliyyət).

Transakt analiz nəzəriyyəsinə görə, şəxsiyyətin strukturunun üç orqanı (eksteropsixika, neo-psixika və arxeo-psixika) var. Fenomenoloji baxımdan onlar Mən-in aşağıdakı vəziyyətləri şəklində təzahür edirlər: Valideyn, Yaşlı və Uşaq. (Şəkil 18)

Beləliklə, E.Bern insanın dünyada mövcudluğunun üç müxtəlif vasitəsinə kəşf etmişdir. Bu vasitələrdən hər biri fikir, hiss və davranışın özünəməxsus xəlitəsindən ibarətdir.

Əgər insan özünün valideynləri kimi fikirləşir və valideyn hissləri ilə yaşayarsa, onlardan hər hansı biri və ya onları əvəz edən hər hansı bir yaşlı kimi özünü aparırsa, o, **Valideyn eqo-vəziyyətində** olur. Əgər o, “indi və burda” prinsipi ilə fikirləşir və hərəkət edərsə, ətrafda baş verən hadisələrə özünün yaşlı potensialı kökündə reaksiya göstərsə, o, özünün **Yaşlı eqo - vəziyyətini** biruzə verir. Əgər onun fikri, hissləri və davranışı uşaq ölçüləri ilə söykənsə, o, özünü Uşaq eqo-vəziyyətində göstərir (V.N.Qoryanina, 89).

Şəkil 18. Struktur diaqramlar (E.Bernə görə)

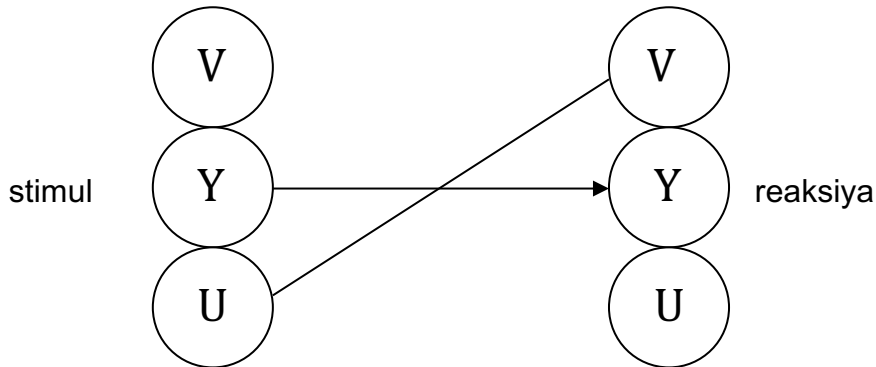
Bu modellər insana çevik olmaq imkanı verir. İnsan bir gündə, hətta bir saat ərzində konkret situasiyadan asılı olaraq ego-vəziyyət modellərinin hamısından istifadə edə bilər, başqa sözlə, bir ego-vəziyyət modelindən başqasına keçə bilər.

E.Bern bu modellər əsasında kommunikasiyanın qaydalarını müəyyən etmişdir.

Birinci qayda belədir: nə qədər ki, transaksiya paralel olaraq qalır, kommunikasiya uzun müddət davam edə bilər.

İkinci qaydaya görə, transaksiyalar kəsişəndə qarşılıqlı təsir kəsilir, bu zaman kommunikasiyanı bərpa etmək üçün partnyorlardan biri və ya hər ikisi zəruri surətdə özünün ego vəziyyətini dəyişdirməlidir.

Üçüncü qaydaya görə, transaksiya gizli xarakter kəsb edəndə, onun davranış nəticələri sosial səviyyədə deyil, psixoloji səviyyədə müəyyənləşir.

Şəkil 20. “Yaşlı-Yaşlı”, “Valideyn-Uşaq” kəsişən transaksiyası (V.A.Qoryanina).

Paralel transaksiyanın müxtəlif tipləri var: bu tiplər sırasında aşağıdakılara daha çox təsadüf olunur: **“Yaşlı-Yaşlı”, “Valideyn-Valideyn”, “Uşaq-Uşaq”**.

Əgər A tutaq ki, B-yə “Yaşlı” eqo-vəziyyətində hər hansı məramla müraciət edir. B isə ona “Yaşlı” eqo-vəziyyətində deyil, “Valideyn” eqo-vəziyyətində cavab verir: əsəbləşir, onun sözünü ağızında qoyur, əməlli-başlı danlamağa başlayır. “Yaşlı-Valideyn” məkanında transaksiyalar kəsişir və tərəflərin qarşılıqlı təsirində fəsadlar əmələ gəlir.

Gizli transaksiyanın da öz **xüsusiyyətləri** var. Bu tip transaksiyalarda “gizli” məqamlar bir qayda olaraq qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri ilə aşkarlanır.

5.4. Simvolik intereksionizm

Simvolik intereksionizm - müasir sosiologiyanın əsasən simvolik sosial təsirlərin təhlili üzərində cəmləndirilmiş nəzəri-metodoloji cərəyanlardandır. Burada dil qarşılıqlı təsirin simvolik ifadəsi və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilən hesab edilir.

Simvolik intereksionizmi daha çox zənginləşdirən **Corc Helbert Mid** hesab olunur. İnsan şüurunun sosial “Mən”in və sosial strukturun yaranmasını qarşılıqlı təsir prosesində birgə əlaqələndirən ardıcıl nəzəri sistemin yaradılması məhz ona məxsusdur.

Midin fikrincə insan zəkası: 1) ətraf mühit obyektlərini işarə etmək üçün simvollardan istifadə etməkdən; 2) öz daxilində həmin obyektlərə dair, alternativ hərəkətlərin variantlarını hazırlamaqdan və 3) hərəkətlərin düzgün olmayan istiqamətlərini rədd etmək və düzgün açıq hərəkətlər xəttini seçməkdən ibarət olan nadir iqtidara malikdir. Bu o deməkdir ki, onun konsepsiyasında zəka struktur deyil, proses kimi çıxış edir. Deməli, özünü başqasının yerinə qoymaq və ya Midin təbirincə, «başqası rolunu qəbul etmək bacarığı» hərəkətin daxili ifadə edilməsinin səmərəliliyini artırır, çünki «aktyorlar» öz hərəkətlərinin başqaları üçün verə biləcəyi nəticələri daha yaxşı qiymətləndirə və deməli qarşılıqlı təsir nəticəsində əməkdaşlığın ehtimalını artırma bilər. Hamı üçün ümumi mənə daşıyan testləri Mid **«konvensional jestlər»** istilahlı ilə işarə edir.

«Mən»-in inkişafında Mid **üç mərhələni** ayırmağı zəruri sayır. Hər bir səviyyənin özünə fərdin rol qəbul etməsi nəticəsində yarana bilən öz “Mən”-inə keçici obrazlar tipində dəyişkənliklərdən başqa öz “Mən”i haqqındakı konsepsiyaların artan təşəkkülü və sabitləşməsi xasdır. (I **mərhələ**) Rolun qəbul edilməsinin öz “Mən”inin obrazların yarandığı başlanğıc mərhələsini Mid «oyun» (play) adlanır. Bu oyun prosesində

uşaqlar oyunun yalnız məhdud sayda olan, əvvəlcə bir və ya iki, digər iştirakçıların perspektivini mənimsəməyə qadirdirlər. Sonradan bioloji yetkinləşmə və rolun qəbul edilməsindəki məşqlər nəticəsində insan hər hansı bir mütəşəkkil fəaliyyətdə iştirak edən (II **mərhələ**) bir neçə şəxslərin rollarını qəbul etmək bacarığına yiyələnir. Bu mərhələni Mid «**kollektiv oyun**» (game) istilahi ilə işarə edir. Həmin istilahda fərdlərin müəyyən növ uyğunlaşdırılmış fəaliyyətlə məşğul olan fərdlər qrupu ilə əməkdaşlıq etmək və onlardan bir sıra “Mən”-obrazlar mənimsəmək qabiliyyəti nəzərdə tutula bilər. «Mən»-in inkişafının son mərhələsində (II **mərhələ**) fərd «ümumiləşdirilmiş-başqası»nın rolunu qəbul edir və ya, başqa sözlərlə cəmiyyətin həyatında əyani şəkildə təzahür edən yönəlişləri mənimsəyir. Midin təsəvvüründə bu mərhələdə fərdlər birliyin ümumi perspektivini və ya onların iştirak etdiyi müxtəlif qarşılıqlı təsir sahələrinə xas olan əqidələr, dəyərlər və normaları qavramağa qadirdirlər. Bu həm insanın özünün qarşılıqlı təsirdə olacağı, digər şəxslərə lazımi reaksiya göstərmək qabiliyyətini artırmasını göstərir.

Midə görə **cəmiyyət** və ya onun, adətən, onun dediyi kimi «təsisatlar» müxtəlif fərdlərin mütəşəkkil və formalaşdırılmış qarşılıqlı təsiridir.

Bu cərəyan daxilində indi iki məktəb mövcuddur. **Çikaqo məktəbi** (H.Blümer, N.Stross, T.Şibutani bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələridir) və **Ayova məktəbi** (M.Kun, M.Partlend).

Bunlardan **birincisi** üçün qarşılıqlı təsirin prosessual aspektinə, sosial hadisələrin təşəkkülü anına maraq, **ikincisinə** isə sabit simvolik strukturların öyrənməsini vurğulamaq səciyyəvidir.

Simvolik kifayət qədər dəqiq ifadə edir. «İnsanlar mənə ifadə edən obyektlər aləmində yaşayırlar. Bu aləm bütünlüklə sosial mənimsəməyə malikdir, çünki mənalar sosial qarşılıqlı təsir proseslərində yaranan müxtəlif qruplar müxtəlif aləmlər yaradır və bu aləmlər, onları təşkil edən obyektlər öz mənasını dəyişdikdə dəyişir».

6.1. Sosial persepsiya. İnsanların bir-birlərini qavramaları

Ünsiyyət - insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada **sosial persepsiya** (latınca *socialis-ictimai*, *perseptio-qavrayış* deməkdir) adlanır.

Sosial persepsiya termini psixologiyada 40-cı illərin ortalarından etibarən işlənməyə başlanılmışdır.

XX yüzilliyin 50-ci illərində, elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət aldığı şəraitdə insan amilinin əhəmiyyəti daha da artırdı. **İnsanın insan tərəfindən qavranılması**

məsələləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Fiziki cisimlərdən fərqli olaraq insanın qavranılması nəinki elmi, həm də praktik əhəmiyyətə malik olan məsələ kimi meydana çıxırdı. Əvvəlcə insanın qavranılmasını sosial obyektin qavranılması adlandırırdılar, lakin sonralar qavrayışın bu növünü C.Brunerin meyarları ilə **social persepsiya** kimi ifadə etməyə başladılar. 70-ci illərdə terminin əhatə etdiyi məsələlər daha da genişləndi. Hal-hazırda sosial persepsiya termini ilə 3 nisbətən müstəqil prosesi nəzərdə tuturlur:

1. Şəxsiyyətlərarası qavrayış
2. İnsanın özünüqavraması
3. Qruplararası qavrayışı

Müasir psixologiyada social persepsiya prosesi aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur:

1. qrup üzvlərinin bir-birini qavraması;
2. qrup üzvlərinin başqa qrup üzvlərini qavraması;
3. insanın özünü qavraması;
4. insanın öz qrupunu qavraması;
5. insanın “başqa” qrupu qavraması;
6. qrupun öz üzvünü qavraması;
7. qrupun başqa qrupun üzvünü qavraması;
8. qrupun başqa qrupu (və ya qrupları) qavraması.

Göründüyü kimi, social persepsiya prosesləri çoxcəhətlidir, lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, **onun əsas məsələlərindən** biri, bəlkə də ən başlıcası **insanın insan tərəfindən qavranılması və anlaşılmasıdır**.

İnsanların bir-birlərini qavramaları.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar bir-birini qavrayarkən, bir tərəfdən, **özlərinin fiziki simasını**, digər tərəfdən **social simasını** qavrayırlar.

I. Fiziki simanın qavranılması haqqında.

İnsanlar bir-birini qavrayarkən, adətən, zahiri görkəmin: “boy”, “göz”, “saç”, “qaş”, “bədən” və s. kimi atributlarına diqqət yetirirlər. Bu, qanunauyğun cəhətdir. **İnsanın fiziki simasının elementləri** olduqca çoxdur. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanın insan tərəfindən qavranılması prosesində onların hamısı eyni dərəcədə rol oynamır. Bu baxımdan bəzi elementlərin, xüsusilə “saç”, “göz”, “burun”, “dodaqlar” və sairin əhəmiyyəti daha böyükdür. Onlar insanın insan tərəfindən qavranılmasının

istinad elementləri - əlamətləridir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında həmin elementlərin hamısı iştirak etməsə də, ən azı birinin iştirakı zəruridir.

İnsanların bir-birini qavramasında **sifət mühüm yer tutur**. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, insan sifəti affektiv əhəmiyyətə malikdir. Sifətin ən ifadəli əlamətləri ağızla göz sahəsində (arasında) yerləşir. Bu sahəyə **mimika zonası** deyilir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında ekspressiv yükü bu zonalar daşıyır. Belə ki, gülüşün ifadəsində ağız, müxtəlif emosiyaların ifadəsində isə göz sahəsi daha mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sifət nəinki qavranılmaq üçün münasibdir, həm də sifətin ekspressiyası insanın halətlərini əks etdirir və həmişə ünsiyyət prosesində nəzərə alınır.

Müəyyən edilmişdir ki, insanın tam surəti tədricən əmələ gəlir, onun yaranması qavrayış obyektinin əks olduğu məkan-zaman şəraiti ilə əlaqədardır. Məsələn, normal adamlar yaxşı görmə şəraitində onlardan 2 km aralı məsafədə olan adamı etrafdakılardan ayıra bilirlər. 1 km məsafədən onlar insanın ümumi konturlarını görürlər. 700 m. məsafədən isə başqa adamın əl və qol hərəkətlərini qavrayırlar. Onlar 400 m. məsafədən adamın baş geyimini, 300 m. məsafədən başını və çiyinlərini, sifət dairəsini, geyiminin rəngini, 200 m. məsafədən sifətini, əllərini, 60 m. məsafədən gözlərini, burnunu və barmaqlarını, 20 m. məsafədən isə bütün xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

Fiziki simanın qavranılmasında yaş planında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. A.A.Bodalev bu baxımdan müəyyən edilmiş qanunauyğunluğu təhlil edərək göstərir ki, yaş artdıqca insanlar qavrayış prosesində başqa insanın fiziki simasına aid əlamətləri daha çox ayırd edirlər. 7-8 yaşa nisbətən 21-26 yaşlarında fiziki simanın qavrayış zamanı təsbit edilən elementlərinin faizi, demək olar ki, 22 dəfə artır.

Hər bir adam özünü qavrayış obyektini kimi fərqləndirir: o, bilir ki, küçədə də, işdə də, evdə də, teatrda da, kafedə də ona baxan var. Adamlar öz davranış və rəftarlarında adətən bu cəhəti nəzərə alır, başqa adamlarda özləri haqqında yaxşı təsəvvürlər yaratmağa çalışırlar. İnsanların bu məqsədlə istifadə etdikləri təsirli yollardan biri **fizioqnomik maska** adlanır.

Maska təbii imkanların, məsələn, zahiri görkəmin köməyi ilə yaradılır. Buna görə də ona fizioqnomik maska deyilir.

Fizioqnomik maska - başqa adamı nəzərdə tutur, başqa adam üçün yaradılır və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir vasitələrindən birinə çevrilir. Fizioqnomik maskaya müraciət etməklə insan əslində başqa adamda ən azı yaxşı təəssürat yaratmaq

məsədilə özünün təbiətin ona bəxş etdiyi fizioqnomik imkanlarının təsirini artırmağa çalışır. O, bu zaman yaş, cins və peşə xüsusiyyətlərini adətən nəzərə alır.

Fizioqnomik maska nisbətən statik xarakter daşıyır. Ünsiyyətin dinamik cəhəti mimikada, jestlərdə və s. təzahür edir. İnsanlar onların vasitəsilə psixoloji maska yaradırlar.

Psixoloji maska - hisslərin, fikrin, rəyin gizlədilməsini nəzərdə tutur. Tamahkar, rüşvətxor, müftəxor, böhtançı adamlar psixoloji maskadan məharətlə istifadə edirlər ki, bu da onlarla mübarizə işini güman etdiyindən qat-qat çox çətinləşdirir. Belə adamların başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri adətən saxta xarakter daşıyır.

II. Sosial simanın qavranılması haqqında.

Sosial sima - ilk növbədə, insanın geyim xüsusiyyətləri, bəzək-düzəyi və başqa aksesuarları vasitəsilə qavranılır. Onun nitq xüsusiyyətlərinin, proksemik və fəaliyyət xarakteristikalarının, mənəvi keyfiyyətlərinin qavranılması sosial simanın qavranılmasının vektorunu təşkil edir.

Sosial simanın qavranılmasında iki önəmli sosial-psixoloji fenomen: **fizioqnomik reduksiya** və **qrupdaxili favoritizm** fenomenləri müşahidə olunur.

Fizioqnomik reduksiya özünü aşağıdakı kimi göstərir: insanın daxili aləmi, davranış və rəftarı müəyyən sosial qrup üçün tipik olan xüsusiyyətlərə görə təfsir olunur və onun davranışı bilavasitə həmin tipik əlamətlər əsasında proqnozlaşdırılır. Bu mexanizm xüsusilə etnoslararası münasibətlər sahəsində daha aydın təzahür edir.

Qrupdaxili favoritizm meyli də maraqlıdır: insan bir qayda olaraq öz qrupunun üzvlərini başqa qrup üzvləri ilə müqayisədə daha yüksək qiymətləndirir. Başqa sözlə, “bizimki” bütövlükdə həmişə “bizimki olmayandan” yaxşıdır. Qürbət eldə adamlar özlərininkini görəndə necə də sevinirlər-bu qeyri-adi hislərin kökləri məhz qrupdaxili favoritizm fenomeni kimi şərtlənir (M.R.Bityanova, 149).

6.2. İnsanların bir-birlərini anlama məsələləri

İnsanın insan tərəfindən qavranılması müxtəlif amillərlə şərtlənir: (1) fərdi həyat təcrübəsi, (2) yaş, (3) cins, (4) peşə, (5) təhsil, (6) milliyət və s. sosial persepsiyaya mühüm təsir göstərir. Lakin bununla belə, onun ümumi qanunauyğunluqları vardır.

İnsanlar qavrayış prosesində bir-birlərini müxtəlif sosial etalon və stereotiplər baxımından qiymətləndirirlər. Etalon fransız sözü olub ölçü nümunəsi deməkdir.

Sosial stereotiplər. İnsanların bir-birini qavraması prosesində **sosial stereotiplərin** (yunanca stereos-möhkəm, turos-ad deməkdir) də öz rolu vardır. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşəyə və s. mənsub olan adamlar, qruplar

haqqında adi şüür üçün səciyyəvi olan təsəvvürlər kimi meydana çıxır. Bu təsəvvürlər sadə, sxematik, hətta bəzən təhrif olunmuş xarakter daşısa da, stereotipləri təkcə bilik kimi təhlil etmək olmaz. Stereotiplərdə sosial obyektlər haqqında müəyyən biliklər öz əksini tapır, lakin onların əsas funksiyası heç də bununla bağlı deyildir. Məsələn, mühasibat işçiləri haqqında stereotiplərdə onlar xəsis, quru adamlar kimi təqdim olunurlar. Biz yaxşı tanmadığımız hər hansı bir mühasibi bu baxımdan qiymətləndirəndə ona “xəsis”, “quru” adam kimi münasibət bəsləyirik.

Identifikasiya. Gözümüz başqa adamın gözünə sataşanda həyəcanlanırıq, halına yanırıq, dərindən şərik oluruq, özümüzün, tutaq ki, tələbək illərini yadımıza salıb, ona haqq qazandırırıq, “mən də onun yerində olsaydım, belə edərdim”, - deyirik. Bu o deməkdir ki, özümüzü onun yerinə qoyuruq, başqa sözlə, özümüzü onunla eyniləşdiririk. Psixologiyada buna **identifikasiya** (latınca *identifikare-eyniləşdirmək* deməkdir) deyilir.

Refleksiya. (latınca *reflexio-geriyə müraciət etmək* deməkdir) geniş anlayışdır. Refleksiya dedikdə, birinci növbədə, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini nəzərdə tuturlar. Bundan başqa, refleksiya - **başqa adamların sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yanaşdığını, onların səni necə başa düşdüklərini görmək və dərk etmək** deməkdir. Sosial persepsiyada refleksiyadan danışarkən biz onun sonuncu mənasını nəzərə alırıq. Başqa adamı başa düşmək həm də onun sənə münasibətini dərk etmək deməkdir.

Kauzal atribusiya. İnsan başqalarının davranışının səbəblərini özünəməxsus tərzdə izah edirsə, bu tip proseslər **«kauzal atribusiya»** adlanır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qavranılan adamın tam surətinin yaranması daha çox qavrayanın fərdi xüsusiyyətlərindən, onun emosional halından, qavradığı adama fərdi münasibətindən, həyat təcrübəsindən, aldığı informasiyanın nəinki məzmunundan, həm də miqdarından və s. asılıdır. Müəyyən edilmişdir ki, adamlar bir-birini qavrayarkən, zahiri əlamətlər haqqındakı məlumatlarla kifayətlənmirlər, zəruri surətdə bir-birlərinin davranışının səbəblərini aydınlaşdırır, ayrı-ayrı keyfiyyətlərə görə şəxsiyyətlərini xarakterizə edirlər.

Başqa adamların qavranılması prosesində insanın onların davranış və rəftarının səbəblərini və motivlərini şərh etməsinə kauzal atribusiya deyilir. (Latınca *kausasəbəb, attriduo-verirəm,* bəxş edirəm deməkdir). Bu mənada kauzal atribusiya terminini Azərbaycan dilində səbəbin şərh kimi işlətmək olar. Zahiri əlamətlərə görə

səbəbin müəyyən edilməsi heç də asan deyildir. Bu yolla fiziki hadisələrin səbəbinin təhlili nə qədər çətindirsə, psixoloji hadisələrin səbəbini müəyyən etmək iki qat, üç qat çətinidir. İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində bu cəhət bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

6.3. Qavrayış effektləri

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində müxtəlif effektlər müşahidə olunur, onların içərisində **oreol effekti** və **yenilik effekti** mühüm yer tutur.

Oreol effektinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz hər hansı bir adamı yaxşı adam kimi tanıdıqda sonralar onun nöqsanlarını, adətən, görmürük, davranışını, əməllərini, eləcə də ayrı-ayrı keyfiyyətlərini yaranmış ilk xoş təəssürat əsasında qiymətləndiririk (müsbət oreol effekti) və əksinə, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünü pis adam kimi tanıdıqda, onun ən yaxşı əməllərinə də inanmırlar (mənfi oreol effekti). Beləliklə, oreol effekti iki formada özünü göstərir: **müsbət oreol effekti** və **mənfi oreol effekti**.

Yenilik effekti isə tanıdığımız və tanımadığımız adamlar haqqındakı informasiyanın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, **tanımadığımız adamın** davranışını izah edərkən, adətən, onun haqqında bizə məlum olan ilk informasiyaya əsaslanırıq. Halbuki **tanıdığımız adamın** davranışını izah edərkən onun haqqında başqa adamdən aldığımız yeni informasiyanı istər-istəməz nəzərə alırıq.

Şəxsiyyətlərarası attraksiya. Müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biri şəxsiyyətlərarası münasibətlər və bu münasibətlərin formalaşmasında özünü büruzə verən sosial-psixoloji məsələlərin təhlil edilməsindən, öyrənilməsindən ibarətdir. Belə maraq doğuran sosial-psixoloji problemlərdən biri də şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünü tez-tez büruzə verən **attraksiya** anlayışı ilə bağlıdır.

Bizim ünsiyyət əhatəmizdə olan insanlar içərisində həmişə bizim xoşumuz gələn, az xoşa gələn və ya heç xoşumuza gəlməyən insanlar var, beləcə bizim digər insanları qavramamızda bir qayda olaraq, onlara qiymətverici münasibətin az və ya çox dərəcədə təsiri bərabər götürülür. Bunun sayəsində biz olduqca tez kimdən xoşumuz gəldiyini və ya zəhləməz getdiyini müəyyən edə bilərik. Bir insanın digərlərindən üstünlüyü, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı cəzəbetmə, qarşılıqlı simpatiya prosesi **şəxsiyyətlərarası attraksiya** (ingilis dilindən tərcümədə **attract-cəzəb etmək, meftun etmək, valeh etmək, heyran etmək**) adlandırılmışdır.

Bəs attraksiya özünü necə büruzə verir? Onun sosial-psixoloji məzmunu nə ilə bağlıdır? Onun **yararma mexanizmi** hansı amillərdən asılıdır? Bu və ya digər suallara

aydınlıq gətirmək üçün onun sosial-psixoloji məzmununa diqqət yetirmək lazımdır. Bu baxımdan elmi ədəbiyyatda, o cümlədən, sosial-psixoloji ədəbiyyatda attraksiyanın mahiyyəti ilə bağlı bir-birindən fərqlənən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu məsələləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Fikrimizcə qeyd edilən fenomenin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək zəruridir:

1. **Attraksiya** (latınca attrahere-cəlb etmək) başqa insana münasibətdə emosional komponentin, başqa sözlə, affektiv qiymətləndirmənin üstünlük təşkil etdiyi sosial yönəlişliyin xüsusi növüdür. İnsanlar bir-birini sadəcə olaraq qavramırlar, həm də bu prosesdə onlarda bir-birinə qarşı müəyyən münasibət formalaşır. Bir-birini qiymətləndirmə nəticəsində insanda başqasına qarşı ya müsbət, ya mənfi hisslər yaranır. Bu zəmində də özünəməxsus münasibət yaranır. Sosial psixologiyada bu cəlbətmək baxımından təhlil olunur.

2. İnsan cəmiyyətdə, başqa insanlarla münasibətdə olmazsa onun bir şəxsiyyət kimi inkişafı və formalaşması da mümkün deyil. Bu isə öz növbəsində ünsiyyət prosesində özünü büruzə verir. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi insanların bir-birini anlaması və qavraması prosesi olub, ünsiyyətdə bir insanın başqa insanla dil tapmasını, həmrəyliyi və s. müəyyən edir.

3. İnsanların bir-birini qavraması prosesində emosional münasibətlərin dəyişməsi attraksiya adlanır. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda aydın olur ki, bu attraksiyanın öyrənilməsi ilə bağlı eksperimental tədqiqatlarda dostluq və bağlılıq hisslərinin formalaşması mexanizmi, müsbət emosional münasibətlərin yaranma səbəbləri, xüsusilə qavrama obyektinə və subyektində olan oxşar xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir.

4. Bir sıra tədqiqatçılar (Eynşvart, Durkin, Bolvelbu və başqaları) insanlar arasında olan interpersonal münasibətlərin yaranmasında attraksiyanın mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişlər. Onların fikrincə şəxsiyyətin inkişafında və onda identiklik hissinin yaranmasında attraksiyanın mühüm rolu vardır. Bu baxımdan **attraksiya** - şəxsiyyətin sosial münasibətlərinin formalaşmasında və mühitə adaptasiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5. Bir sıra tədqiqatlarda (biheviyrist və koqnitiv tədqiqatlarda) attraksiyanın inkişafında ictimai, tarixi amillərin rolu ön plana çəkilir və problem bu aspektdən təhlil edilir. Lakin burada daha çox fenomenə birtərəfli şəkildə yanaşılmış və şəxsiyyət amilinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir.

Attraksiya fenomenini tədqiq edən alimlər anlayışın psixoloji mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün onun daxili və xarici amillərinə xüsusi diqqət yetirirlər.

I. Attraksiyanın xarici faktorları

1. Afilyasiya. Attraksiyanın xarici amillərindən biri kimi **afilyasiyaya tələbat** hesab olunur. Hər bir insanda başqaları ilə qarşılıqlı münasibət qurmaq və onu saxlamağa tələbat vardır. Belə ki, insanlarda xoşa gəlmək arzusu, başqalarının diqqətini cəlb etmək istəyi, müsahibini maraqlandıрмаğa meyl var (3, s.198). Görünür bu tələbatın ifadə dərəcəsi hər bir insanda şəxsiyyətlərarası davranışının tipini özündə əks etdirir. Əgər insanda afilyasiyaya tələbat zəifdirsə onda bu insan ünsiyyətə girməyə meyilli deyil və tədricən insanlardan uzaqlaşır. Bu tələbatı üstün olan insanlar digər insanlarla ünsiyyətdə olmağa daha çox çalışırlar.

2. Emosional əhval. Ünsiyyətin konkret situasiyasında **emosional əhvalla** attraksiyanın xarici faktoru kimi o vaxt baxılır ki, sənin əhvalın ətrafdakı insanlara yaxşı təsir göstərsin. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, o insanlar ki, müsbət emosional əhvalda olurlar, onlar ətrafdakı insanlarda da da müsbət emosional hal yaradırlar. İnsanlarda olan neqativ enerji ya başqa adamlara təsir etmir, ya da həmin neqativ əhvali – ruhiyyə o adamlara keçir. Belə olan halda biz başqalarına da o cür münasibət bəsləyirik və bizə elə gəlir ki, onlar da bizə elə münasibət bəsləyirlər. Bu bizim emosional vəziyyətimizin bir hissəsidir və müxtəlif faktorlarla o cümlədən xarici mühitdə baş verən amillərlə bir başa əlaqədardır

3. Məkan yaxınlığı. Attraksiyanın xarici faktorlarından biri də **məkan yaxınlığı** sayılır. Təbidir ki, insanlar bir-birilərinə məkanca nə qədər çox yaxın olsalar, qarşılıqlı cəzb etmə bir o qədər çox olur. Məkan yaxınlığı şəxsiyyətlərarası kontaktın yaranmasında mühüm rol oynayır. Hələ uşaqlıq vaxtından onun formalaşmasına hər şeydən əvvəl onun yaxın dostları və həmyaşıdları, bir evdə və ya bir binada yaşayanlar, həmçinin bir sinifdə oxuyanların təsiri olur. Adətən insanlar özlərinə ailə həyatı qurarkən ya bir - birinə yaxın olan ya da bir yerdə oxuduğu və işlədiyi insanları seçirlər (4, s.87).

Məkan yaxınlığı insanların münasibətlərinin davam etməsinə təsir göstərir. İnsanlar məkanca bir-birindən uzaqlaşdıqca onların bir-birinə qayğı göstərmələri, məhəbbətləri və çox böyük olan dostluq münasibətləri ya azalır, ya da sona çatır. Atalar sözlərində deyildiyi kimi “İnsanlar bir-birini nə qədər az görsələr, bir o qədər bir-birinə yadlaşırlar” (5, s. 195).

Hər şeydən əvvəl bir sıra tədqiqatçılar məkan yaxınlığını şəxsiyyətlərası attraksiyanın faktoru olduğunu ona görə qeyd edirlərki, onlar bir sosial iqtisadi mühitdə və eyni sosial infraqurtdan istifadə edirlər. Nəticədə onlar eyni məsələ və problemləri həll edir, bu da onların sosial kontaktlarını yaradır və ola bilər ki, həm də bir-birlərinə kömək edirlər. Qeyd edilənlərdən sonra onların arasında şəxsi yaxınlıq yaranır (4, s.221)

II. Attraksiyanın daxili faktorları

1. Fiziki cazibədarlıq. Fiziki cazibədarlıq attraksiyanın daxili faktorlarından biridir. Gözəl insanlar bizim xoşumuza gəlirlər. İnsanlar seçim edərkən özünə inamı olanlar daha qəşəng partnyor, özünə inamı olmayanlar isə ya orta, ya da aşağı səviyyədə onları seçirlər.

Tanışlığın ilk mərhələsində bu prosesə fiziki cazibədarlıq yüksək səviyyədə təsir etsə də, bəzən münasibətlərin uzun ömürlü olmasını təmin etmir. Bəzən insanlar bir - birlərinin şəxsi keyfiyyətlərini öyrəndikcə bu onların münasibətlərinin aşağı enməsinə də səbəb ola bilər.

2. Ünsiyyədə nümayişkarənə stil. Attraksiyanın daxili faktorlarından biri də ünsiyyədə nümayişkarənə stildir. İnsanlarla ünsiyyədə kiməsə bizə daha çox xoş gəlir, nəinki başqaları. Ünsiyyədə o insanlar bizə daha çox xoş gəlirlər ki, onlar mehriban, ürəyiacıq, incə, ünsiyyətçil, iradəlidirlər.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticəsinə aşağıda göstərilən **üç tip keyfiyyət** müəyyənləşdirdi:

1. Bu insanlar **özünüsevən**, yüksək iddialı, dikbaş, özündən razı və şöhrətpərəst olurlar. Belə insanlarla iş görmək insana xoş gəlmir. Çünki o ən çox özünü fikirləşir, nəinki başqalarını.

2. Bu insan **avtoritardır**, həmişə öz həmsöhbətinin fikirlərini inkar edərək onunla razılaşmır. O birinci tipə oxşayır - hansı ki, onu başqa adamın hissi və baxışları maraqlandırmır, o öz arzusunu onların üzərində təzahür etdirmək istəyir. Onun təhqiredici davranışı adətən ya görüşərkən fitnəkarlıq edir, ya özünü eşitməyən, sakit bir tərzdə aparır ya neqativ münasibətini nəinki saxlayır hətta gücləndirməyə səy göstərir.

3. Bu insan **ikiüzlü** ya da qeyri səmimidir, ünsiyyət prosesində onda təhlükəli hissə qaldırır (o məndən nə istəyir, görəsən, o mənim söhbətimi kiməsə deyəcəkmi, ?) ki, o məndən hansısa məqsədi üçün istifadə etmək istəyir...

3. Oxşarlıq. B.Dizraeli adlı bir nəfər yazıb (Böyük Britanyanın sabiq baş naziri, XIX əsrin sonu) sənə xoş gələn insan o insandır ki, o, sənin fikirlərlə razılaşıır. Müəyyən müddət keçdikdən sonar bu sözlər elmi tədqiqatlarda təsdiq edildi: bizə o insanlar xoş gəlir ki, onlar bizə oxşayır, bizə o insanlar xoş gəlmir ki, onlar bizdən fərqlənir. Bunun əsasında şəxsiyyətlərarası kommunikasiya dayanır.

Kommunikasiya – informasiyanın bir şəxsdən digər şəxsə ötürülməsidir. Əgər X-a A və B-nin baxışları və hissləri eynidirsə, onların **münasibətləri simmetrikdir.** Əgər onların X-a baxışları və hissləri fərqlidirsə, onda onların **münasibətləri asimmetrikdir.** Başqa sözlə onlar eyni ariyentasiyaya malik ola bilər. Beləliklə oxşar baxışları olan adamlar bir-birini cəzb edirlər.

Gərginlik - insanların baxışlarının müxtəlifliyinə səbəb olur ki, bu da diskonfortun yaranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman insan özündə olan davranışını dəyişərək başqasının davranışına uyğun hərəkət edir.

Kommunikativ akt nəzəriyyəsinin tərəfdarları öz yanaşmalarında sxematik modeldən istifadə edir. + işarəsi müsbət hissləri, - işarəsi isə inkaredici hisslərin istiqamətini göstərir.

Baxmayaraq ki, oxşar məqsədlər insanları yaxınlaşdırır, hərdən məhz oxşarlıq faktoru şəxsiyyətlərarası attraksiyanı aşağı salır. Məsələn: eyni məqsədi olan iki rəqib bir-birinə nifrət edirlər (məs: qısqanclıq, iki insanın baxışlarının eyni olmasına baxmayaraq, bu onlar arasında qarşılıqlı cəzbətməsi üçün şərt deyil).

4. Şəxsiyyətin özünü ifadə etməsi. Şəxsiyyətlərarası attraksiyanın vacib elementlərindən biri də ünsiyyət prosesində şəxsiyyətin özünü ifadə etməsidir. Aristotel yazırdı ki, insanlar o insanları sevir, kim ki, onlara yaxşılıq edir və qayğısına qalır. Bu baxt attraksiya müsbət fəaliyyətin cavabı kimi baş verir, lakin nə vaxt ki, partnyora qarşı kin-kidurət olur onda biz onu inkar edirik.

Biz o insanlarla müsbət münasibətdəyik ki, o insanlar bizi tərifləyirlər, sevir, bizimlə əməkdaşlıq edir, kim ki, bizi tənqid edir, bizdən zəhləsi gedir onlara qarşı mənfi münasibət bəsləyirik.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, attraksiya fenomeninin tədqiqi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, onun sosial psixoloji mahiyyətinin və ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin daha pozitiv istiqmətdə formalaşırmasına kömək edər.

7.1. Ünsiyyət prosesində psixoloji təsir: Andlar, alqışlar və qarğışlar

Ünsiyyət prosesində insanlar müxtəlif yollarla bir-birlərinə psixoloji təsir göstərilər. Psixoloji təsirin effektləri güzəran psixologiyasında kəşf olunsa da, onların sistemli təsviri bədii ədəbiyyatda özünün aydın ifadəsini tapmışdır.

Psixoloji təsir - vasitələri çoxcəhətlidir. Onlardan aşağıdakılar daha önəmlidir:

Andlar, alqışlar və qarğışlar. İnsanlar özlərinin güzəran təcrübələrində bir-birlərinə müxtəlif yollarla təsir göstərilər. Yalvarıb yaxarmaq, ağlayıb sızlamaq bunun ilk sadə formalarıdır.

Güzəran təcrübəsində tədricən daha mürəkkəb psixoloji təsir vasitələri - **andiçmə, alqışlar və qarğışlar** meydana çıxmışdır.

1. Andlar - Qəsəmlər

İnsan münasibətlərində andın tutumlu yeri vardır. Müəyyən edilmişdir ki, “Gedərgəlməzə üz tutan igidlərimiz, saçının birini ağ, birini qara hörüb yol gözləyən, başı üstündə hörümçək sallananda, göyərçin pırlayanda sevinən gəlinlərimiz, nişanlılarımız üz-üzə, göz-gözə dayanaraq and içirlər. “And yeyilməz, and deyilməz ! Dumduru, təmiz su təki, ana südü təki içiləmiş, qana hopar, sümüyə çiləmiş. Ər igidlər söz verər, and içər, ağsaqqallar, ağbirçəklər el-oba adından söz verər, and içərlər”.

Ata-babalarımız anda inanırdılar, özlərinin gündəlik təcrübələrində bir-birlərinə etibar edirdilər. El-obanın gözündə andı pozmaq, əmanətə xəyanət etmək, yalan danışmaq sadəcə olaraq mənfi keyfiyyət sayılırdı. Onların yozumu vardı. Düzlüyü və doğruluğu bənzərsiz mənəvi keyfiyyətlər kimi yüksək qiymətləndirirdilər.

Andı pozan, əmanətə xəyanət edən, yalançı adamlara bel bağlamırdılar, onlardan çox vaxt üz döndərir, onlarla çörək kəsmir, səfərə çıxmırdılar. Güzəran psixologiyasında andın iki formasına təsadüf olunur: **and içmə və and vermə**

Andın kökləri inanclarla bağlıdır. İnanclar tədricən insan münasibətlərinə nüfuz edərək onların and yerinə çevrilirdi. İnsanlar inandıqları, etiqad bəslədikləri mənəvi sərvətləri təkcə öz aləmlərinə qapılıb göz bəbəyi kimi qorumurdular, özlərinin başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində bilavasitə onlara istinad edir, ən çətin məqamda bu inanclara and içirdilər.

Müşahidələr göstərir ki, başa and içirlər, çörəyə, buğdaya, ana südü, vuran qılınca and içirlər. At kəlləsinə də and içərləmiş. İndi də kənddə-kəsəkdə at başı yerə atılmaz, barı başına asılır.

Andların təsir gücü böyük idi. Axı, and içənin and yeri içilən üçün də müqəddəs mənəvi sərvətdir. İnsanların güzəran təcrübəsində and içmə tədricən bu zəmində

kütləviləşmiş və geniş yayılmağa başlamışdı. İnsanlar nəinki and içir, həm də bir-birinə and verirdilər, yaxın adamı hansısa yoldan çəkindirir, nəyi isə etməyə təhrik edirdilər. Səni and verirəm Allahın əziz adına, səni and verirəm ananın südünə...Səni and verirəm! Bu sözlər böyükdən kiçiyə, hamı üçün təsirli idi. Anda baxmayan, öz əməlindən çəkinməyən adamlar elin-obanın gözündə hörmətdən düşürdü.

2. Alqışlar və qarğışlar

Güzəran təcrübəsində psixoloji təsirin özəmli vasitəsi kimi alqışlar və qarğışlar da mühüm yer tutur. Onlar uzun müddət folklorşünaslıq yönümündə öyrənilmişdir. Son zamanlar alqışlar və qarğışlar pedaqoji axarda da araşdırılmağa başlanmışdır. Psixoloji aspektdə isə, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, alqışlar və qarğışlar öz kökü ilə əski etiqadlar və bədii anlamlarla sıx əlaqədardır. Onların (“Başına dönüm”, “Qurban olum”, “Ayağının altında ölüm”, “Səni görüm alov aparsın” və s.) etimoloji təhlili bunu aydın əks etdirir. B.Abdullayevə görə, qədim zamanlarda adamlar bu fikirdə olublar ki, alqış və qarğıışı söyləməyə yuvarladan, onları həyata keçirən elə ruhlardır. Onun fikrincə, olsun ki, “alqış” ifadəsindəki “al”, “qarğış”dakı “qara” da əslində elə ruh adlarıdır. Birinci xeyirxah, ikinci isə bəd əməllər qoruyucusudur.

Müxtəlif alqış və qarğışların (qurbanın olum, ayağının altında ölüm, başına kül ələnsin, başına daş düşsün və s.) təhlili göstərir ki, onlar xalqın mifik təfəkkürü ilə bilavasitə bağlıdır.

Əfsun-ovsuna, sözün sehrli qüvvəsinə etiqadın çox güclü-qüvvətli olduğu bir şəraitdə insanlar alqış və qarğışın həyata keçiriləcəyinə inanmış, “onun nahaq, ünvansız söylənməsi ilə böyük fəlakətin baş verəcəyi” zənnində olmuşlar. Xüsusilə qarğışdan ehtiyat etmiş, qorxmuş, “qarğışın törədəcəyi qada-balanı sovuşdurmağa cəhd etmişlər”.

Alqışlar mahiyyətə konyuktiv, qarğışlar dizyunktiv hisssləri ifadə edir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə onlar şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təkəcə afektiv çalarlarını deyil, həm də koqnitiv cəhətlərini şərtləndirir və bilavasitə davranış yönümündə əks olunurlar.

Qarğışın psixoloji müdafiə axarında da özünəməxsus mənası var: insanlar kimisə qarğıyanda, ürəklərini boşaldırlar, təskinlik tapırlar (“Qurban olasan filankəsə”, “Ayağımın altında öləsən” və s.).

Psixoloji yönümdə alqışların və qarğışların üç tipini fərqləndirmək olar:

a) müxtəlif həyati situasiyalarda rastlaşmış adamların;

b) dođma və yaxın adamların bir-birini (məsələn, ananın və ya atanın öz övladlarını) alqışlaması və qarğışlaması;

c) ayrı-ayılıqda adamların özlərini alqışlaması və qarğıması.

Güzəran təcrübəsində alqış və qarğışların birinci tipi geniş yayılıb.

Yaxşılıq edən adamı alqışlayırdılar: *Allah səni yaman gözdən saxlasın, Allah səni bizə çox görməsin, Allah sənə bala dađı göstərməsin, ođullu-qızlı olasan, atalı-analı böyüyəsən, balanın toyunu görəsən, süfrən bərəkətli olsun, qada-bala səndən uzaq olsun, evli-eşikli olasan, evin qonaq-qaralı olsun, görüm yüz il yaşayasan...*

Pislik edən adamı isə qarğıyırdılar: *Allah qapılarını bađlı qoysun, balalarının xeyrini görməyəsən, duz-çörək sənin gözlerini tutsun, işığa həsrət qalasan...*

Əgər alqışlarla qarğışları kəmiyyət baxımında müqayisə etsək güzəran təcrübəsində alqışların daha önəmli yer tutduđunu görərik.

Qarğışlar psixoloji təsirin ən ağır vasitəsidir. Eldə-obada qarğıışı sevmirlər, qarğıış edəni isə rəğbətləndirmirlər. İllah da ki, cavan adamı, eldə-obada ad çıxarmış, yaxşı əməlləri ilə tanınmış adamı qarğıyasan. Bu məqamlarda ağbirçək qadınlar, müdrik nənələr qarğıış edənə “ağzın yansın”, “dilin qurusun”- deyirlər.

Elin-obanın qarğıış barədə öz anlamı var. Qarğıışın iki tərəfi olar-deyərlər. Təcrübədə inanmışdılar ki, qarğıış adamın özünü tuta bilər. El bu anlamla da adamları yerli-yersiz qarğıımadılar.

Dođma və yaxın adamların qarşılıqlı münasibətlərində alqışların tutumlu yeri vardır. Nənə, ana alqışları psixoloji ölçüləri ilə bənzərsizdir. Ailə münasibətlərində konfliktli situasiya yarananda isə qarğıışlardan çox vaxt təsirli tərbiyə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Elin-elatın gözündə ananın öz övladını qarğıması əslində qeyri-adi sosial-psixoloji hadisə sayılırdı.

Xalq inamına görə uşađı ananın qarğıışı deyil, atanın qarğıışı tutur. Bu atalar sözünün iki əlavə yozumu var. Bir sirli-sehirli qaydadır: analar öz övladlarını “gözlərinin işıđı” sayırlar, öz xoşbəxtliklərini onların xoşbəxtliklərində axtarırlar və heç vaxt onları ürək dolusu qarğıırlar. Ən başlıcası isə, el inanclarına görə, “ananın südü söylədiyi qarğıışın qarşısına alır, onu təsirsizləşdirir”. Elin-elatın anlamında ana südü səmavi ölçülərlə mənalandırılır. Ananın duası, alqışı isə necə də təsirlidir?! Türk anlamında bir ana duası yeddi kişi qarğıışını heç edir.

Atalar övladlarına bir qayda olaraq dua edirlər, onları qarğıırlar. Ata duasının eldə-obada əks-sədası böyük olurdu. Ataların duası, anaların ahı-ata duası ilə ana ahının təsir gücünü eldə-obada belə dəyərləndirirdilər.

İnsanın özünün özünü alqışlaması və ya qarğıması isə onun özünü qavramasında və dərk etməsində özünməxsus vasitədir. Güclü affektiv reaksiyalarla müşaiyət olunan bu vasitələr psixoloji avtoportretin və "Mənlik şüuru"-nun formalaşmasında tutumlu rol oynayır.

Andlar, alqışlar və qarğışlar mahiyyətə birbaşa təsir vasitələri kimi əmələ gəlmişdir. Güzəran təcrübəsində tədricən onlardan dolayı təsir vasitələri kimi də istifadə etməyə başlamışdılar.

Yerin də qulağı var, - deyərlər. Söz yerdə qalmazdı, alqış və qarğış sahibinə çatardı. Ən başlıcası isə bu söz-söhbət elin-obanın gözündə onun hörmətinə, nüfuzuna böyük təsir göstərirdi. Qonum-qonşu alqış sahibini təriflər, qarğış sahibini isə qınayırdı.

7.2. Psixoloji sirayət

Psixoloji sirayət effekti (və ya yoluxma) - sosial psixologiyada XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində müəyyən edilsə də insanlara çoxdan məlum idi: bütün xalqların ədəbiyyatında psixoloji sirayətin fenomenologiyası bədii səpgidə ətraflı təsvir edilmişdir. Onun elmi təhlili isə sosial psixologiyanın ilk nailiyyətləri zəminində mümkün olmuşdur.

Sosial psixologiyada hələ onun eksperimental inkişafı dövründən əvvəl müəyyən edilmişdi ki, psixoloji sirayət kütlə psixologiyası hadisəsidir. Ən yeni tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji sirayət effekti kiçik qruplarda da müşahidə olunur. Lakin bununla belə, insanlar məhz kütlə daxilində psixoloji sirayətə daha asanlıqla məruz qalırlar. Bu, hər şeydən əvvəl, kütlənin özünün psixoloji xarakteristikası ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, insan kütlə daxilində özünü daha çox anonim vəziyyətdə hissə edir. Bu şəraitdə şəxsiyyət amilinin rolu köklü surətdə azalır. İnsanın, birinci növbədə, psixi halətlərində mühüm dəyişikliklər əmələ gəlir. Onun idrak fəaliyyətində emosional amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Emosional diqqətin fəallaşması üçün əlverişli şərait yaranır. İnsan öz gördüyü və ya eşitdiyi hadisələri özünəməxsus emosional fonda, necə deyərlər, onu bilavasitə əhatə edən adamların gözü ilə qavramağa, anlamağa başlayır. Onun baş verən hadisəyə münasibəti də əsasən bu şəraitdə formalaşan emosional qiymətlərlə müəyyən olunur. İnsan bu zaman istər başqalarında, istərsə də özündə əslində başlıca nöqsanları görə bilmir. Kütlə psixologiyası üçün səciyyəvi olan bu cəhətləri nəzərə alsaq, onda psixoloji sirayəti şərtləndirən amilləri nisbətən ətraflı təhlil edə bilərik.

Psixoloji sirayət nədir? Müxtəlif dini ekstaz, kütləvi psixoz hadisələri, ritual rəqslər, əhəmiyyətli idman yarışları və ya panika (küyə düşmə) şəraitində adamların davranış və rəftarını xatırlayın. **Bu zaman insanlarda kütlə halında hərəkət edən başqa adamların təsiri ilə müəyyən psixi halətlər yaranır.** Məsələn, stadionda idman ehtirasları qızıışdıqda ən sakit tamaşaçı belə asanlıqla kütləyə qoşulub qışqırmağa, yersiz hərəkətlər etməyə başlayır. Bu proses şüsusuz, qeyri-ixtiyari xarakter daşıyır. Psixoloji sirayət halları hər hansı bir informasiyanın və ya davranış örnəyini şüurlu surətdə qəbul edilməsi yolu ilə yaranmır. Onun əsas mexanizmini kütlə şəraitində əmələ gələn müəyyən emosional halətlərin adi zəncirvari reaksiya modeli üzrə bir adamdan başqasına verilməsi təşkil edir.

Psixoloji sirayətin xarakteri və səviyyəsi müxtəlif amillərlə şərtlənir. **Təsadüfi** (yanğın zamanı küçəyə yığılmış camaat), **ekspressiv** (dəfn mərasimi), **konvensial** (futbol oyunu tamaşaçıları) və ya **fəal kütlədə** (məsələn, təbii fəlakət zamanı xilas olan kənd camaatı) psixoloji sirayət spesifik xüsusiyyətlərlə meydana çıxır.

İnsanın ontogenetik inkişafının maraqlı xüsusiyyətlərindən biri hisslərin intellektuallaşması prosesi ilə bağlıdır. Yaşı artdıqca, uşağın idrak fəaliyyəti inkişaf edir, idrak proseslərinin inkişafı zəminində isə onun emosional həyatında mühüm dəyişikliklər baş verir: uşaq sevinəndə də, ağlayanda da hər şeyə tədricən aqlın gözü ilə baxmağa başlayır. Hisslərin intellektuallaşması dedikdə, adətən bu cəhəti nəzərə alırlar.

7.3. Təlqin və təqlid sosial-psixoloji fenomen kimi

İnsanlar ünsiyyət prosesində bir-birinə nəinki sadəcə olaraq məlumat verir və ya bir-birini inandırır, həm də müəyyən bir fikri bir-birinə təlqin edirlər. Təlqin üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, bu zaman hər hansı bir adamın bir nəfərə və ya bir neçə adama verdiyi informasiya onların tərəfindən qeyri-tənqidi surətdə qavranılır.

Təlqin prosesində iki tərəf iştirak edir:

1. Suqgerand - təlqin olunan

2. Suqgestor - təlqin edən

Təlqin insanlara qədim zamanlardan məlum olsa da, onun mexanizmləri hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Təlqin prosesini hətta ən ümumi şəkildə xarakterizə edərkən diqqəti, birinci növbədə, belə bir cəhət cəlb edir ki, təlqin şəraitində informasiya, adətən, bir adamdan başqasına emosional çalarlarla verilir; bəzi psixoloqlar, məsələn, B.D.Parığın bu cəhəti nəzərə almır və təlqin prosesini adətən verbal proses kimi təhlil edirlər. Məsələnin belə qoyuluşunun birtərəfli olduğunu

göstərmək üçün təkçə onu qeyd etmək kifayətdir ki, təlqin prosesi nə qədər verbal xarakter daşısa da, bu zaman sözlə təsir prosesində paralingvistik (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı və s.) və ekstralingvistik (pauza, öskürmək, ağlamaq, gülmək, nitqin tempi və s.) vasitələr mühüm rol oynayır. İnformasiya mübadiləsinin emosional çalarları da mimika, pantomimika və jestikulyasiya ilə yanaşı paralingvistik və ekstralingvistik vasitələrlə də ifadə olunur. **Suqgerandın** (təlqin olunanın) informasiya mənbəyinə qeyd-şərtsiz inanması, etimad bəsləməsi, hər şeydən öncə bu cəhətlə bağlıdır. Bundan başqa, təlqin şəraitində **suqgestorun** (təlqin edənin) nüfuzu mühüm təsir vasitəsi kimi özünü göstərir. Emosional təsir vasitələri ilə yanaşı suqgestorun şəxsiyyəti və onun təmsil etdiyi qrupun nüfuzu təlqin şəraitində **“inam effektinin”** yaranmasında həlledici rol oynayır.

Təlqin prosesində informasiyanın qeyri-tənqidi qavranılması, şüurlü nəzarətin zəifləməsi də, ilk növbədə inam effekti ilə izah olunmalıdır. Əgər informasiyanın verilməsi prosesində inam effekti yaranmırsa, adamlar başqalarının onlara göstərdikləri təlqinedici təsirlərə müxtəlif yollarla müqavimət göstərirlər. Buna psixologiyada əks-süqgestiya deyilir.

Təlqinin dərəcəsi suqgerandın özünün psixi inkişaf səviyyəsindən də asılıdır. **Təlqin şəraitində** adamların yaş, cins xüsusiyyətləri zəminində spesifik cəhətlər meydana çıxır. Yaşlılara nisbətən uşaqların təlqinə asanlıqla qapılması faktından tərbiyə praktikasında geniş istifadə olunur. Yorğun, fiziki cəhətdən zəifləmiş adamlar təlqinə nisbətən asanlıqla qapılırlar.

Təlqin psixoloji sirayət ilə bağlıdır, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ondan fərqlənir. Burada əsas cəhət ondan ibarətdir ki, psixoloji sirayət zamanı böyük bir insan kütləsi qeyri-mütəşəkkil surətdə eyni emosional halətlə yaşamağa başlayır. Təlqin isə təktərəfli prosesdir: o, suqgestorun və suqgerandın eyni emosional halətlə yaşamasını nəzərdə tutmur, tuta da bilməz. Həmin prosesi düzgün xarakterizə etmək üçün təlqinin **inandırmadan** fərqi, qısa da olsa, xatırlamaq məqsədəuyğundur.

İnandırma - məntiqə əsaslanır. O, intellektual təsir vasitəsi kimi informasiyanın müstəqil surətdə təhlil olunmasını nəzərdə tutur. Bu zaman informasiyanı qəbul edən şəxs nəticəni nəinki hazır şəkildə qəbul etmir, əksinə, onu özü çıxarır. Məhz buna görə də inandırma psixoloji cəhətdən elə qurulur ki, informasiyanı qəbul edən şəxsin bu və ya digər nəticə ilə razılaşması üçün qoyulan məsələ məntiqi surətdə əsaslandırılır. Bu baxımdan təlqin inandırmadan köklü surətdə fərqlənir; o, intellektual təsir kimi deyil, emosional-iradi təsir kimi meydana çıxır.

Təqlid. Ünsiyyət prosesində insanların bir-birinə təsirinə psixoloji vasitələri içərisində sirayət və təqlinlə yanaşı təqlid də özünəməxsus yer tutur. O, sosial-psixoloji fenomen kimi hər hansı bir adamın hərəkətini, işini və ya davranışını başqasının təkrar yamsılaması (oxu: təkrar etmə) kimi meydana çıxır.

Təqlid faktının təhlili məntiqi cəhətdən tamamilə əsaslı olan bir məsələni aydınlaşdırmağı tələb edir; insan kimi, nə üçün və necə təqlid edilir?

Tərbiyə prosesində həmişə bu üç suala cavab axtarmaq lazımdır. Lakin burada həmin sualları başa düşmək üçün əhəmiyyətli olan bir ümumi cəhət diqqəti cəlb etmək istərdik: təqlid prosesində həm koqnitiv, həm də affektiv cəhətləri fərqləndirmək lazımdır. Onlar təqlid şəraitində özünəməxsus etalon rolunu oynayır. İnsan adətən başqa adamda məhz bu etalonlara müvafiq cəhətləri gördükdə, onu təqlid etməyə başlayır. **Koqnitiv və affektiv etalonlar** bütövlükdə insanın sərvət meyllərini, məsələn, ən qiymətli keyfiyyətlər haqqında təsəvvür və anlayışlarını əks etdirir. İnsanda təqlid obyektinə seçici-emosional münasibət məhz bu zəmində formalaşır.

Təqlid ictimai təcrübənin mənimsənilməsi yollarından biridir. O, ontogenetik inkişafın ilk mərhələlərində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ananın körpə uşaqla ilk ünsiyyəti onun təqlid yolu ilə sosial təcrübəni mənimsəməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Yəni uşaq yaşlı adamları və başqa uşaqları təqlid etmək vasitəsilə müəyyən əşyalarla əməliyyatları, özünüxidmət verdişlərini, davranış normalarını mənimsəyir, nitqə yiyələnir.

Müxtəlif yaş qruplarında təqlidin mexanizmləri eyni deyildir. Yaşlı adamlarda təqlid müəyyən peşə fəaliyyəti sahələrində (idmanda, incəsənətdə və s.-də) öyrənmənin özgün ünsürü kimi özünü göstərir.

Bu baxımdan **təqlidin iki səviyyəsini** fərqləndirmək məqsədəuyğundur:

Birinci səviyyədə o kor-koranə xarakter daşıyır və daha çox zahiri əlamətlərin təqlid olunması kimi özünü göstərir. Dilimizdə olan **yamsılama** sözü məhz bu cəhəti təsbit edir.

İkinci səviyyədə təqlidin motivləri köklü surətdə dəyişilir. Onlar insanın bilavasitə sərvət meyllərini ifadə etməyə başlayır, təqlid daxili təhrikə şərtlənir.

7.4. Şayiə problemi

Bəzən müəyyən bir informasiya əhali arasında rəsmi şəbəkələr vasitəsilə deyil, sadəcə olaraq dildən-dilə gəzməklə kortəbii surətdə yayılır. Bu fenomen **şayiə** adı ilə insanlara çoxdan məlumdur. Lakin o, sosial-psixoloji planda diqqəti XX əsrin 20-30-cu

illərində cəlb etmiş, müasir dövrdə isə **psixoloji müharibə** problemləri ilə əlaqədar olaraq nisbətən geniş öyrənilməyə başlanılmışdır.

Müəyyən bir hadisə haqqında hələ heç nə ilə təsdiq olumayan, lakin insan kütləsində bir şəxsdən başqasına şifahi surətdə verilən “məlumata” - şayiə deyilir.

Şayiələr şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın spesifik növü sayılır.

Sosial psixologiyada şayiələri müəyyən əlamətlər üzrə təsnif edirlər. **İnformasiya** və **ekspressiv** tipli şayiələri xüsusilə fərqləndirirlər.

İnformasiya tipli şayiələrdə - ön plana şayiənin həqiqətə uyğunluq dərəcəsi keçir. Bu nöqtəyi-nəzərdən: 1) qəti surətdə həqiqətə uyğun olmayan, 2) həqiqət ünsürlərinə malik, lakin əslində yalan olan, 3) həqiqətə bənzər və nəhayət, 4) həqiqətə bənzəməyən ünsürləri olan inandırıcı şayiələr ola bilər.

Ekspressiv tipli şayiələr də müxtəlifdir. Onların arasında 1) qorxu ilə bağlı olan, 2) təcavüz səciyyəli şayiələr daha təhlükəlidir. Onlar insanların normal fəaliyyətinə xələl gətirir və elə bu niyyətlə də yaradılır.

Şayiələr bəzi xüsusiyyətlərlə seçilir:

- Onlar sositumda şifahi surətdə yayılır;
- Özlərinin mahiyyətce dəqiq olmaması ilə seçilir
- Şayiələr sosial gərginlik şəraitində asanlıqla əmələ gəlir və vüsətlə yayılır;
- Onlar hamını yaxından maraqlandıran, lakin haqlarında qədərincə konkret və yoxlanılmamış informasiya olmayan hadisələrə və adamlara aid olanda, sositumda böyük əks-səda doğurur, ağızdan-ağıza gəzir.

Şayiələrin zaman xarakteristikası var: bəzi şayiələrin ömrü qısa olur, onlar asanlıqla unudulurlar. Bəzi şayiələrin isə müəyyən detalları daha çox əhəmiyyət kəsb edir və diqqəti uzun müddət cəlb edir.

Şayiənin meydana gəlməsi və yayılması bir sıra **səbəblərlə** əlaqədardır. Həmin səbəbləri bilmədən müxtəlif səciyyəli şayiələrə qarşı mübarizə aparmaq çox çətin olardı.

Əvvəla, adamların vacib hesab etdikləri bu və ya digər məsələ barədə səhih məlumat əldə edə bilmədikləri, nə isə anlaşılmaz, mübhəm cəhətdən olan bir məsələ ilə qarşılaşdıqları şəraitdə şayiənin yaranmasına əlverişli zəmin olur. Çünki bu halda adamlar həmin məsələ barədə müəyyən məlumat əldə etməyə can atırlar, bəzən həqiqi informasiya mənbəyi olmadıqda isə onlar təxəyyüllərini işə salır, müxtəlif

ehtimallar irəli sürürlər. Hətta ayrı-ayrı hallarda bəzi adamlar öz fantaziyalarının köməyi ilə yaratdıqları mülahizələrə müəyyən mənbəyi olan bir informasiya kimi inanırlar ki, bu da hər hansı fikrin yayılmasına gətirib çıxarır. Psixoloji cəhətdən bu, “**arzunun gerçəklik kimi qələmə verilməsi**” məsələsi ilə əlaqədardır.

İkinci tərəfdən, şayiələr bəzən qəsdən yayılır. Şayiənin tez yayılmasının bir əsası odur ki, onlar adamların müəyyən məsələ barədə informasiyaya olan ehtiyacını təmin edir və onun düzgün olub-olmaması bu zaman ikinci plana keçir. Bu cəhətinə görə də təbliğat işində, xüsusən psixoloji müharibə şəraitində şayiələrdən geniş istifadə edilir. (İstər müharibə, istərsə də soyuq müharibə şəraitində bəzi ölkələrdə şayiələrin təşkili və yayılması ilə xüsusi qruplar məşğul olur).

7.5. Moda haqqında.

Moda termini modus (latınca ölçü, tərz, qayda deməkdir) sözündən əmələ gəlmişdir. XVII əsrdən etibarən fransız və italyan ədəbiyyatında mode (fransızca) və ya moda, modo (italyanca) formasında həmin terminlə başlıca olaraq məişət, geyim, mebel, saçın düzəldilməsi və davranış sahəsində özünü göstərən xüsusi sosial-psixoloji fenomeni ifadə etməyə başlamışlar. **B.D.Parginin** müşahidələrinə görə, rus dilində moda sözü I Pyotrün dövründə işlənməyə başlamış və ilk rus lüğətlərində təsbit edilmişdir. Azərbaycan dilində moda sözü nisbətən sonrakı dövrlərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bizim dilimizdə uzun müddət onun qarşılığı kimi **dəb** sözü işlənmişdir və indi də “dəb salmaq”, “dəbə düşmək” kimi söz birləşmələrində geniş işlənir. İngilis dilində XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər moda mənasında **fashion** (latınca facere, faction sözündəndir) işlənir; mode sözü isə nisbətən az, həm də əksərən “adət” (dəb) mənasında işlənir.

Moda standartlaşmış kütləvi davranışın spesifik və son dərəcə dinamik formasıdır. O, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən əhvalların, sürətlə dəyişən zövq və əyləncə vasitələrinin təsiri ilə, əsasən kortəbii surətdə əmələ gəlir. Modanın yayılmasında kinofilmlər, kütləvi jurnallar, moda festivalları, o cümlədən məşhur altyorlar, idmançılar və s. mühüm rol oynayır. Bu sahədə reklam vasitələrindən xüsusilə geniş istifadə olunur.

Moda universal xarakter daşısa da, onun ayrı-ayrı adamlar tərəfindən, hətta kortəbii surətdə mənimsənilməsinin xüsusiyyətlərini yalnız şəxsiyyət psixologiyası baxımından ətraflı təhlil etmək olar. Bu cəhətdən, birinci növbədə, modanın zövqlə qarşılıqlı əlaqəsi diqqəti daha çox cəlb edir. **Zövq psixoloji aspektdə mürəkkəb fenomendir**. O, nəinki şəxsiyyətin xarici aləmə estetik, həm də etik münasibətini ifadə

edir. Bu iki cəhət həmişə vəhdətdə təzahür etsə də, adi şüur səviyyəsində onun etik-mənəvi aspektlərinə daha çox diqqət yetirilir.

Moda ünsiyyətin spesifik formasıdır. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə **moda müxtəlif funksiyalar** ifadə edir:

1. Moda, hər şeydən əvvəl, uşaqların sosializasiyası prosesinin təsirli vasitələrindən biridir.
2. Modanın kommunikativ funksiyası onda ifadə olunur ki, o, insanlar arasında özünəməxsus informasiya vasitəsinə çevrilir.

Müəyyən edilmişdir ki, modanın inkar olunduğu, kobud surətdə qadağan edildiyi ailələrdə böyümüş uşaqlarda, sonralar əlverişli şərait yarandıqda, modaya ifrat münasibət asanlıqla əmələ gəlir. Bundan başqa, (3) moda ayrı-ayrı hallarda şəxsiyyətin kifayət qədər təmin edilməmiş sosiogen tələbatlarını kompensasiya (əvəz) edir. Yetim uşaqların bəzək elementlərindən daha çox istifadə etməsi faktını xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu nöqteyi-nəzərdən (4) moda əlverişli şəraitdə insanın özünü təsdiq etmə, başqalarının diqqətini cəlb etmə, nüfuzunu artırma vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə də, biz ünsiyyət prosesində psixoloji təsir vasitələrini nəzərdən keçirdik. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin canlı ünsiyyət prosesində təhlil etdiyimiz psixoloji təsir vasitələri qarşılıqlı əlaqədə meydana çıxırlar. Onlardan biri və ya bir neçəsi digərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir. Təqlid və təlqinin rolunu nəzərə almadan psixoloji sirayətin mahiyyətini başa düşmək çətindir. Şayiənin yayılması bu və ya digər dərəcədə psixoloji sirayətlə əlaqədardır. Psixoloji sirayət, təqlid və təlqin proseslərindən hər biri modanın mənimsənilməsində özünəməxsus rol oynayır.

Mövzu 8

Tətbiqi sosial-psixoloji problemlər

Plan:

1. Sosial psixologiyada tətbiqi tədqiqatların xüsusiyyətləri
2. Sənaye psixologiyasının tətbiqi problemləri
3. Hüquqazidd davranışla mübarizə sahəsində sosial psixologiyanın tətbiqi məsələləri
4. Xidmət sahəsinin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri
5. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili məsələləri
6. Ailə xidməti haqqında
7. İdarəetmənin sosial- psixoloji problemləri
8. Rəhbərlik və liderlik probleminə dair
9. Kollektivdə konfliktli şəraitin aradan qaldırılması

1. Sosial psixologiyada tətbiqi tədqiqatların xüsusiyyətləri

Elmi-texniki tərəqqi dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, elm cəmiyyətin nəinki sosial, həm də iqtisadi həyatına nüfuz edir, bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilir; elmi-texniki fikrin nailiyyətləri sənayenin, kənd təsərrüfatının, maarifin, səhiyyənin və s. inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün elm sahələrində olduğu kimi, psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da bu zəmində elmin praktik məqsədlərini xüsusi nəzərə alan, həm də sadəcə olaraq bununla məhdudlaşmayıb nəzəriyyə ilə praktikanın üzvi əlaqəsini ehtiva edən yeni paradıqmalar əmələ gəlmişdir (Q.M.Andreeva, 374-375).

30-cu illərdə psixoloji tədqiqata verilən tələbləri Kurt Levin belə ifadə etmişdi: nəzəriyyəsiz eksperiment həm kordur, həm də qar. Bu, psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında uzun müddət əsas prinsiplərdən biri kimi bərqərar olmuşdur. Lakin elmi texniki tərəqqi dövründə psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da köklü dəyişikliklər yarandı. Müasir dövrdə onun ən başlıca paradıqması aşağıdakından ibarətdir: **nəzəriyyə, eksperiment, praktika**.

Problemin elmşünaslıq baxımından təhlili göstərir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi sosial psixologiyada da fundamental tədqiqatların əhəmiyyəti nəinki azalmır, əksinə, elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da artır və onlar bu şəraitdə tətbiqi tədqiqatların inkişafında mühüm rol oynamağa başlayırlar.

Tətbiqi tədqiqatlar elmin differensiasiyası prosesləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Hal hazırda sosial-psixoloji axarda sənaye, təbliğat, nığah-ailə münasibətləri, xidmət sahələri və s.də tətbiqi tədqiqatlar aparılır. Yaş, pedaqoji, kosmik, hərbi, mühəndislik, idman, kommunal, siyasi, ticarət, incəsənət psixologiyası və s.də tətbiqi sosial-psixoloji problemlərə daha çox diqqət yetirilir.

Sosial psixologiyada da tətbiqi tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət üçün başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, tətbiqi problemlər fundamental tədqiqatlar əsasında ayırd edilir və ya fundamental tədqiqatların nəticələri bilavasitə praktikaya tətbiq olunur. Müxtəlif elmlərin inkişaf tarixi göstərir ki, birinci istiqamət tətbiqi tədqiqatların səmərəliliyi baxımından da böyük imkanlara malikdir: fundamental tədqiqatlar vasitəsilə kəşf edilmiş və ya müəyyən olunmuş qanunauyğunluqların praktikaya tətbiq olunması üçün bu zaman əlverişli şərait yaranır.

Tətbiqi tədqiqatların inkişafında ikinci istiqamət də mühüm yer tutur: bu istiqamət daxilində tətbiqi tədqiqatlar bilavasitə fundamental tədqiqatların nəticəsi kimi deyil, praktik tələbatlar əsasında meydana çıxır. Bu zaman xalq təsərrüfatı və mədəniyyətin müxtəlif sahələri tətbiqi sosial psixoloji tədqiqatlara sponsorluq edir, xüsusi qrantlar ayırır və maliyyələşdirir və bununla da elmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırlar. Həmin istiqamət çərçivəsində tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

İctimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq müxtəlif praktik məsələlər meydana çıxır. Bu zaman elə bir vəziyyət yaranır ki, elmdə (bizim misalımızda sosial psixologiyada) hələ öyrənilməmiş hər hansı bir məsələ ölkənin və ya ictimai həyatın konkret bir sahəsinin bu və ya digər inkişaf mərhələsində böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir. Tətbiqi problemlərin həlli baxımından burada iki yol vardır: praktika ya “oturub” həmin problemin elmdə haçansa həll olunacağı günü gözləməli, ya da özünün inkişafı naminə problemin tezliklə həll olunması üçün təsirli yol tapmalıdır. Müasir dövrdə praktika məhz ikinci yola üstünlük verir. Bilavasitə yaranmış praktik tələbatların təmin olunması məqsədilə aparılan tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatlar da bu zəmində meydana çıxmışdır.

Tətbiqi tədqiqatlar, adətən, aşağıdakı kimi təşkil olunur: praktik tələbat dərk olunan kimi müəyyən bir ictimai institut və ya müəssisə tərəfindən müvafiq elmi təşkilata sifariş verilir; sifarişi icra etmək üçün dövlət büdcəsi və ya təsərrüfat qaydası ilə xüsusi elmi qruplar yaradılır (sifarişin əhəmiyyətindən asılı olaraq, tətbiqi tədqiqatlar müxtəlif səviyyələrdə təşkil olunur).

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, sosial-psixoloji tətbiqi tədqiqatların nəzəri səviyyəsi aşağı olduqda, onların praktik səmərəsi son dərəcə məhdud xarakter daşıyır və mahiyyət etibarilə, istənilən nəticəni vermir. Halbuki sosial psixologiyanın bir elm kimi nüfuzu bilavasitə

onun praktik tövsiyələrinin nə dərəcədə səmərəli olmasından asılıdır. Məhz buna görə də fundamental tədqiqatların inkişafı tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların mühüm şərtinə çevrilir.

Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların özünəməxsus çətinlikləri vardır. Onlardan biri sosial psixologiyada tətbiq olunan (1) tədqiqat metodikasının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sosial-psixoloji tədqiqat metodikalarının hamısında informasiya mənbəyi-psixoloji parametrləri dinamik, hətta bir çox hallarda qeyri-müəyyən olan insandır. O, sosial psixoloq tərəfindən sadəcə olaraq laboratoriya şəraitində deyil, real sosial şəraitdə-əmək, tədris və ya idman fəaliyyətində tədqiq olunur. Bu zaman elə “dəyişən kəmiyyətlər” meydana çıxır ki, onların hamısını eyni dərəcədə nəzərə almaq həmişə mümkün olmur. Hər hansı bir qrupda işçilərin bir-birinə verdikləri emosional qiymətlər (bir-birini qəsdən tərifi etməsi və ya pisləməsi) tədqiqatın aparıldığı anda qrupda qarşılıqlı münasibətlərin səhv başa düşülməsi, hətta təhrif olunması ilə nəticələnə bilər. Sosial psixoloq “sahədə” tədqiqat apararkən belə təhriflərin əmsallarını tapmağı bacarmalıdır.

Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların (2) dili problemi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir çox müəlliflər bu problemin həllini düzgün olaraq “elmi terminləri praktikanın dilinə tərcümə etməkdə” görürlər; tədqiqatların nəticələri “sifarişçiyə” müəssər dildə şərh olunduqda, onların tətbiqi üçün əlverişli şərait yaranır. Bundan başqa, müasir tədqiqat metodikaları həmin çətinlikləri bu və ya digər dərəcədə nəzərə alır.

Sosial psixologiya sahəsində ən başlıca çətinlik (3) tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi prosesi ilə bağlıdır. Bu məsələni nisbətən geniş aydınlaşdırmaq.

Sosial-psixoloji ideyalar ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə müxtəlif yollarla nüfuz edir. Elmi müəssisələri, elmi tədqiqat psixologiya institutları, psixologiya kafedraları və s. tərəfindən aparılan fundamental tədqiqatların praktikaya tətbiqi, ictimai institutların və müəssisələrin sifarişi ilə dövlət büdcəsi və ya təsərrüfat hesabı qaydası ilə aparılan tətbiqi tədqiqatlar bu sahədə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin yolların hər ikisi faydalıdır və onların əhəmiyyəti gündən-günə artır. Lakin bu cəhəti qeyd edərkən, bir tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, sosial psixoloqun işlədiyi tövsiyələri əksər hallarda onun özü deyil, praktik işçilər tətbiq edirlər. Sosial-psixoloji tətbiqi tədqiqatın praktik səmərəsi əslində onların səyindən və səriştəsindən bailavasitə asılıdır. Digər tərəfdən, bütün ictimai təsisat və müəssisələrin “praktik sifarişlərin” yuxarıda göstərilən yollarla eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyildir.

Məsələ bundadır ki, hətta eyni bir sahədə fəaliyyət göstərən iki briqada, şagird kollektivi və ya idman komandası zahirən bir-birinə oxşasa da, onların psixoloji xarakteristikaları heç vaxt eyni olmur. Məhz buna görə də müəyyən bir briqada və idman komandasında aparılmış sosial-psixoloji tədqiqatın nəticələrini eynilə o birisinə aid etmək olmaz. Praktik işçilər sosial

psixologiyaya öz təşəbbüsləri ilə müraciət edərkən bu nöqtədə çox vaxt ciddi səhvlərə yol verirlər.

Respublikamızda ilk psixoloji xidmət sistemi təhsil müəssisələrində yaradıldı və 90-cı illərdən başlayaraq uğurla inkişaf edir.

Psixoloji xidmət xalis praktik təşkilatdır. Fundamental tədqiqatların aparılması onun vəzifəsinə daxil deyildir və daxil ola bilməz. Psixoloji xidmətin əsas vəzifəsi sosial psixologiyanın nailiyyətlər səviyyəsində tətbiqi problemləri həll etməkdən ibarətdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə psixolojin xidmət elmlə praktikanın mənafeyini özünəməxsus şəkildə uzlaşdırır. Psixoloji xidmətin üstünlüyü ondadır ki, o praktik problemləri nəinki elmi şəkildə, həm də qısa müddətdə həll etmək imkanı verir.

2. Sənaye psixologiyasının tətbiqi problemləri

Sənaye psixologiyasının tətbiqi problemləri müxtəlifdir: (1) müəssisələrdə kadrların komplektləşdirilməsi, (2) qrupların optimal həcmnin müəyyən edilməsi, (3) qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və (4) əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılması, (5) gənc fəhlələrin istehsal şəraitinə uyğunlaşdırılması şərtləri, (6) şəxsiyyətin əmək fəaliyyətinin motivasiyası və əməyin stimullaşdırılmasının sosial-psixoloji problemləri, (7) istehsalat konfliktləri və onların tənzim edilməsi, (8) müəssisəyə rəhbərliyin sosial-psixoloji problemləri, (9) sənaye müəssisələrində müvəffəqiyyətlə həll edilən tətbiqi sosial-psixoloji problemlərin tam olmayan siyahısı belədir. Onları **mahiyyət etibarilə iki böyük sahəyə ayırmaq olar**: 1) istehsalın idarə olunması və əməyin elmi təşkili problemləri və 2) istehsalat kollektivlərinin formalaşması və inkişafı problemləri. Sənaye sahəsində praktik psixoloqların əsas vəzifələri də həmin istiqamətlərdə meydana çıxan tətbiqi problemlərin həlli ilə bağlıdır.

3. Hüquqazidd davranışla mübarizə sahəsində sosial psixologiyanın tətbiqi məsələləri

Hüquqi münasibətlər sahəsi özünəməxsus cəhətlərə malik olsa da, həmişə müəyyən psixoloji çalarlarla fərqlənir. "...cinayət və mülki prosesə cəlb edilmiş adamların istintaq orqanları üçün əhəmiyyət kəsb edən psixi xüsusiyyətləri, davranış və hərəkətlərinin psixoloji motiv və mexanizmləri" (B.H.Əliyev, 3) - xüsusi psixoloji bilik və metodların tətbiqi ilə müəyyən olunmalıdır. Onları öyrənmədən və nəzərə almadan, necə deyərlər, cinayətin tərkibini müəyyənləşdirmək əslində mümkün deyildir.

Bu sahədə atılan ilk mühüm addım, bir tərəfdən, tərbiyə-əmək düşürgələrində yetkinlik yaşına çatmamış oğlan və qızların yenidən tərbiyəsi ilə bağlı olmuşdur.

Son zamanlar hüquqazidd davranış problemlərinin tədqiqi sahəsində sosial psixologiyanın böyük imkanlara malik olduğu daha aydın hiss olunur. Bu baxımdan şahidin,

şübhəli şəxsin, caninin və s. sosial-psixoloji xarakteristikası, dindirmə, axtarış, həbsdən azad olmuş şəxsin readaptasiyası kimi sosial-psixoloji problemlər diqqəti daha çox cəlb edir. Belə bir nəticə çıxarmaq üçün tam əsas vardır ki, gələcəkdə hüquq sahəsində psixoloji xidmətin inkişafı həmin problemlərin həlli ilə bilavasitə bağlı olacaqdır.

4. Xidmət sahəsinin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri

Xidmət sahəsi geniş anlayışdır: o, ticarət, ictimai iaşə, kommunal-məişət xidməti (satıcı, kassir, fotoqraf, televizor ustası, dərzi, bərbər, ofisiant, mehmanxana növbətçisi və s.) kimi olduqca müxtəlif sahələri əhatə edir. Çoxsaylı nəqliyyat müəssisələrində, səhiyyədə, mədəni-maarif müəssisələrində və s.-də də xidmət işçilərinin böyük bir qrupu fəaliyyət göstərir.

Beləliklə də, xidmət sahəsində, iqtisadi, təşkilati və əmtəəşünaslıq problemləri ilə yanaşı psixoloji amillər-**insan amili xüsusi aktuallıq kəsb edir**. “**Mədəni xidmət**” paradiqmasında yeni meyarlar-psixoloji meyarlar mühüm yer tutur. Çox maraqlıdır ki, əksər hallarda, məsələn, alıcının əhvalının formalaşmasında ərzağın keyfiyyətindən daha çox xidmətin psixoloji səviyyəsi, satıcının alıcını xoş üzlə yola salması daha təsirli rol oynayır. “**Teatr asılıqdan başlayır**” kəlamının psixoloji mənası da elə bundan ibarətdir.

Sosial psixologiyada xidmət sahəsinin psixologiyası məsələləri hələ XIX əsrin sonlarından etibarən öyrənilməyə başlanılmışdır. 20-ci illərdə də bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin sonralar uzun müddət bu məsələlər diqqəti cəlb etməmişdir. Hal-hazırda xidmət sahəsi psixologiyasının, onun daxilində isə ticarət psixologiyasının və kommunal psixologiyanın psixologiya elmində nisbətən müstəqil sahə kimi formalaşması prosesi gedir.

Ticarət psixologiyasının, xüsusilə, reklam psixologiyasının inkişaf tarixi nisbətən “böyükdür”. Xidmət sahəsi psixologiyasında ilk tətbiqi tədqiqatlar da ticarət psixologiyası istiqamətində aparılmışdır.

Ticarət sahəsində qrupdaxili təlqin ilə yanaşı, yoluxma, təşviş, şayiə kimi sosial-psixoloji fenomenlər də müxtəlif formalarda meydana çıxır. Bunlardan hər biri əslində təbii-psixoloji eksperiment kimi diqqəti cəlb edir. Onların öyrənilməsi təkcə ticarətin təşkili baxımından maraqlı deyildir. Həmin sosial-psixoloji amillərə həm də geniş sosial-iqtisadi baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Ticarətin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri müxtəlifdir. Bu cəhətdən, birinci növbədə, ticarət işçiləri mühitində mikroiklimin müəyyən edilməsinin və təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. “Mağaza müdiri-satıcılar”, “satıcı-satıcı” tipli münasibətlərin xarakterini ətraflı öyrənmək nəinki kollektivin psixoloji simasını öyrənmək, həm də sosial-psixoloji profilaktika və məsləhət üçün tövsiyələr işləmək imkanı verir.

Ticarətin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri içərisində əhalinin tələbatlarının öyrənilməsi, onların formalaşdırılması vasitələrinin işlənilməsi, satıcı və müştərilərin davranış xüsusiyyətlərinin təhlili və s. kimi məsələlər mühüm yer tutur. Onların bir çox problemlərinin həlli reklam psixologiyası ilə bilavasitə bağlıdır.

Reklam psixologiyası hələ əsrin əvvəllərində ABŞ-da formalaşmışdır. Reklam nəzəriyyəsi, iqtisadi nəzəriyyələr, sosioloji konsepsiya, mədəni antropologiya, siyasi elmlər, dilçilik və s.-nin məlumatlarından istifadə etsə də, onun əsas mənbəyini ümumi və sosial psixologiya təşkil etmişdir.

Mahiyət etibarilə reklam istehlakçının davranışını dəyişmək təşəbbüsü kimi özünü göstərir. Bu həqiqət dərk olunanda reklam nəzəriyyəsi və təcrübəsində psixoloji faktorlara xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Müştəriləri istehsalə hazırlanan məhsullarla maraqlandırmaq üçün onların motivasiyasına təsir göstərmək lazım idi. Müəyyən edildi ki, müxtəlif şəkildə tərtib olunmuş və qablaşdırılmış iki oxşar məhsul istehlakçılarda müxtəlif münasibət əmələ gətirir, reklam xassələri ilə bir-birindən seçilir. Bu baxımdan reklam təcrübəsində əşyaların formasına və qablaşmasına böyük əhəmiyyət verilir. Reklam psixologiyasının əsas müddəası bundan ibarətdir ki, guya real gerçəklik insanların qarşısında ancaq psixoloji reallıq kimi, yəni başlıca olaraq onların qavrayışının məhsulu kimi canlanır. Bəzi psixoloqların fikrincə, insanlara təsir etmək üçün ancaq onların qavrayış obrazlarını tənzim etmək üsullarını tapmaq lazımdır. XX əsrdə reklam psixologiyasının əsas üsulları bu məqsədə tabe edilmişdir. Dizaynın inkişafı kökündə reklam təcrübəsinin məzmununda yeni meyillər əmələ gəlməyə başlamışdır.

5. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili məsələləri

Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət şəbəkəsi 90-cı illərin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu gün respublikamızda çoxcəhətli təhsil islahatlarının həyata keçirildiyi bir şəraitdə **məktəbdə psixoloji xidmətin** təşkili xüsusi aktualıq kəsb edir. Məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili məktəbin əsas strateji məqsədinin: şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı məqsədinin bütün praktik problemlərinin müvəffəqiyyətə həll edilməsində mühüm vasitə sayılır.

Şagirdlərlə fərdi yanaşma, onların təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması, uşaq şəxsiyyətinin inkişafındakı çatışmazlıqların, məktəblilərin təlimdə geri qalmaları hallarının psixoloji diaqnostikası və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi, şagirdlərin tərbiyə və təlimi prosesində meydana çıxan çətinliklərin psixoloji profilaktikası üzrə iş-bunların hamısı məktəbdə psixoloji xidmətin vəzifələrinə daxildir. Məktəb psixoloqları 6 yaşlı uşaqların təlimi, şagirdlərin qabiliyyət və istedadının vaxtında düzgün müəyyənləşdirilməsinə, məktəb və ailə tərbiyəsində çətin və ziddiyyətli hallar meydana

çıxarkən müəllim və valideynlər üçün psixoloji məsləhətlərin təşkili və b. məsələlərin uğurlu həllinə yaxından köməklik göstərir.

Sosial psixologiyanın başlıca problemlərinin: - ünsiyyət, kollektiv və şəxsiyyət problemlərinin yaş aspekti vardır. Sosial psixologiyanın pedaqoji problemləri isə şəxsiyətlərarası münasibətlər sahəsi ilə əlaqədardır. “**Müəllim-müəllim**”, “**müəllim-şagird**” və “**şagird-şagird**” tipli münasibətlər sahəsi elə bir sosial-psixoloji amildir ki, ünsiyyətin zənginləşməsi, kollektivin inkişafı və şəxsiyyətin formalaşmasının tətbiqi problemləri bilavasitə onunla bağlıdır.

Bu istiqamətdə aparılan tətbiqi tədqiqatlar belə bir fundamental fakta istinad etməlidir ki, qarşılıqlı münasibətlərin dəyişilməsi ünsiyyətin idarə olunmasını, birgə fəaliyyətin, ünsiyyətin məqsədyönlü təşkili isə qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasını şərtləndirir. Sınıf kollektivinin, uşağın mənsub olduğu qrupların, xüsusilə, referent qrupun sosial-psixoloji xarakteristikası, ailədə və məktəbdə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemində şagirdin mövqeyi, uşaq və yaşlıların (valideynlər, müəllimlər və s.) bir-birini qavraması, müəllim və valideynlərin şagirdi anlama səviyyəsi, uşaq kollektivinə müəllimin münasibətinin xarakteri, “çətin” uşaqlar və s. tətbiqi əhəmiyyətə malik olan elə sosial-psixoloji problemlərdə ki, müəllimlər təlim və tərbiyə prosesində onları həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Şagirdlərin təlimdə geri qalmasını da çox vaxt elə bu amillər şərtləndirir.

6. Ailə xidməti haqqında

Müasir dövrdə ailə xidməti problemləri də xüsusi aktualıq kəsb edir. Ailə xidmətinin təşkilinin başlıca **məqsədi**, birinci növbədə, ailənin möhkəmlənməsinə, uğurlu ailə kimi inkişaf etməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, ailədaxili münasibətlərin psixoloji cəhətdən pozulması ailədə müxtəlif çətinliklər və konflikt şəraiti yaradır.

V.Sısenkonun fikrincə, ailədə ər-arvad arasında hər hansı bir münaqişə maraqların, tələbatların, baxışların və təsəvvürlərin qarşılıqlıdır. Adətən, nigaha daxil olmaq qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanır. Məhəbbət nədir? **Hegelin** klassik tərifinə, lap elə gündəlik həyat təcrübəsinə əsasən, sevmək, digər cinsə məhəbbət bəsləmək öz xoşbəxtliyini başqasının səadətində tapmaq deməkdir. Bir halda ki, sevən sevdiyi qız (qadın) və ya oğlan (kişi) üçün göydən ulduz qoparmağa da hazırdır, bəs onda bu “psixi zərbə” amili haradan meydana çıxır? Bu sualı qısa da olsa aydınlaşdıraq.

Ailə kiçik qrupdur. Qrup isə adətən, paritet olmur, yəni onun üzvləri arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər bərabərlik əsasında rəhbərlik və tabelik elementləri olmadan qurulmur. Bu prosesin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Ər və ya arvad o zaman ailə

başçısına çevrilir ki, onun mənəvi nüfuzu həyat yoldaşı tərəfindən qəbul edilir. Bu proses, adətən, müxtəlif konfliktlərlə müşayiət olunur. Bəzi müəlliflər onu niğah adaptasiyası, bəziləri isə hətta obrazlı şəkildə “**ailə hakimiyyəti uğrunda mübarizə**” kimi xarakterizə edirlər. “**Psixi zərbə**” amili də, adətən, bu zaman özünü göstərir. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələdə açıq və gizli münaqişələrin tez-tez təzahür etməsi də bununla bağlıdır.

A.N.Leontyevin sözləri ilə desək, insan “əsl insani xassələrə və qabiliyyətlərə” ancaq mədəniyyətin mənimsənilməsi nəticəsində yiyələnir. Cinsi münasibət mədəniyyətinə ümumi mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi yanaşmaq və onu məhz bu kontekstdə izah etmək lazımdır. Cinsi mədəniyyət bütün aydınlığı ilə insan münasibətləri sahəsində, həm də sadəcə olaraq ərin arvada və ya arvadın ərə münasibətində deyil, “kişi-qadın” tipli münasibətlərdə təzahür edir. Bu baxımdan hisslər, ünsiyyət, davranış, nitq, iradə mədəniyyəti və s. əhəmiyyətini, bunlarla əlaqədar olaraq kişi və qadına verilən tələbləri, kişi və qadın mədəniyyətinin özünəməxsus çalarlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hər bir ailə təkrar olunmazdır. Ailə xidməti üçün bu fakt prinsipial əhəmiyyətə malikdir: həmin xidmət hər bir konkret ailəyə və onun ayri-ayrı üzvlərinə fərdi yanaşır, geniş psixoprofilaktik iş aparır, ailənin dağılmasını, ailə üzvləri arasındakı uyğunsuzluğu, ailə üzvlərində alkoqolizmin, əsəb xəstəliklərinin əmələ gəlməsinin şərtləndirən sosial-psixoloji səbəbləri müəyyən edib aradan qaldırır.

7. İdarəetmənin sosial-psixoloji problemlər

İnsanın idarəetmə fəaliyyəti mürəkkəb və çoxcəhətlidir. İdarəetmə psixologiyası, hər şeydən əvvəl, metodoloji və psixoloji problemlərə bölünür. Onlar isə öz növbəsində (1) rəhbər işçilərin psixologiyası, (2) rəhbər və tabe işçilərin qarşılıqlı münasibəti, (3) tabe işçilərin psixologiyası, (4) cəmiyyətdə sosial-psixoloji hadisələrin idarə olunması psixologiyasına bölünür. İdarəetmə psixologiyasının sahə istiqamətləri də vardır. Məsələn, iqtisadiyyatın idarə olunması, fəaliyyətin ictimai-siyasi və mənəvi sahələrinin idarə olunması və s.

İnsan sosial sistemin əsas tərkib hissəsidir. İdarəetmə sistem kimi iki əsas **yarımsistemdən**: (1) **idarəedən** və (2) **idarə olunan** yarımsistemdən ibarətdir. Sosial idarəetmə sistemində insan həm birinci, həm də ikinci yarımsistemdə iştirak edir. “**İnsan-insan**”, “**insan-kollektiv**”, “**kollektiv-insan**” və ya “**kollektiv-kollektiv**” tipli sistemlər buna misal ola bilər.

Hər hansı bir sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün müstəqil və əks informasiya zəruridir. Bunsuz idarəetmə əslində mümkün deyildir. İnsanın fəaliyyət göstərdiyi sistemin səmərəli olması üçün informasiyaların psixoloji təhlili son dərəcə mühümdür. Bundan başqa insan tabe işçi kimi təklidə deyil, digər tabe işçilərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məhz buna görə

də grup və ya kollektivlərdə insanların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmədən idarəetmənin psixoloji problemlərini həll etmək mükün deyildir. Ayrı-ayrı kollektivlər isə cəmiyyətin özəyini təşkil edir.

İnsanların qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin psixoloji problemləri aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır: alıcı-satıcı, sərnişin-bələdçi, inzibati xidmət münasibətləri, xəstə-tibbi personal, vətəndaş-məişət xidməti, gənclər-yaşlılar, uşaqlar-valideynlər, ictimai yerlərdə insanların qarşılıqlı münasibəti, şəhərlər, müəssisələr və başqa kollektivlər arasında qarşılıqlı əlaqələr, müxtəlif peşələrin sosial statusu və onların qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji problemləri, sosial-psixoloji iqlim və s.

İdarəetmə fəaliyyətində reallaşan idarəetmə münasibətləri, eyni zamanda, psixoloji münasibətlər kimi çıxış edir. Belə ki, idarə edənlə idarə olunanlar arasında yaranan idarəetmə münasibətlərinin xarakteri və rəhbərin işçilərə göstərdiyi emosional-iradi təsiri onun şəxsi keyfiyyətlərindən, psixoloji hazırlığından, kommunikativ keyfiyyətlərindən, ona xas olan fərdi idarəetmə üslubundan çox asılı olur.

İdarəetmə spesifik fəaliyyət forması olub mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə kimi xarakterizə olunur. Mürəkkəb sistem olan idarəetmədə insan amili, mənəvi-psixoloji amillər xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, idarəetmə psixologiyası idarəetmə fəaliyyətinə və idarəetmə funksiyalarına insanın mənəvi-psixoloji prizmasından yanaşır və idarəetmədə insan amilinin fəal-yaradıcı, tənzimləyici rolunu öyrənir.

İdarəetmə psixologiyası uzun müddət sosial psixologiyanın bir sahəsi hesab edilirdi. Psixologiya elminin müasir inkişaf mərhələsində idarəetmə psixologiyası tədricən onun nisbətən müstəqil sahələrindən birinə çevrilir. Bu gün idarəetmə psixologiyası sosial psixologiya ilə yanaşı əmək və mühəndis psixologiyası, differensial psixologiya və s.-nin metodlarından və nailiyyətlərindən geniş istifadə etsə də, bütün problemlərin həllində onların sosial-psixoloji aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

8. Rəhbərlik və liderlik probleminə dair

Məlumdur ki, qrupa daxil olan adamlar grup fəaliyyətinin məzmununa və bir-birinə münasibətdə eyni mövqedə dayana bilməzlər. Həcmindən və xarakterindən asılı olmayaraq grupdaxili münasibətlər paritet (latınca *paritas* və ya *paritatis* bərabərlik deməkdir) xarakter daşımır, başqa sözlə, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər grup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu əks etdirir. Psixologiyada bu cəhət “rəhbər işçi”, “lider”, “tabe işçi” və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur.

Hər bir qrupun öz başçısı olur. Bu cəhətdən kollektivin idarə olunması prosesində iki cəhət: **rəhbərlik** və **liderliyi** fərqləndirirlər:

Rəhbərlik - nisbətən yüksək səviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi səlahiyyətin tətbiqi yolu ilə kollektivin idarə olunması prosesidir.

Liderlik - işçilərdən birinin şəxsi nüfuzunun kollektivin bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına təsiri nəzərdə tutulur. Lider rolunda başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran şəxslər çıxış edə bilirlər. Lider özünün işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri, ünsiyyətə girmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. O məhz bu xüsusiyyətlər hesabına insanların psixikasına təsir göstərə bilər.

Müasir psixoloji ədəbiyyatların təhlili əsasında **liderliyin üç funksiyası** müəyyən edilmişdir:

- a) Liderin təşkilatçılıq funksiyası;
- b) Informasiya funksiyası;
- c) Sosializasiya funksiyası.

Təşkilatçılıq funksiyası - onda ifadə olunur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yollarının, üsul və vasitələrinin planlaşdırılmasını təşkil edir, rol və vəzifə bölgüsü aparır, qrup üzvlərini konkret işlərə təhrik edir, onların birgə fəaliyyət səylərini əlaqələndirir və s.

Informasiya funksiyası - qrup fəaliyyətinin səmərəli olması naminə bir tərəfdən zəruri informasiyanın toplanması, işlənməsi və hifz edilməsi, digər tərəfdən, onların qrup üzvlərinə vaxtında çatdırılması informasiya funksiyasının əsas cəhətini təşkil edir.

Sosializasiya funksiyası - işə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir. Liderin istifadə etdiyi müsbət və mənfi sanksiyalar da sosializasiya funksiyasına daxildir.

Rus psixoloji ədəbiyyatlarında rəhbər işçi ilə lider arasındakı fərqlər müəyyən olunmuşdur:

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan, müxtəlif sosial təşkilat və təsisatlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan surətdə əmələ gələn prosesdir, o təşkilatın əsasən psixoloji səviyyəsini əks etdirir.

2. Rəhbərlik mikromühitin əsas tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir. Liderlik isə gizli bir proses kimi qrup və onun üzvlərinin tələbat və mənafeyinə müvafiq surətdə meydana çıxır.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun sahəsi son dərəcə genişdir, müəyyən subordinasiya və reqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Liderlik isə daha çox

dinamikdir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyətlər verilir, lider isə qanunla müəyyən edilmiş sanksiyalar sisteminə malik deyildir.

Beləliklə, rəhbərlik və liderlik idarəetmə prosesinin iki müxtəlif tərəfi-hüquqi hakimiyyət (rəhbərlik) və psixoloji təsir (liderlik) kimi özünü göstərir.

Qərb sosial psixologiyasında liderlik probleminin kökləri XX əsrin əvvəllərinə (A.M.Terman və s.) təsadüf etsə də həmin fenomenin tədqiqi sahəsində empirik-laborator mərhələ 30-cu illərdən etibarən başlayır. 30-cu illərdə K.Levin və onun əməkdaşlarının (R.Lippit, K.Uayt və b.) eksperimentlərindən sonra lider anlayışı da geniş yayıldı.

Təxminən 60-cı illərə qədər bu sahədə ən məşhur nəzəriyyə "**liderlik keyfiyyətləri**" **nəzəriyyəsi** olmuşdur. E.Boqardus, Smit, Kruger və başqaları ancaq liderə xas olan onlarla anadangəlmə keyfiyyətlər kompleksi müəyyən etmişlər. Onların fikrincə, guya hər hansı bir şəraitdən və ya qrupdan asılı olmayaraq həmin keyfiyyətlər liderin başqa adamlar üzərində hakimiyyətini öz-özünə müəyyən edir.

Liderlik haqqında **liderliyin əlverişli şəraiti nəzəriyyəsinin** banilərindən biri hesab edilən **R.Stoqdill** göstərirdi ki, bir şəraitdə lider olan şəxsiyyət başqa bir şəraitdə lider olmaya bilər. ABŞ psixologiyasında **liderliyin funksional nəzəriyyəsi** formalaşmışdır. Onun banisi T. Homans belə hesab edirdi ki, qrupun tələbat və mənafeyini təmin edə biləcək lideri qrup özü seçir.

Təcrübə göstərir ki, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi rəhbərlik üslubundan əsaslı şəkildə asılıdır.

Sosial psixologiyada 5 cür rəhbərlik üslubu qeyd edilir:

1. Avtokratik - rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər bir növ müstəbid olurlar. Adətən avtokratik və avtoritar liderlər qrup üzvlərinin fikir və ideyalarını nəzərə almadan mütəqil hərəkət edirlər. Əmr, göstəriş, təlimat, töhmət, təşəkkür onların qrup üzvləri ilə əsas əlaqə forması olur.

2. Avtoritar - lider qrup üzvlərinin imkan və qabiliyyətlərini aşağı qiymətləndirir. Bu cür rəhbərlik qrup üzvlərinin təşəbbüslərini boğur.

3. Demokratik - üsluba malik olan lider qrup üzvləri tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Bu cür liderlər daim qrup üzvləri ilə razılaşırlar. Qərar qəbul edərkən qrup üzvlərinin təkliflərini nəzərə alır.

4. Laqeyd (etinasız, liberal) - rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərin qrup üzvləri ilə ünsiyyəti kortəbii xarakter daşıyır. Çox vaxt onların arasında yaranan ünsiyyət qrup üzvləri tərəfindən diktə olunur.

5. Qeyri-sabit - rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər dəyişkən olurlar. Onların necə hərəkət edəcəklərini qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Elmi ədəbiyyatlarda liderliyin müxtəlif nəzəriyyələri qeyd olunur:

1. Fiziki keyfiyyətlər nəzəriyyəsinə görə, liderlər yüksək fiziki keyfiyyətlərə: uca boya, cəlbedici, cazibədar görkəmə malik olan, fiziki cəhətdən güclü insanlar olurlar. Müşahidələr və tarixi faktlar bu nəzəri baxışların yalnız olduğunu göstərdi və bu nəzəriyyə özünü doğrultmadı, belə ki, tarixdə görkəmli şəxsiyyətlər, sərkərdələr, dövlət başçıları çox hallarda uca boylu olmayan, fiziki cəhətdən o qədər də fərqlənməyən insanlar olmuşlar.

2. Ziyahlıq konsepsiyasına görə lider verbal, kommunikativ qabiliyyətləri və qiymətləndirmə bacarığı ilə fərqlənir. Bu keyfiyyətlər onun özünü lider kimi təsdiq etməsinə imkan verir. Liderdə bu keyfiyyətləri aşkar etməklə, onun idarəetmə fəaliyyətini proqramlaşdırmaq mümkündür.

Sosial psixologiyada formalaşmış liderlər nəzəriyyələrində üç əsas yanaşma formalaşmışdır: əlamətlər nəzəriyyəsi, situativ nəzəriyyə, sintetik nəzəriyyə.

3. Əlamətlər nəzəriyyəsi - ("Xarizmatik" nəzəriyyə də adlanır. Xarizma - vergi verilmək deməkdir). Bu nəzəriyyəyə görə ancaq anadangəlmə xüsusi keyfiyyətlərə malik olan şəxslər lider ola bilirlər. Müxtəlif müəlliflər bu əlamətləri öyrənməyə, ümumiləşdirməyə səy göstərmişlər. Çoxsaylı cəhdlərə baxamayaraq bu əlamətlərin bitmiş sistemini yaratmaq mümkün olmamışdır. 1940-cı ildə R.Berd müxtəlif tədqiqatlarda adı çəkilən 79 əlamətin olduğunu müəyyən etdi. Bu əlamətlər sırasına təşəbbüskarlıq, ünsiyyət bacarığı, yumor hissi, ruh yüksəkliyi, inam, yoldaşlıq, ayıqlıq, populyarlıq, iti və çevik zəka, öz işini bilmək, güclü iradə, insanların psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək, təşkilatçılıq və s.

Əlamətlər nəzəriyyəsi cəlbedici olsa da, bütövlükdə bu nəzəriyyə özünü doğrultmadı və idarəetmə praktikasında özünün tam təsdiqini tapmadı. Həyat faktları və əreal təcrübə göstərir ki, qeyd olunan keyfiyyətləri olmayan insanlar da lider ola bilirlər. Digər tərəfdən isə bütün bu keyfiyyətlərə malik olan insanlar heç dəhamısı lider olmurlar. Bütün bunları nəzərə alaraq mütəzəssislər liderlik hadisəsini izah etmək üçün daha çox mövcud şəraiti, situasiyanı nəzərə almağın vacibliyi fikrini irəli sürdülər. Beləliklə, əlamətlər nəzəriyyəsinin yerinə, liderliyin situasiya nəzəriyyəsi meydana gəldi.

4. Liderliyin situasiya nəzəriyyəsi. Bu yanaşmaya görə liderlik qrup hadisələrinin məhsuludur, qrupda yaranmış vəziyyətdən, şəraitdən və baş verən sosial-psixoloji hadisələrdən, qarşılıqı münasibətlərdən asılıdır.

Əlamətlər nəzəriyyəsinin müddəaları situasiya nəzəriyyələrində tamamilə inkar olunmur, ancaq liderliyin situasiyanın məhsulu və funksiyası əsas götürülür. Qrup həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif situasiyalarında qrupun üzvlərindən biri hər hansı bir keyfiyyətinə görə digərlərini üstələyir. Yaranmış şəraitdə məhz bu keyfiyyətin həlledici olması fərdin lider olmasını şərtləndirir. Situativ nəzəriyyəyə görə liderin olması üçün hələ müvafiq keyfiyyətlərin olması kifayət deyildir, daha vacibi bu keyfiyyətlərdən konkret şəraitdə necə istifadə edə bilmək bacarığının və çevikliyin olmasıdır.

Situasiya nəzəriyyəsinin müəlliflərindən olan **F.Fidler** qeyd etmişdir ki, liderliyin səmərəliliyi, liderin şəxsiyyəti və ya onun motivasiyası ilə, əlverişli və ya əlverişsiz qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Əlverişli şərait o vaxt yaranır ki, lider işçilər tərəfindən müdafiə olunur, dəstəklənir və o yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirir və yaranmış vəziyyətdən maksimum faydalana bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, situativ yanaşma populyarlıq qazansa da liderlik hadisəsinin mahiyyətini tam əks etdirmədi. Görkəmli psixoloq **J.Piaje** situativ yanaşmada şəxsiyyətin yaradıcı, fəal iştirakının nəzərə alınmadığını qeyd etmişdir və şəxsiyyətin ancaq situasiyanın diktəsinə, tələblərinə tabe olduğunu qeyd etmişdir.

5. Liderliyin sintetik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyəyə görə liderlik qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması prosesidir, lider isə bu münasibətləri, prosesləri idarə edən subyektdir. Belə yanaşmada liderlik qrupun funksiyası kimi izah olunur. Ona görə də liderlik hadisəsi qrupun məqsədi, vəzifələri baxımından araşdırılmalı, eyni zamanda liderin şəxsiyyəti və onun psixoloji strukturu, qrupun mövcudluq müddəti və s. nəzərə alınmalıdır.

Bu yanaşmada liderlik təkcə yaranmış situasiyanın, qrup proseslərinin nəticəsi deyil, həm də qrup fəaliyyətinin vəzifələri və bu vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım olan qabiliyyətlərin nümayiş etdirilməsidir. Lideri başqalarından fərqləndirən əsas cəhət, onda ayrı-ayrı keyfiyyətlərin olması deyil, onun insanlara təsirinin səviyyəsi və gücü ilə müəyyən olunur.

9. Kollektivdə konfliktli şəraitin aradan qaldırılması

Kollektivin sosioloji inkişaf planına uyğun olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi çox mürəkkəb, lakin əhəmiyyətli məsələdir. Onun müxtəlif çalarlarını ayırd etmək olar. Bütün hallarda qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi konfliktli şəraitin yaranması imkanının vaxtında aradan qaldırılmasını nəzərdə tutmalı və məhz bu istiqamətə yönəldilməlidir. Bəzi müəlliflər (K.K.Platonov, V.T.Kazakov və s.) konfliktli ünsiyyətin özünəməxsus növü kimi xarakterizə edirlər. Konfliktin əsasını qrupun müəyyən

üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir.

Konflikt şəraiti anlayışı isə **konflikt anlayışına** nisbətən daha genişdir. **Konflikt şəraiti** - dedikdə, konfliktin özü ilə yanaşı onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur.

Konfliktin **konstruktiv** və **destruktiv funksiyalarını** fərqləndirə bilərik. **Konfliktin konstruktiv funksiyası** onunla ifadə olunur ki, o, kollektivin inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların, sərvətlərin və s.-nin yaranması ilə nəticələnir. Əgər konflikt qrupda qarşılıqlı münasibətləri pozur, sərvət meyillərinin vəhdətini zəiflədir, qrup həmrəyliyini aşağı salırsa, bu zaman o, özünün funksiyasına görə **destruktiv** xarakter kəsb edir.

Konstruktiv konfliktlər, adətən, prinsipial mübahisələr, müzakirələr, disputlar, destruktiv konfliktlər isə xırda çəkişmələr, dedi-qodular, qalmaqallar və s. formalarında təzahür edir.

Hər bir qrup və ya kollektivdə konflikt üfüqi xətt üzrə-xidmət vəzifəsinə görə bərabər mövqeyə malik olan işçilərlə şaquli xətt üzrə xidmət vəzifəsinə görə müxtəlif mövqeyə malik olan işçilər arasında yarana bilər. Konflikt həm də mədəniyyət problemidir. İşçilərin mədəni səviyyəsi aşağı olduqda hətta öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan işgüzar konfliktlər belə asanlıqla məhdud şəxsi konfliktə çevrilir.

İdarəetmədə qarşıya çıxan bu halların aradan qaldırılması və onların profilaktikası üçün rəhbər kadrlar hadisələrin psixoloji mahiyyətini, səbəblərini öyrənməli və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq psixoloji hazırlığa malik olmalıdırlar. Bu problemlərin həlli üçün peşəkar psixoloqların, ekspertlərin iştirakı ilə təşkilatda müvafiq psixoprofilaktik, psixoterapevtik tədbirlər keçirmək, işçilərin psixodiyagnostikasını həyata keçirmək, işçilər arasında psixoloji maarifləndirmə işlərinin aparılması tələb olunur.

Musa QƏHRƏMANOV